

A székesfehérvári prépostság és bazilika korai története

Thoroczkay Gábor

Bár a kutatásban időről időre felmerül, hogy a középkori Magyarország szakrális központjának, a székesfehérvári bazilikának a 11. század előtti időszakból származó előzményei volnának,¹ már korai elbeszélő források bizonyítják, hogy az alapítás Szent István királyhoz köthető. A 11. század utolsó harmadában keletkezett István-legendák mind az ő nevéhez kapcsolják az egyház létrehozatalát. A legkorábban íródott Nagobbik legenda szerint az államalapító „fogadalom és felajánlás keretében, nem szűnő imádságok közepette önmagát és országát az istenszülő, mindenkor szűz Mária oltalmába ajánlotta [...] s hogy a védelmében rejlő irgalmat minél inkább elnyerhesse, magában a királyi székvárosban, amelyet Fehérvárnak mondanak, ugyanazon mindenkor Szűz dicsőséges nevére nevezetes és hatalmas, csodálatos művű bazilika építésébe fogott”.² A szűkszavúbb, valamivel később keletkezett Kisebbik legenda csupán annyit ír ezzel kapcsolatban, hogy „a dicsőséges Szent Szűz Mária tiszteletére ugyanis templomot emelt Fehérvár városában, amely nevét rendkívüli híreről kapta”.³ A Nagobbik és Kisebbik legenda szövegét kiaknázó, azokat bővítő Hartvik püspök saját István-életrajzában az egyházi kiváltságok felsorolása mellett hangsúlyozta, hogy „a felettebb szépséges templomot a király saját kápolnájának tekintette”.⁴

E források ugyanakkor arra nem alkalmasak, hogy eligazítsanak bennünket abban a tekintetben: István hosszú uralkodásának melyik szakaszában alapíthatta a fehérvári egyházat? A mai formájában 14. századi keletkezésű, de jóval korábbi szövegeket is magában foglaló magyar krónikaszerkesztmény azonban némileg segítségünkre siet e vonatkozásban. A 66. fejezet szerint István rokona, az erdélyi Gyula – 1003-ra tehető – legyőzése⁵ után „hadat indított Keán, a bolgárok és szlávok hercege ellen,

¹ Legutóbb ld.: PÜSPÖKI NAGY PÉTER: A székesfehérvári bazilika és prépostság előzményei és szerepe az alapítás első századában a kánoni jog tükrében. In: A székesfehérvári Boldogasszony Bazilika történeti jelentősége. Szerk.: Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1996. (Közlemények Székesfehérvár város történetéből III.) 7–93. p. Kritikáját ld.: GERICS JÓZSEF – LADÁNYI ERZSÉBET: A magyarországi keresztény egyházszervezet forráskritikájához. In: „Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvanesztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk.: Piti Ferenc. Szeged, 2000. (továbbiakban: „Magyaroknak eleiről”) 187–196. p.

² *Scriptores rerum Hungaricarum*. Ed.: E. Szentpétery. I–II. Bp., 1937–1938. (továbbiakban: SRH) II. 385. p., Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk.: Kristó Gyula. Szeged, 1999. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 15.) (továbbiakban: ÁKÍF) 286–287. p.

³ SRH II. 396. p., ÁKÍF 306. p.

⁴ SRH II. 418. p., ÁKÍF 329. p.

⁵ Erre ld. a Hildesheimi Évkönyv tudósítását, amely közvetítő – az Altaichi Évkönyv – útján a magyar krónikairadalomba is utat talált: ALBINUS FRANCISCUS GOMBOS:

amely népek természetes fekvésüknél fogva igen megerősített helyeken laktak. E herceget sok fáradsággal és hadi verejtékkel is nehezen fogta el, megölte, aranyat, drágaköveket és más értékes köveket megszámlálhatatlan bőségben tartalmazó kincstárát megszerezte. Oda Zoltán nevű elődjét helyezte, aki azután örökölte ezen erdélyi részeket [...] E sokféle kincsből Szent István király igen meggazdagodva az általa alapított fehérvári bazilikát [...] gyarapította és látta el. [...] És mivel e Gyula gonoszul szerezte pénzét, ezért ez az egyház gyakran szenvedett tűzvészt. Ebben az egyházban anyai nagybátyját egész családjával akarata ellenére arra kényszerítette, hogy megkeresztelkedjék.”⁶

A krónikás szakasz értelmezése nem problémamentes: az elbeszélés valószínűleg indokolatlanul vált át Keánról Gyulára, az erdélyi törzsi állam vezetőjére, akit bizonyosan nem Fehérváron kereszteltek meg, hiszen már Istvánnal való konfliktusa előtt ortodox hitű keresztény volt. Ha elfogadjuk, hogy az egész passzus eredeti formájában Keánról szólt, akinek a kincseiből alapították a fehérvári egyházat – ahogyan az egyébként a bővebb krónikaszöveget a 13. században kivonatoló Kézai Simon gestájában rövidbben olvasható⁷ –, akkor már csak az a kérdés, ki is lehetett ő. A magyar történetírás java része a szó etimológiája alapján, amely szerint az a ‘fejedelem’ jelentésű török *kagán* szóból ered, Sámuel bolgár kánt (azaz kagánt), későbbi cárt keresi Keánban. Egy nyugati kútfőből tudjuk, hogy Szent István valamikor 1015 és 1018 között részt vett az akkor már évtizedek óta folyó bizánci–bolgár háborúban II. (Bolgárölő) Basileios bizánci császár oldalán, részt vállalt Ohrid városának elfoglalásában, ahonnan ereklyékkel tért vissza Magyarországra, amelyeket később Fehérvárott őriztek.⁸ Ennél fogva Keán tényleg a bolgár uralkodót jelölheti, akit címe szerint nevez meg a krónika. Az események ilyen rekonstrukciója a fehérvári bazilika alapítását és kincsekkel, ereklyékkel való ellátását az 1010-es évek második felére keltezi.⁹

Történetírásunkban azonban néhány évtizede másféle azonosítás is napvilágot látott Keánnal kapcsolatban. A név etimológiáját nem tagadva, benne az Észak-Erdélytől sok tekintetben eltérő fejlődésű Dél-Erdély Szent István koráig elévő, elmagyarosodó bolgár törzsfőjét látja néhány kutató, akivel ugyanúgy meg kellett küzdenie Istvánnak az ország egyesítéséért, mint számos más törzsi vezetővel, így Gyulával vagy a Maros-vidéki Ajtonnyal. Amennyiben igaz ez az azonosítás, az erdélyi Keán elleni háborút Gyula 1003. évi legyőzése utánra szokás keltezni néhány évvel; leginkább az 1010-ig terjedő időszak szokott szóba kerülni. Ez az értelmezés ugyanakkor ellentétbe kerül éppen a fehérvári egyház 1018 körüli hagyományos

Catalogus fontium historiae Hungaricae. I–IV. Bp., 1937–1943. (továbbiakban: G.) I. 140. p., ÁKÍF 214–215. p.

⁶ SRH I. 315–316. p., ÁKÍF 372–374. p.

⁷ SRH I. 172. p., Anonymus: A magyarok cselekedetei – Kézai Simon: A magyarok cselekedetei. Anonymus művét Veszprémy László, Kézai Simon művét Bollók János fordította. Utószó, jegyz.: Veszprémy László. Bp., 1999. (Milleniumi magyar történelem – Források) (továbbiakban: Anon. – Kézai) 108. p.

⁸ G. II. 969–970. p., ÁKÍF 226–228. p.

⁹ GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve. Bp., 1977. (továbbiakban: GYÖRFFY, 1977.) 316–321. p.

alapítási dátumával, amit úgy próbál feloldani, hogy feltételezi: esetleg az eredeti krónikás szöveg nem Székesfehérvár, hanem az erdélyi (Gyula)fehérvár egyházáról szólhatott Keán kapcsán, és csak egy későbbi átszerkesztő hozhatta kapcsolatba kincseit a dunántúli bazilikával.¹⁰ Manapság számos, történészekről, régészekről, nyelvészekről érkező kritikai állásfoglalás után egyre inkább kétségesnek látják e dél-erdélyi vezér létezését.¹¹

Tehát az 1003 utáni alapítási dátum túlságosan korainak tűnik a fehérvári egyházzal kapcsolatban. A Hartvik-legenda szerint Szent István testét 1038. augusztus 15-i halála után „a királyi székhelyre, vagyis Fehérvárra vitték, s mivel a Boldogságos Szűz tiszteletére általa emelt templomot még nem szentelték fel, a főpapok tanácsot tartván úgy határoztak, hogy előbb szenteljék fel a bazilikát, s csak azután bízzák testét a földre”,¹² ami így is történt. A királyság szakrális központjának szánt bazilika felépítésére, felszentelésére bő három évtizednek elegendőnek kellett volna lennie. Milyen alkalomból kerülhetett akkor sor a fehérvári egyházalapításra?

A bizánci–bolgár háborúk befejeződése, Bulgária bizánci leigázása 1018 után nyugalmat teremtett a Balkánon, és a népvándorlás kora óta először a Kárpát-medencében is egységes, erős, és ami a legfontosabb, keresztény állam létezett. Ez megteremtette a lehetőségét annak, hogy a Szentföldre zarándokló nyugat-európaiak hosszú évszázadok után újból szárazföldön tegyék meg az utat a veszélyes Földközi-tengeri hajóút helyett. Egy 1030-as évekbeli leírás a Magyarországon átvezető út egyik állomásaként Gyórt (*Raua*) adja meg, amelytől három napnyi járóföldre volt Fehérvár (*Wzzenburch*).¹³ Ez világosan jelzi, hogy a zarándokok kikerültek Esztergomot, amely a 10. század második felétől az Árpád-házi nagyfejedelmek, majd a király központja volt, és a Dunántúlt átlósan átvágva, a Duna vonalát Magyarországon nem szorosan követve zajlott az utazás. Fehérvár felértékelődését történetírásunk java része éppen e nemzetközi tranzitút Szent István általi megnyitásával hozza kapcsolatba, amely e korai várispánsági központot a királyság fő székvárosává tette az 1010-es évek végén, 1020-as évek elején.¹⁴

Fehérvár az 1009. évi adománylevelével szerint a veszprémi püspökség területén feküdt.¹⁵ Szent István sógora és szoros szövetségese, II. Henrik német uralkodó (1002–1024) a bajorországi Bambergben püspökséget hozott létre, székesegyházat épített és később oda is temetkezett. Felmerülhet a kérdés, hogy István király miért nem valamelyik egyházmegyei

¹⁰ KRISTÓ GYULA: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp., 1979. 101–103., 109–110. p. Utolsó vonatkozó állásfoglalását ld.: KRISTÓ GYULA: A korai Erdély (895–1324). Szeged, 2002. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 18.) 92–99. p.

¹¹ A kérdés összefoglalására ld.: THOROCZKAY GÁBOR: Megjegyzések Erdély államalapítás-kori történetéhez. Keán kiléte és egyes kapcsolódó kérdések. In: „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére. Szerk.: Bagi Dániel – Fedeles Tamás – Kiss Gergely. Pécs, 2012. 463–481. p.

¹² SRH II. 432. p., ÁKÍF 333–334. p.

¹³ G. II. 844. p., ÁKÍF 160. p.

¹⁴ GYÖRFFY, 1977. 316–321. p.

¹⁵ *Diplomata Hungariae antiquissima*. Ed.: G. Györffy. I. Bp., 1992. (továbbiakban: DHA) 52. p., ÁKÍF 96. p.

központban teremtette meg uralmának szakrális centrumát és későbbi temetkezőhelyét. Fehérvár már egy 1000 előtt is létező egyházmegye területén helyezkedett el, a Dunántúlon az akkori települési-népesedési viszonyok miatt új püspökség kialakítására nem volt szükség és mód. De valószínű, hogy az államalapító nem is sógorának bambergi alapítását tekintette mintának, hanem korábbi nyugat-európai uralkodók egyházalapításaira vetette tekintetét.

Ha összefoglaljuk Árpád-kori központi jellegének sajátosságait, a következőket mondhatjuk el: a bazilika a uralkodó saját kápolnája volt, amelyet Szűz Máriának szenteltek, és egy, a helyi – veszprémi – megyéspüspöki joghatóság alól kivett prépost és papjai gondozására bíztak; a templomban őrizték a koronázási jelvényeket és ruhákat, fontos okleveleket és ereklyéket; a bazilika koronázó templomul szolgált; benne állt a király trónja; az uralkodó dinasztia temetkező helyéül szolgált; mindezek alapján a királyság fő székvárosaként szolgált, ahogy már 11. századi külföldi források is emlegetik.

III. Ottó német uralkodó újból kiemelt figyelmet szentelt az egykor egész Nyugat-Európát uraló Nagy Károly frank császár székhelyének, a Német-római Birodalom északnyugati részén elhelyezkedő Aachennek. Az ottani centrális, kupolával fedett palotakápolna a Karoling-, majd az őket követő Liudolfing-uralkodók saját egyházának számított és Szűz Máriának volt dedikálva, *secretarium*-a templomi kincsek, liturgikus ruhák, a birodalmi evangéliumos könyv, a Nagy Károly-kard és ereklyék őrzésére szolgált. 855 után az udvari papságtól elkülönítve egy prépost és kanonokok őrzésére bízták. Koronázó templomnak is számított, ahol a kölni érsek avatta királlyá 936 óta a keleti-frank, majd német uralkodókat. És ami igen fontos: Nagy Károly császár ide temetkezett. III. Ottó különösen tisztelte a nagy frank uralkodót, még a sírját is felnyitatta, kortárs tudósítások szerint nagy vagyonnal ruházta fel az aacheni egyházat, és 997-ben olyan pápai privilégiumot szerzett számára, amely szerint az ottani Szűz Máriaoltáron csak kiemelt helyzetű bíboros papok, a hely püspöke, a lüttichi főpap, valamint metropolitája, a kölni érsek misézhetett. Később őt is Aachenben temették el. Ottó ottani alapítványait utóda, II. Henrik is tiszteletben tartotta.

A hasonlóságok Fehérvárral valószínűleg nem véletlenek. Bár Aachennek a 9. században kikristályosodó szerepkörét Nyugat-Európában több település többféle módon is utánozta, illetve önkéntelenül is szakrális központok alakultak ki egy-egy királyi egyház keretein belül (ezek sorában említhető például Regensburg, Compiègne, Saint-Denis, Westminster vagy Trondheim), a magyar történeti kutatás a 20. század második fele óta az észak-német település mintaadó szerepét hangsúlyozza a fehérvári bazilika alapításával kapcsolatban. Szent István – amint törvényei is kimondták – „a régi és új császárokat utánozva”¹⁶ rendezte be országát, szoros kapcsolata III. Ottóval és II. Henrikkel közismert, német főpapok (mint sógora, Brúnó augsburgi püspök) éppen úgy jártak Magyarországon, mint magyar püspökök Németországban (Aserik-Anasztáz érsekről biztosan tudjuk ezt), tehát ők is közvetíthették az Aachenről való ismereteket. Az államalapító

¹⁶ ZÁVODSZKY LEVENTE: A Szent István, Szent László és Kálmán kori törvények és zsinati határozatok forrásai. Függelék: a törvények szövege. Bp., 1904. 141. p., ÁKÍF 48. p.

király Mária-tisztelete köztudott, élete második felében nemcsak a fehérvári egyházat, hanem a püspökségeket és magát az országot is a Szűzanya oltalmába ajánlotta. A feltűnő hasonlóságok nagyon valószínűvé teszik, hogy a fehérvári bazilika alapításánál Aachen szolgált mintaképül István királynak.¹⁷

Szent Istvánnak kevés oklevele maradt korunkra és ezek közül csak négynek a hitelét fogadja el többé-kevésbé a történeti kutatás.¹⁸ Ezek között sajnos nincs a fehérvári egyházalapításról szóló. Az azonban bizonyos, hogy a fehérvári egyház számára is kiadtak egy alapító és birtokadományozó oklevelet. Ez a 15. században még megvolt III. Béla király aranypecsétes átíró oklevele formájában, és 27 birtok adományozásáról szólt. A diploma nagy valószínűséggel szólt a bazilikához rendelt papi testületről és kiváltságairól is.¹⁹ Amennyiben hitelt adhatunk a végleges formáját a 14. században elnyerő, de korai szövegeket is felhasználó Nagybik Szent Gellért-legendának, 1018 táján, Szent Gellért Magyarországra érkezésekor Konrád volt a még fel nem szentelt, frissen alapított bazilika prépostja.²⁰ E szentéletrajz szerint a király minden év augusztus 15-re, Mária mennybemenetelének ünnepére Fehérvárra hívta az ország püspökeit és apátjait.²¹ 1031-ből már hiteles írott forrás bizonyítja a fehérvári Szűz Mária-egyház létezését, hiszen a később koronázási palásttá alakított miseruha ajándékozási felirata szerint: „Krisztus megtestesülésének 1031. évében, a 14. indictióban István király és Gizella királyné készítette és adományozta ezt a miseruhát a Fehérvár városban fekvő Szűz Mária-egyháznak”.²² Ugyanebben az évben a készülő bazilikában temették el a vadkanvadászaton elhunyt Imre

¹⁷ Aachen és Székesfehérvár kapcsolatára ld.: DEÉR, JOSEF: Aachen und die Herrschersitz der Arpaden. In: *Byzanz und das abendländische Herrschertum. Ausgewählte Aufsätze von Josef Deér. Hrsg. v. Peter Classen. Sigmaringen, 1977. (Vorträge und Forschungen XXI.) 372–423. p. (Első megjelenése: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 1971. 1–56. p.)*. Rövidebb magyar változatát ld.: DEÉR JÓZSEF: Szent István székhelye. (Székesfehérvár és Aachen). In: *Katolikus Szemle, 1971. 1–18. p.* Elfogadja Deér elméletét: GYÖRFFY, 1977. 316–321. p. III. Ottó és Aachen kapcsolatára ld. még: GÖRICH, KNUT: III. Ottó és Aachen. In: *Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok. Szerk.: Wiczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin. Stuttgart, 2000. (továbbiakban: Európa közepe) 491–493. p.* További, Székesfehérvár és a nyugat-európai egyházi-állami központok viszonyát taglaló tanulmányok: BÓNIS GYÖRGY: Székesfehérvár, az Árpádház székhelye. In: *Székesfehérvár Évszázadai, 1967. 49–61. p.*; GERICS JÓZSEF: Az állam- és törvényalkotó Szent István. In: *Uő: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Bp., 1995. (METEM-könyvek, 9.) (továbbiakban: GERICS, 1995.) 51–61. p. (Első megjelenése: *Művészettörténeti Értesítő, 1990. 1–2. sz. 76–81. p.)***

¹⁸ THOROCZKAY GÁBOR: Szent István okleveleiről. In: *Századok, 2009. 6. sz. 1385–1412. p.*

¹⁹ DHA I. 95–97. p. Vö.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. I–II/4. Szerk.: Szentpétery Imre – Borsa Iván. Bp., 1923–1987. 122. sz.*

²⁰ SRH II. 488. p., ÁKÍF 410. p.

²¹ SRH II. 487. p., ÁKÍF 409. p.

²² TÓTH ENDRE: István és Gizella miseruhája. In: *Századok, 1997. 3–74. p., 13. p.*

herceget.²³ A felszentelés pedig Szűz Mária mennybe való felvétele említett ünnepének (augusztus 15.) tiszteletére – Hartvik püspök fentebb már idézett tudósítása szerint – István király halálát frissen követve történt meg 1038-ban.

A fehérvári királyi bazilika – mint ismeretes – csak alapjaiban maradt korunkra. A várost 1543-ban foglalta el a török, de a templom sorsát csak 1601-ben pecsételte meg egy robbanás. Fennmaradt felmenő faldarabjai, egyes kápolnái pedig a 18–19. századra pusztultak el teljesen. A 19. században meginduló régészeti feltárásokat a 20. században több is követte, és napjainkban is lankadatlanul kutatják a romkertben álló maradványokat. Mivel az írott források cserbenhagynak bennünket a templom építészeti jellegzetességeit illetően, így az archeológiai kutatások eredményeire támaszkodhatunk a bazilika bemutatásánál. Ezeket a következőképpen foglalhatjuk össze: a Szent István-kori templom 64 méter hosszú és 37 méter széles háromhajós, keletelt bazilika volt. A főhajó 16 méter széles volt, és hatalmas, félköríves, mozaik- és dombormű díszítésű apszissal zárult, míg a mellékhajók egyenes záródásúak voltak. Az apszist a mellékhajók tengelyében négyszögletes, legfeljebb kétszintes épületek vették körül. Ezeket feltételesen a liturgikus tárgyak, ereklyék, kincsek, oklevelek őrzőhelyeként szokták azonosítani. A bazilika belső terét hét oszloppár osztotta háromhajóssá, és kettőzött nyolcadik oszloppárral végződött. A templomrom nyugati szakasza – ahol többek között a bejárat is volt – nehezen kutatható, hiszen jó része fölött a mai püspöki palota áll. Feltételezés szerint itt egy korai, a hajóknak megfelelően osztott, 65 x 15 m kiterjedésű épületrész helyezkedhetett el, amely három árkáddal nyílt a főhajóba. A templom belsejében a főhajó középvonalában lehetett az államalapító király sírja és kultuszhelye, Szent Imrét pedig a hajó déli árkádsorában, a szentély közelében temethették el. Az oltármennyezetes (cibóriumos) főoltár az apszis és a főhajó találkozásánál helyezkedhetett el, a kórus az 1–3. pillérpárig nyúlhatott be a főhajóba. Az apszis indításától 16 méterre, nyugatra korai szentélyrekesztőt feltételeznek. A szőszéket a főhajó déli oldalára, a 3. és 4. pillér közé helyezik, az 5. és 6. pillér közötti sávban pedig egy déli bejáratra gondolnak, amely éppen az istváni sírra lehetett merőleges. A padlózatot fehér mészkő lapok alkották, a szent király sírjánál pedig fehér márvány és vörös téglá elemek váltakozásával borították be. A hajókat nyílt fedélszékkel vagy egyenes fafödémrel fedték be. A bazilikának a nyugati oldalán két tornya is lehetett.²⁴

²³ SRH II. 459. p., Árpád-kori legendák és intelmek. Vál.: Érszegi Géza. Bp., 1983. (továbbiakban: Árpád-kori legendák és intelmek) 67. p.

²⁴ A Horthy-korszak reprezentatív összefoglalását ld.: DERCSÉNYI DEZSÓ: A székesfehérvári királyi bazilika. Bp., 1943. (Magyarország művészeti emlékei II/1.) (továbbiakban: DERCSÉNYI, 1943.) 21–49. p. Az 1960–1980-as évek ásatásainak eredményeire összefoglalóan ld.: KRALOVÁNSZKY ALÁN: Újabb adatok Veszprém és Székesfehérvár településtörténetéhez. In: *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 1984. 189–207. p., 198–199. p.; TÓTH MELINDA: A művészet Szent István korában. In: *Szent István és kora*. Szerk.: Glatz Ferenc – Kardos József. Bp., 1988. (továbbiakban: *Szent István és kora*) 113–132. p., 115–118. p. A legújabb feltárásokra ld.: BICZÓ PIROSKA: Székesfehérvári királyi bazilika. In: *Medium Regni. Középkori magyar királyi székhelyek*. Bp., 1996. 65–88. p.; BICZÓ PIROSKA – TÓTH MELINDA: A

A kutatás szinte egyöntetűen feltételezi, hogy a 12. században nagyarányú átalakításokat végeztek a bazilikában, ezek pontosabb meghatározására éppen a közelmúltban tettek kísérletet.²⁵ A bazilikától északra állhatott a prépost palotája (egyben királyi szálláshely),²⁶ míg tőle délre legújabbán egy kerengővel rendelkező, úgynevezett dómkolostort feltételeznek, amely a kora Árpád-korban a kanonokok szállásául szolgált, és a káptalani iskolának, valamint egy vendégháznak is helyt adhatott. A kanonokok közös életének megszűntével kanonoki házak jöhettek létre a templomtól délre, ekkor a dómkolostort elbonthatták.²⁷

A bazilika építésének elsődleges célja István király temetkezőhelyének létrehozása volt. Holttestének temetés utáni sorsáról legendái is megemlékeznek. A Kisebbik így ír erről: „amint egyre-másra múltak az évek, akár a nép körében elharapózó gonoszság, akár az egyház valamiféle megoszlása miatt, ez az oly sokat érő kincs a földben lappangott, s a halandók belátása elől elrejtve egyedül az Úr szemeinek mutatkozott”.²⁸ Többet szól minderről a Hartvik-féle legenda: a bazilika felszentelése után „a szent testet az épület közepén álló, hófehér márvány szarkofágba helyezték, ahol az Úr sok éven át részesítette az ő érdemeire tekintve számtalan jótéteményben a sok szerencsétlenség sújtotta, hideglelés, bűját-baját kikiáltó vagy ítélet terhét hordozó embert. [...] Ugyanezen a helyen nyugodott tehát a szent test 45 esztendőn át.”²⁹

A 19. században Fehérvárott találtak egy római eredetű, keresztény szimbolikával átfaragott szarkofágot, amelynek egyik keskeny oldalán lélekvivő angyalábrázolás van, hosszoldalain pedig növényi formák, illetve egy-egy hatszárnyú kerub, akik a paradicsomot őrizték. A sírláda a Nemzeti Múzeumba került, majd 1936-ban vissza Székesfehérvárra, a kialakítás alatt lévő romkertbe. Varju Elemér, a 20. század első felének jelentős művelődéstörténésze vetette fel, hogy ez azonos lehet a hartviki szarkofággal, és így benne látta az államalapító király végső nyughelyét. Nézetét a korban

székesfehérvári Szűz Mária-prépostság temploma a 11. században. In: *Európa közepe 388–390. p.*; BICZÓ PIROSKA: A székesfehérvári királyi bazilika régészeti ásatásainak újabb eredményei. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon*. Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Bp., 2010. 315–332.; UŐ: A székesfehérvári Szűz Mária-prépostsági templom déli oldalának régészeti feltárása. In: *Károly Róbert és Székesfehérvár*. Székesfehérvár, 2011. (Magyar királyok és Székesfehérvár II. – A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai 6.) 139–170. p. Szent Imre sírjára ld.: SZABÓ ZOLTÁN: A szentté avatott Imre herceg kultuszhelyének kérdése a székesfehérvári prépostság Nagyboldogasszony templomában. In: *Műemlékvédelmi Szemle*, 1996. 5–52. p.

²⁵ SZABÓ ZOLTÁN: A székesfehérvári királyi bazilika építéstörténete. Bp., 2010. (Ecclesia Beatae Mariae Virginis Albaregalis II/1.)

²⁶ ZSOLDOS ATTILA: Korai vármegyénk az újabb történeti kutatások fényében. In: *Castrum – A Castrum Bene Egyesület hírlevele*, 2010/1. 5–13. p., 12–13. p.

²⁷ SIKLÓSI GYULA: Székesfehérvár legkorábbi egyházi intézményei a középkorban. In: *Egyházak a változó világban*. Szerk.: Bárdos István – Beke Margit. Tatabánya, 1992. 109–118. p.; UŐ: Székesfehérvár. In: *Korai magyar történeti lexikon*. (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gyula. Szerk.: Engel Pál – Makk Ferenc. Bp., 1994. 626–628. p.

²⁸ SRH II. 399. p., ÁKÍF 313. p.

²⁹ SRH II. 433. p., ÁKÍF 334. p.

sokan elfogadták. Később szarkofágfedél-töredékeket is találtak, amelyeket megpróbáltak a sírláda-hoz illeszteni. A 20. század második felében azonban a szarkofágot többen Géza fejedelemhez, illetve Imre herceghez próbálták kötni.

Fordulatot jelentett a kérdésben a bazilikát az 1960–1980-as években ásató Kralovánszky Alán felfedezése, aki a templom főtengelyében egy fehér mészkőkövekből kialakított kriptát azonosított, amely felett elképzelése szerint egy U-alakú építmény állhatott, amelyre lépcsők vezettek. Véleménye szerint ez lehetett az 1083. évi szentté avatás után kialakított kultuszhely. Kralovánszky a kriptában lévő, fehér márványból vagy kemény mészkőből való kősírládát azonosította a hartviki szarkofággal, István eredeti sírjával, amelyet a padlóból kiemelkedő márványlap fedhetett.³⁰ Varju és Kralovánszky elképzelését próbálta közös nevezőre hozni Györffy György, az államalapítás korának legjelentősebb 20. századi kutatója: szerinte Istvánt eredetileg a római kori szarkofágba temethették el, majd a pogány megmozdulások idején, talán 1061-ben a földbe rejtették tetemét, ahol a szentté avatásig nyugodott. Ez megfelelne a Kisebbik legenda híradásának is, amely a testet földben nyugvónak tudja.³¹ Manapság is többféle vélemény él a szarkofágról. A mérvadónak tekinthető művészettörténeti kutatás (Tóth Sándor, Marosi Ernő) a római szarkofágot az 1083. évi kanonizációra készített úgynevezett ereklyesírként tartja számon, az átfaragott motívumokat is a szenthez illőnek nyilvánítva. E vélemények szerint a Kralovánszky-féle U-alakú építményen lehetett a szent oltára és ereklyesírja. Az átfaragott motívumoknál ismételten hangsúlyozzák a bizánci művészet hatását.³² A kérdésben utoljára állást foglaló tekintélyes régész, Tóth Endre véleménye szerint amennyiben a szarkofágot az államalapítóhoz kötjük, akkor ez az első sírja lehetett a pogánylázadásokig, ekkor földi maradványait védelmezésül földbe rejtették, majd a szentté avatás előtt jó idővel, a királyság megszilárdulásakor, egy meghatározhatatlan év október 11-én (korai egyházi szerkönyvek ezt a dátumot Szent István sírja feltalálásának tartják) került át a kanonizáció alkalmából említett föld alatti sírkamrába. E nézet azonban nem köti mindenképpen a szarkofágot István királyhoz, elképzelhetőnek tartja Álmos herceg sírládjaként is.³³

Akárhogyan is történt István király temetése, nem ő volt az egyetlen, aki a fehérvári bazilikát választotta végső nyughelyéül. A következő uralkodó, aki ide temetkezett, Könyves Kálmán volt. Addig 11. századi királyaink

³⁰ KRALOVÁNSZKY ALÁN: Szent István székesfehérvári sírjának és kultuszhelyének kérdése. In: Szent István és kora 166–172. p.; Uő: Szent István székesfehérvári sírja és kultuszhelye. In: *Folia Archaeologica*, 1989. 155–173. p. Kutatótörténeti összefoglalást is adnak.

³¹ GYÖRFFY, 1977. 352., 384–394. p.

³² TÓTH SÁNDOR: A székesfehérvári szarkofág és köre. In: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541.* Szerk.: Mikó Árpád – Takács Imre. Bp., 1994. 82–86. p.; MAROSI ERNŐ: Szent István székesfehérvári sírja. In: *Európa közepe 391–392.* p.; Uő: Szent István korának képe a művészettörténet-írásban. In: *Szent István és az államalapítás.* Szerk.: Veszprémy László. Bp., 2002. (Nemzet és emlékezet) 306–348. p., 307–322., 322–326. p.

³³ TÓTH ENDRE: In paradisum te deducant angeli. A székesfehérvári szarkofágról. In: *Alba Regia*, 2007. 107–164. p.

kivétel nélkül a saját maguk alapította monostorokban vagy általuk befejezett, javadalmazott püspöki székesegyházakban választottak sírhelyet maguknak, mint I. András, aki Tihanyba, vagy I. Géza, aki Vácott temettette el magát. Kálmán életében tudatosan Szent István követőjének vallotta magát, I. törvénykönyvében az államalapító művének továbbépítőjeként nevezte meg magát, egyik fiát is Istvánnak kereszteltette, és legalább két legendát is íratott szent elődjéről. Valószínűsíthető, hogy normann származású feleségét és gyermekkorban elhunyt fiát, Lászlót is Fehérvárott temettette el. Ő ezekkel az aktusokkal azt bizonyította, hogy István után megint családi temetkezőhelynek tekinti a főtemplomot. Fia, II. István viszont nem követte apja példáját.

A következő Árpád-házi leszármazott, akit Fehérváron helyeztek végső nyugalomra, Kálmán megvakított öccse, a később Bizáncba menekült Álmos herceg volt. Az ő holttestét fia, a szintén világtalan II. Béla király hozatta haza görög földről 1137-ben, és temettette Kálmán mellé, holtukban emelve rangban egyenlővé az egymással vetélkedő két testvért. II. Béla apját követve maga is a bazilikában találta meg végső nyughelyét, és alapozta meg a királyok között a 12. században szinte végig élő temetkezési hagyományt. II. Géza (1162), II. László (1163), IV. István (1165), majd III. Béla (1196) is a bazilikába találta meg az örök nyugalomát. Az 1172-ben elhunyt III. István gyermekkorban elhunyt fia mellé temetkezett Esztergomban.

III. Béla és antiochiai felesége, Châtillon-i Anna sírhelyét 1848-ban sértetlenül találták meg, és innen tudhatunk a királyi halotti reprezentáció mikéntjéről. Béla sírjában halotti koronát, kardot, jogart, sarkantyút, bizánci hatást tükröző karperecet, körmeneti keresztet, ereklyeőrző mellédísz (*enkolpion*-t) és aranygyűrűt találtak, míg a királyné sírjában koronát és szirént ábrázoló gyűrűt. Ezek – talán a gyűrűt és az enkolpiont kivéve – a temetésre készültek, aranyozott ezüstből.

A közelmúltban újra tárgyalták az egyetlen megtalált királysír kérdését. A problémával foglalkozó kutató, Tóth Endre az uralkodói sírban talált körmeneti keresztet és a halotti koronát 11. századnak határozta meg, és e korszakra keltezte a jelvénymásolatokkal való eltemetési módot is. Az új teória hiányolta a királysírból a 12. századra már bizonyosan jellemző országalomát. Az enkolpiont, a királyi és királynéi gyűrűt pedig dél-itáliai eredetűnek nyilvánította. Az új elképzelés szerint a körmeneti kereszt az egykor püspökként működő Kálmánt illethette meg egyedül királyaink közül, így a bő másfél évszázada megtalált királyi és királynéi sírt Kálmánnak és ismeretlen nevű szicíliai normann, azaz dél-itáliai feleségének tulajdonította.³⁴

Néhány vitatható pontja van az érvelésnek. Véleményünk szerint a körmeneti kereszt nem csak az eltemetett egykori püspök mivoltára utalhat, hanem a Hartvik-féle Szent István-legenda hatására is bekerülhetett Kálmán, vagy még inkább az őt követő 12. századi királyaink sírjába. A szentéletrajz szerint ugyanis az államalapító uralkodó apostolsága jeleként megkapta a kereszt elővitelének jogát,³⁵ így az használatba kerülhetett a

³⁴ TÓTH ENDRE: III. Béla vagy Kálmán? A székesfehérvári királysír azonosításáról. In: *Folia Archaeologica*, 2005–2006. 141–161. p.

³⁵ SRH II. 414. p., ÁKÍF 324. p.

magyar uralkodóknál az 1100-at, a legenda keletkezési idejét követő évtizedekben. Kálmán fizikai jellemzőiről a magyar krónika rettenetes képet fest. Ez bizonyosan egy Kálmán-ellenes krónikás műve, de hogy nem lehetett igazán daliás termet, a következő tény igazolja: őt, az idősebb testvért papnak adta, és öccsét, Álmos herceget szánta trónra nagybátyjuk, Szent László király.³⁶ A sírban talált csontváz viszont köztudottan egy igen magas, jó fizikai állapotban lévő férfi volt. A dél-itáliai jellegzetességeket mutató ötvöstárgyak pedig akár III. Béla antiochiai, anyai ágon dél-itáliai normann származású feleségével is Magyarországra kerülhettek. A fentiek értelmében egyelőre nem látunk elégséges alapot arra, hogy elvitassuk III. Bélától és Châtillon-i Annától az egyetlen épségben megmaradt fehérvári uralkodópári sírt.

III. Bélát egyik fia sem követte a fehérvári temetkezésben, csak gyermekkorban elhunyt unokáját, III. Lászlót hozták eltemetni Fehérvárra 1205-ben. A királyi temetkezések hagyományát majd az Árpádokat utánzó, hatalmukat ezzel is legitimálni kívánó Anjouk újították fel a 14. század folyamán. A királyok mellett azok hitvestársai is valószínűleg a bazilikában találtak általában végső nyughelyre, illetve a 12. században, gyermekkorukban elhalt hercegekről is ez feltételezhető. Úgy tudjuk, hogy 1170 körül Lombard Péter spalatói érseket is itt temették el.³⁷

Azonban nem a királyi temetkezések, illetve az alább tárgyalandó királykoronázások voltak a legjelesebb események a bazilika Árpád-kori történetében. Ezeket jelentőségben felülmúlják az 1083. évi szentté avatások. Szent László király uralmának megszilárdulásakor határozta el, hogy az egyetemes és a hazai egyházat magyarországi szentekkel gazdagítja. 1083 folyamán július 16–18-án először Nyitrán kanonizáltak két, egykor a környéken élő remetét, András-Szórárdot és Benedeket, majd július 25-én Csanádon avatták szentté a vértanú püspököt, Gellértet. Az ő oltárra emelésével a két pogánylázadást (1046, 1061) is elszenvedő magyar egyházat és annak vezetőit tisztelték meg. Ezután következett Székesfehérvárott István király és fia, Imre herceg szentté avatása. A magyar történetírás sokat tárgyalt a kanonizációk indítékait és célját. László király legitimálni kívánta hatalmát, amelyre igencsak szüksége lehetett a tróntól megfosztott Salamon életében, azonkívül a világegyháznak is fel kívánta mutatni a magyar kereszténység példaképnek állítható első képviselőit, mártírjait. István királlyal új szenttípus jelent meg az egyházban: a csak állam- és egyház-

³⁶ Kálmán fizikai jellemzőiről, püspök mivoltáról ld.: SRH I. 419. p., 421. p.; Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről. Szerk.: Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor. Szeged 2006. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22.) (továbbiakban: Írott források) 412., 413. p.

³⁷ A fehérvári temetkezésekre történeti szempontból ld.: ENGEL PÁL: Temetkezések a középkori fehérvári bazilikában. Függelék: a székesfehérvári koronázások. In: *Századok*, 1987. 613–637. p., antropológiai szempontból ld.: A székesfehérvári királyi bazilika embertani leletei. Szerk.: Éry Kinga. Bp., 2008. (Ecclesia Beatae Mariae Virginis Albaregalis I.) Kálmán és II. Béla indítékaira a fehérvári temetkezést illetően ld.: Thoroczkay Gábor: Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István-legenda kérdéséhez. In: *Uő: Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok*. Bp., 2009. (TDI-könyvek 9.) (továbbiakban: THOROCZKAY, 2009.) 67–87. p., különösen 77. p. 45. jz. (Első megjelenése: „Magyaroknak eleiről” 569–591. p.)

szervező tevékenységéért tisztelt, de vértanúhalált nem halt királyé. Bár néhány magyarországi legenda (Hartvik-féle Szent István-életírás, nagyobbik Gellért-*vita*) valamilyen fokú pápai közreműködésről is beszél az aktu-soknál, valószínűbb, hogy ez a korban az országában egyházi szerepet is betöltő király önálló kezdeményezése volt, a hazai püspöki kar jóváhagyásával és tevékeny részvételével. Ezt támaszthatja alá, hogy fennmaradt forrásaink szerint a pápák még a 12. század elején sem látszottak elismerni István szent mivoltát.

István király kanonizációjáról röviden a Kisebbik legenda is megemlékezik,³⁸ részletes leírást azonban csak az 1100 körül keletkezett Hartvik-féle életírás ad. Elbeszélése alapján az események így rekonstruálhatóak: László király augusztus 15-re gyűlést hívott össze Fehérvárra a szentté avatás céljából, és idehívta a gyógyulni vágyó betegeket is. Háromnapos imát és böjtöt tartottak, majd megpróbálták az államalapító sírkövét elmozdítani, ami nem sikerült. Egy bökénysomlyói apáca, Karitás tanácsára kiengedték fogságából a volt királyt, Salamont. Ez után a könyörületes cselekedet után már el tudták mozdítani a sír fedelét. Augusztus 19-én este és éjszaka számos csodálatos gyógyulás történt a bazilikában, ahol a király is jelen volt. Augusztus 20-án újfent László és a püspökök jelenlétében felbontották a sírt, és István folyadékban úszó maradványait gyoicsokba szedték, majd ezüst ereklyetartókban helyezték el, azaz *elevatio*-ban rész-sültek a szent hamvak.³⁹ 1083-ban vagy azután épülhetett fel a Kralovánszky Alán által feltételezett kultusz hely és oltár a sír felett, ahová átkerülhettek István földi maradványai is az úgynevezett ereklyesírba.

A szent király jobb kezét azonban nem találták meg nevezetes gyűrűjével együtt. A Hartvik-legenda leírása szerint Merkúr örkanonok egy látomás keretében jutott a jobb kéz birtokába, és azt a vezetésére bízott Bihar megyei családi monostorába, a későbbi szentjobbi apátságba vitte.⁴⁰ Manapság inkább arra gondolnak, hogy Merkúr a sír egy korábbi felnyitásakor (1061, 1078?) vihette el a karereklyét. Akárhogyan is történt, 1084-ben László király jóváhagyta a relikvia bihari őrzőhelyét, ünnepnapot jelölt ki számára, birtokokkal és népekkel látta el, és fából való monostort építtetett. Néhány évtizeddel később Álmos herceg kőből épült apátságot emel-tett, ahol egészen a 15. századig őrizték az államalapító jobb kezét, majd az apátság hanyatlásakor visszakerült az ereklye Székesfehérvárra.⁴¹

Nehezebb magyarázatot találni Imre herceg november 4-i szentté avatására, amely egy újabb zsinaton történt meg. Az indíték itt első pillantásra nem olyan nyilvánvaló, mint István király vagy Gellért püspök esetében. Később, a 12. század folyamán a papi nőtlenség propagálására használták fel személyét, legendáját is a század közepén írták meg. Imre szentté avatásának valószínű oka azonban a következő: latin filológiánk egy jeles képviselőjének megállapítása szerint a magyar krónika 69. és 63. fejezetében az Imre hercegről adott jellemzés, Imre erénykatalógusa,⁴² amely az Intelme-

³⁸ SRH II. 400. p., ÁKÍF 313–314. p.

³⁹ SRH II. 432–435., 436–437. p., ÁKÍF 334–340. p.

⁴⁰ SRH II. 438–439. p., ÁKÍF 341–342. p.

⁴¹ A szent jobb sorsára ld. még: GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Bp., 1963–1998. I. 668–669. p.

⁴² SRH I. 319., 312. p., ÁKÍF 377., 369. p.

ken és a nagyobbik István-legendán alapul,⁴³ Szent László karakterének leírásában nyeri el végső értelmét, alkalmas (*idoneus*), meg nem koronázott uralkodót helyez előterbe.⁴⁴ Ez a nézet nem hozta összefüggésbe mindent a kanonizációval, de – mint később megállapítást nyert – valójában ez lehetett Imre, a lászlói példakép szentté avatásának oka.⁴⁵ Így a 69. krónikafejezet valószínűleg László-kori. Tehát számolhatunk Szent László-kori gesta- (krónika-) szerkesztési fázissal, amely pedig a közelmúltban és napjainkban csak néhányak által képviselt, óvatosan megfogalmazott álláspont.⁴⁶ Imre szerepét az is kiemelte, hogy a királyelődök – mint például I. András – politikai okokból nem tűnhettek megfelelőnek, Gizella királyné pedig Németországban halt meg, így hazai kanonizációja akkor szóba sem kerülhetett. Akármint is történt, a szent herceg legendája csak egy csodáról tud Imre fehérvári sírjánál, Konrád német nemes esetéről, aki ott szabadult meg halálos vétkétől.⁴⁷ Imre szentté avatása után sírjánál is kultuszhely és oltár létrehozását feltételezik.⁴⁸

Mint láttuk, a források nem kényeztetnek el bennünket a bazilika építészeti jellegzetességeinek leírásával, belsejét és az ott őrzött kincseket azonban bővebben tárgyalják. István 1083 körül keletkezett Nagobbik legendája szerint az államalapító király „a szentély falát domborművekkel díszítette, padozatát pedig márványlapokkal rakta ki. [...] [A templomban] se szeri, se száma a palástoknak, kellékeknek és egyéb ékességeknek, az oltárok körül színaranyból készült táblák sokasága, rajtuk a legdrágább kövek sora, Krisztus asztala [az oltár] fölött csodás művészi oltármennyezet emelkedik, kincstára pedig színültig tele mindenfajta kristály-, onyx-

⁴³ SRH II. 627.; 392., 383., 387. p., ÁKÍF 139–140.; 297–298., 282., 289–291. p.

⁴⁴ BOLLÓK JÁNOS: Szent Imre alakja középkori krónikáinkban. In: *Philologia nostra*. Bollók János összegyűjtött tanulmányai. Szerk.: Mészáros Tamás. Bp., 2013. (*Antiquitas – Byzantium – Renascentia IV.*) 191–205. p. (Első megjelenése: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk.: Fügedi Erik. Bp., 1986. 61–75., 309–313. p.) (továbbiakban: BOLLÓK, 2013/1986.)

⁴⁵ KLANICZAY GÁBOR: Az uralkodók szentsége a középkorban. Bp., 2000. (továbbiakban: KLANICZAY, 2000.) 119. p.

⁴⁶ Szent László-kori gestaszerkesztéssel számolt a 20. századi történetírásban: HÓMAN BÁLINT: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói. (Forrástanulmány). Bp., 1925. Később – valószínűleg összefüggésben Hóman politikai-történeti okokból méltányolhatóan, de szigorúan tudományos szempontból nézvést igazságtalanul kényelmetlenné vált emlékével – a László-kori datálás lekerült a napirendről. Az utóbbi időben azonban néhányan újból szóba hozták egy László-kori gesta vagy őskrónika, ill. gesta- (krónika-) folytatás lehetőségét. Ld.: BOLLÓK 2013/1986. 202. p.; SZOVÁK KORNÉL: Utószó. In: *Képes Krónika*. Ford.: Bollók János. Jegyz.: Szovák Kornél – Veszprémy László. Utószó, függelék, irodalomjegyz.: Szovák Kornél. Bp., 2004. (Millenniumi magyar történelem. Források) 233–256. p., 245–246. p.; THOROCZKAY GÁBOR: A magyar krónikairódalom kezdeteiről. In: *Aktualitások a magyar középkorkutatásban*. In memoriam Kristó Gyula (1939–2004). Szerk.: Font Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely. Pécs, 2010. 23–31. p., 26. p.

⁴⁷ SRH II. 457–459. p., Árpád-kori legendák és intelmek 66–67. p.

⁴⁸ A magyarországi szentté avatásokra ld.: GYÖRFFY, 1977. 384–394., 572–573. p.; KLANICZAY, 2000. 108–138. p.

arany- meg ezüstedényekkel.”⁴⁹ A később keletkezett Kisebbik legenda ehhez még azt teszi hozzá, hogy a király a bazilikában „különböző színű, gyöngyökkel ékes, színaranyból készült ereklyetartókat helyezett el a szentély használatára”.⁵⁰ A legendákat biztonnyal felhasználó 14. századi krónikaszerkesztmény leírásából kiderül, hogy a Keán – azaz valószínűleg a bolgár cár – kincseiből meggazdagodott István király a bazilikát „aranyoltárokkal, keresztekkel és kelyhekkkel, tiszta arannyal és nagyon értékes kövekkel ékesített főpapi ruhákkal gyarapította és látta el. A szertartásokhoz edényeket és más szükséges használati tárgyakat e bazilika és Isten más egyházai számára is királyi bőkezűséggel adományozott. [...] Gizella királyné pedig [...] a mondott egyházat aranykeresztekkel, kancsókkal, képekkel, kelyhekkkel, drágakövekkel és felszerelésekkel módfelett megajándékozta.”⁵¹ A leírások a csak a német uralkodókhöz mérhető szent bőkezűségét sugallják.⁵² A kincstár ezeken kívül oklevelek őrzésére is szolgált, több adat is bizonyítja ezt az Árpád-korból. 1289-ben viszont tűz pusztította el a bazilika oklevélőrző helyiségét (külső *camera*-ját).⁵³

A főtemplom kincsei közül elsőként az ereklyéket kell tárgyalnunk. Szent István már említett bolgárellenes hadjáratából többek között Szent György- és Myrai Szent Miklós-relikviákat hozott magával, ezeket Leodvin bihari püspök 1050-ben hazavitte a mai Belgium területén fekvő Namurba. Ugyanez a forrás tudósít arról is, hogy I. András király hatalmának megszilárdulásakor a főpappal vizsgáltatta meg a biztonnyal Fehérvárott őrzött ereklyéket, valamint keresztette meg István ékszereit és királyi felszerelését.⁵⁴ Arról is van hírünk, hogy István király nyugat-európai egyházi személyektől kérte szentek testrészeit.⁵⁵ Későbbi adatokból tudjuk, hogy a bazilikának voltak Szent István-, Szent László-, illetve Szent Kálmán-koponyarelikviái. Szent Istvánnak vagy a bolgárellenes hadjáratból vagy bizánci császári ajándékból volt egy mellen hordott, görög feliratos ereklyetartója is, amelyben Szent István első vértanú ujjperce és az Úr keresztfájának egy darabkája volt. Ezt 1353-ban Nagy Lajos király IV. Károly német-római császárnak és cseh királynak adományozta, aki élete végéig viselte, és utána sokáig megtalálható volt a prágai főszékesegyház kincstárában. A bazilikában más, Szent István személyéhez kapcsolódó tárgyakat is őriztek: ilyen volt Bécsben máig fennmaradt sapkája, a tarsolya, kesztyűje, saruja, keresztje, öve, nyakláncja és drágaköves, aranyszövetű zászlója is. Ezek többsége mára már elveszett, és valószínű, hogy közülük többhöz csak a hagyomány szerint volt köze az államalapító királynak.⁵⁶ A főbb ereklyék-

⁴⁹ SRH II. 385–386. p., ÁKÍF 287. p.

⁵⁰ SRH II. 396. p., ÁKÍF 307. p.

⁵¹ SRH I. 316. p., ÁKÍF 374–375. p.

⁵² MAROSI ERNŐ: „Quam qui vidit, testimonium veritatis verborum nostrorum perhibet”. (Megjegyzések Szent István székesfehérvári prépostsági templomának képehez elbeszélő forrásainkban.) In: Magyaroknak eleiről 349–363. p.

⁵³ Zala vármegye története. Oklevéltár I–II. Szerk.: Nagy Imre –Véghely Dezső – Nagy Gyula. Bp., 1886–1890. I. 97. p.

⁵⁴ G. II. 969–970. p., ÁKÍF 226–228. p.

⁵⁵ DHA I. 110–111. p., ÁKÍF 157–159. p.

⁵⁶ Az ereklyékre ld.: KÁROLY JÁNOS: Fejér vármegye története. I–V. Székesfehérvár, 1896–1904. II. 57–99. p.; DERCSÉNYI, 1943. 21–49. p. István király Prágába került

hez oltárok kapcsolódtak, István királynak és Imre hercegnek a kultuszhelyük felett lehettek az istentiszteleti helyei, de tudunk az Árpád-korból (1272) Szent Kereszt-oltárról is.⁵⁷

A krónikaszöveg szerint István király „egyebek között e fehérvári egyháznak örök emlékezetre méltó adományokat tett, tudniillik két rationalét, amelyek mindegyike 74 márka tiszta arannyal és drágakövekkel átszőtt szegélyt tartalmazott. Ezeket Szent Benedek, a római szentegyház főpapja Szent István király kérésére a hatalom olyan kiváltságával látta el, hogy aki a mise végzésekor ezeket használja, törvényesen felkenheti, megkoronázhatja és karddal övezheti a királyt”.⁵⁸ A rationalék kizárólag püspökök számára adományozott, a bibliai zsidó főpapok *khozen* és *efod* nevű liturgikus ruháját utánzó váll-, illetve melldíszek voltak, amelyek leginkább a németországi főpapok között terjedtek el. A legújabb kutatások hitelesnek fogadják el a többnyire Ákos mesternek, e kincsek egykori őrzőjének tulajdonított krónikapasszus híryanagát. Eszerint minden bizonnyal az esztergomi érsek juthatott e főpapi díszjelvény – ez esetben vállruha – birtokába még a 11. század elején, VIII. Benedek vagy IX. Benedek pápa privilégiuma alapján. Korábban vitatták annak lehetőségét, hogy léteztek-e drágakő díszítésű válldísz-rationalék, de német emlékek bizonyítják, hogy voltak ilyen darabok is. Az a nézet a vállruhák tipológiája alapján vitatható, amely a rationalék egyikét a koronázási palásttal kívánja azonosítani. Használatuk valószínűleg korán összekapcsolódott István király emlékével és a királyavatással, ezért őrizhették őket a fehérvári bazilikában. Az érsek a koronázásnál viselhette ezeket, amikor fő hatalmi jelvényét, a palliumot jogszerűen nem hordhatta. Az viszont már Ákos mester túlzása, hogy felöltésük esetén bárki – itt talán sandán a fehérvári prépostra vagy az örkanonokra, egykori önmagára gondolhatott – királyt avathatott volna bennük, hiszen ezek kizárólag püspökök által használható főpapi díszek voltak. Nagyon feltételelesen elképzelhető, hogy 1270-ben – egy alább még tárgyalandó kincslopáskor – Prágába kerültek, és ott még a 14. században is fellelhetőek voltak.⁵⁹

1278-ból egy olyan szokásról értesülünk a bazilikával kapcsolatban, ami valószínűleg hosszú múltra tekinthetett vissza, és a főtemplom kincseit gazdagította. Ekkor IV. (Kun) László király részt vett a morvamezei csatában, ahol Habsburg Rudolf német királlyal szövetségben legyőzte a közép-

ereklytartóira ld.: KOVÁCS ÉVA: A középkori magyar királyság jelvényeinek kérdéséhez. In: *Uő: Species, modus, ordo. Válogatott tanulmányok*. Bp., 1998. (továbbiakban: KOVÁCS, 1998.) 173–181. p., 178. p. (Első megjelenése: *Székesfehérvár Évszázadai*, 1972. 103–112. p.). Korábban tévesen főpapi melldíszként azonosítottam, ld.: THOROCZKAY GÁBOR: A székesfehérvári rationalek. A 14. századi krónikaszerkesztmény 66. fejezetének kritikájához. In: THOROCZKAY, 2009. 117–142. p., 140. p. (Első megjelenése: *Századok*, 2004. 415–432. p.) (a továbbiakban: THOROCZKAY, 2009/2004.) István király egyéb tárgyaira ld. még: DERCSÉNYI, 1943. 42–43. p.; KOVÁCS ÉVA: A székesfehérvári királyi bazilika XI. századi kincsei. In: KOVÁCS, 1998. 105–111. p. (Első megjelenése: *Székesfehérvár Évszázadai*, 1967. 157–164. p.)

⁵⁷ WENZEL GUSZTÁV: Árpád-kori új okmánytár. I–XII. Pest–Bp., 1860–1874. IX. 7. p.

⁵⁸ SRH I. 316. p., ÁKÍF 373–374. p.

⁵⁹ THOROCZKAY, 2009/2004.

európai hegemoniára törő II. Ottokár cseh királyt, aki holtan maradt a csatamezőn. Kézai Simonnak az 1280-as évek közepén született krónikája szerint a diadal óta a zsákmányból „a cseheknek, a lengyeleknek és a morváknek örökös szegyenére és gyalázatára a pajzsokat és a zászlókat a fehérvári egyházban, a királyság székhelyén a falra fölfüggesztve mindörökre őrzik”.⁶⁰

A székesfehérvári bazilikában őrzött kincsek közül a legjelentősebb a királyi hatalommal, a koronázással összefüggő jelvényegyüttes volt. Ezek jó pár, az Árpád-korból eredeztethető darabja túlélte az elmúlt évszázadokat, és külföldön vagy Magyarországon fellelhető. De volt olyan, egykor bizonyíthatóan létezett jelvény is, amely mára már a racionálékhoz hasonlóan elveszett. A koronázási kincsek rövid bemutatását ez utóbbival kezdjük.

A magyar történeti kutatás hosszú viták után ma már egységesen azt vallja, hogy Géza nagyfejedelem vagy inkább Szent István király III. Ottó császártól egy úgynevezett frank típusú, ereklyehordó zászlós szárnyas-lándzsát kapott, amely a birodalmi szent lándzsát utánozhatta, miképpen a máig fennmaradt lengyel lándzsa. E főhatalmi jelvényről 11. századi hiteles franciaországi írott forrásunk is van, Adémar de Chabannes történeti munkája, valamint két képi ábrázolás, az államalapító ezüstdénárjának előlapja és a koronázási palást István-képe is igazolja egykori létezését. A források alapján úgy vélhető, hogy Magyarországon aranydíszítést is kaphatott. Jelentősége az államalapítás korában a koronával vetekedhetett, talán csak a német–magyar háborúskodások, a birodalmi alávetési törekvések szorították némileg háttérbe a német eredetű jelvényt. István király halála után néhány évvel kikerült a hazai uralkodói szimbólumok közül, mert III. Henrik német-római császár 1045-ben – miután az országot a lándzsa képeben hűbérbe adta át neki Orseolo Péter király – Rómába küldte.⁶¹ Erre hálaképpen kerülhetett sor, mivel a pápa kiátkozta a német uralkodó korábbi ellenfelét, Aba Sámuel királyt.⁶² A Szentszékhez küldött lándzsát, amely a német alávetéssel került kapcsolatba, érthető módon nem pótolták, így az eltűnt a koronázási jelvényegyüttesből. Bár konkrét adat ezt nem támogatja, hazai léte idején bizonytalán a fehérvári bazilikában őrizték.⁶³

⁶⁰ SRH I. 186. p., Anon.–Kézai 119. p.

⁶¹ A lándzsa Rómába kerüléséről több forrás is tudósít, ld.: G. I. 421–422. p., DHA I. 195. p., ÁKÍF 66. p.; Írott források 44. p.

⁶² G. I. 97–98. p., ÁKÍF 253. p.

⁶³ A királylándzsa létezése körüli korábbi, Tóth Zoltán és Deér József között lefolyt tudományos polémiára ld.: THOROCZKAY GÁBOR: Deér József és a magyar államalapítás kutatása. In: THOROCZKAY, 2009. 161–170. p. (Első megjelenése: Deér József emlékezete. Tanulmányok Deér József [1905–1972] professzor születésének centenáriuma. Szerk.: Koszta László. Szeged, 2006. [Capitulum II.] 81–88. p.). A királylándzsára összefoglalóan az újabb irodalomból ld.: GERICS JÓZSEF: A birodalmi szent lándzsa és Szent István lándzsája. In: GERICS, 1995. 43–50. p. (Első megjelenése: Unger Mátyás Emlékkönyv. Szerk.: E. Kovács Péter – Kalmár János – V. Molnár László. Bp., 1991. 7–14.) (továbbiakban: GERICS, 1995/1991.); KOVÁCS LÁSZLÓ: A Szent István-i lándzsa. In: Koronák, koronázási jelvények. Szerk.: Bende Livia – Lőrinczy Gábor. Ópusztaszer, 2001. (továbbiakban: Koronák, koronázási jelvények) 99–136. p.; MAROSI ERNŐ: Művészettörténeti megjegyzések Szent István lándzsa-attribútumához. In: *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője*, 2001. 27–32. p.

A lándzsaadományról szóló írott forrás a főhatalmi jelvényt Géza fejedelemmel hozza kapcsolatba, és világosan a császári hatalomtól függő legteljesebb szabadságot kapcsolja hozzá. Tehát kezdettől fogva bizonyos német függést jelképezett, és nem a függetlenséget.⁶⁴ A nagyfejedelem azért kapott főhatalmi jelvényt a németektől, mert a 990-es évek közepén fel kívánták gyorsítani, sőt valójában el akarták indítani a magyar állam- és egyházszervezést (Adalbert püspök látogatásai, Gizella-házasság, Pannonhalma apátságának létrejötte az egyháziak képzésére). A lándzsa Rómába való elküldésére – miként említettem – hálaképpen kerülhetett sor, ezzel nem lehet pápai eredetét bizonyítani, jóllehet VII. Gergely pápa is erre utal egyik már idézett levelében.⁶⁵

Két egykori királyi kincstárbéli darab ma külföldön található. Az úgynevezett bécsi szablyát, más néven Attila- vagy Nagy Károly-kardot napjainkban az osztrák fővárosban őrzik. Ezt a 10. század végén készíthették Magyarországon vagy orosz földön, és uralkodói díszfegyverként szolgálhatott. 1063-ban I. András király özvegye a bajor hercegnek ajándékozta azért, mert fiát, Salamont visszasegítette a magyar trónra. Németországban történetlenül Attila hun fejedelemmel hozták kapcsolatba.⁶⁶ Később a német-római uralkodói jelvények közé került. A másik fegyver, amelyet viszont ma Prágában őriznek, az úgynevezett Szent István-kard. Ennek Rajna-vidéki pengéje van, kivitelezése viszont Észak-Európához kapcsolja. Leginkább a 10–11. század fordulójára szokás datálni. Ez nagy valószínűséggel a koronázási kard szerepét töltötte be azután, hogy a magyar királyavatás már olyan szertartásrend szerint zajlott, amelyben a kard is kiemelt szerepet töltött be. A cseh fővárosba akkor került, amikor IV. Béla leánya, Anna macsói hercegné apja halála után koronákat, kincseket, ornátusdarabokat tulajdonított el a királyi kincstárból, és azokat vejéhez, II. Ottokár cseh királyhoz vitte. V. István király és fia, Kun László az elkövetkező években többször kísérletet tett azok visszaszerzésére, de törekvéseik nem jártak sikerrel. Mindkét fegyverről feltételezhető, hogy a bazilika alapítása után Fehérváron őrizték őket.⁶⁷

A királyi kincstár legrégebbi fennmaradt darabja az eredetileg bizonynyal a bazilika főpapja számára készült miseruha (*casula*), amelyet ma koronázási palástként ismerünk. Az ornátusdarabot a fejen áthúzva ölthette fel a misét mondó pap, amely ily módon harangalakban fedte a szertartást végző személyt. A kazulát – miként már idéztük feliratát – 1031-ben adományozta a főegyháznak István király és Gizella királyné. Az ajándékozás okaként több nézet is felmerült: az államalapító 30. uralkodói éve, a

⁶⁴ A németek iránti elköteleződést jelképező szerepére ld.: TÓTH ZOLTÁN: A Hartvik-legenda kritikájához. (A Szt. Korona eredetkérdése). Bp., 1942. 61. p.; a teljes függetlenség hangoztatására ld. pl.: GERICS 1995/1991. 50. p.

⁶⁵ Pápai jelvényként beszél róla pl.: GYÖRFFY, 1977. 152–157. p.; bírálatára ld.: GERICS 1995/1991. 47–50. p. A jogos kritika ellenére továbbra is pápai lándzsaadományozásról ír: SZEGFŰ LÁSZLÓ: Pontosítási kísérlet a keresztény magyar királyság megalapításáról. In: *Belvedere Meridionale*, 2011/4. 70–90. p., 80–81. p.

⁶⁶ G. II. 1391–1392. p., Írott források 106–107. p.

⁶⁷ A Bécsben, ill. Prágában őrzött királyi díszfegyverekre ld.: FODOR ISTVÁN: A bécsi szablya és a prágai kard. Szeged, 2000.; UÓ: Szent István prágai kardja. In: Koronák, koronázási jelvények 49–72. p.

királyi házasság 35. évfordulója, a németek felett aratott 1030. évi győzelem vagy Krisztus földi működése megkezdésének millenniuma. De vannak, akik egyszerűen csak a templomalapító törvényben is előírt adományozási kötelezettségével magyarázzák keletkezését. A miseruha minden bizonnyal egy több darabból álló ornátus része volt, és fennmaradását annak köszönheti, hogy a 12. század folyamán közepén felvágták, az aljáról is levágtak egy csíkot, és királyi öltözékké, palásttá alakították.

A kazula a III. Ottó és II. Henrik kori német művészet hatását tükrözi, bizánci eredetű brokátra selyem- és aranyhímzéssel vitték fel a gazdag ábrázolást. Ha röviden akarjuk ismertetni a palást ábráit, akkor a következőket mondhatjuk: közepén egy villa alakú kereszt osztja ketté a kompozíciót, szára felett az égi szférát, alatta pedig az egyházit jelenítették meg. A szárak találkozásánál a győzedelmes Krisztus ábrázolása, mellette jobbra újabb Krisztus-kép, illetve balra a mennybe felvett Szűz Mária képe van, angyalok által körülveve. Az egyházi szférát két körív három mezőre osztja: a felsőben két újabb Krisztus-ábrázolást közrefogó próféták, a középsőben apostolok, közepén egy újabb Krisztus-ábrával, az alsóban pedig szentek, a harcos egyház képviselői sorakoznak. Ez utóbbiak között, a kereszt lábánál jobbra a koronával, lándzsával és országalmával ábrázolt István király, balra Gizella királyné, aki egy templomot – bizonnyal az épülő fehérvári egyházat – tart a kezében, a kereszt szárán pedig Imre herceg hímzett képe található. Rendkívül gazdag irodalma van a palást ikonográfiai programjának, a kutatók nagy része egy szöveges emlékből kereste mintáját, mint például a *Te Deum*-himnuszban vagy a *Mindenszentek* litániájában. Manapság vitatják a pontos megfeleltetés lehetőségét, és azt hangsúlyozzák, hogy a palást felső része a megváltás korszakát, alsó része pedig a földre szálló Mennyei Jeruzsálemet kívánja bemutatni, együtt pedig a mennynek és a földi társadalom ideálképeinek felelnek meg. A miseruhának az adományozási feliraton túli szövegei az első magyarországi verses emlékeket szolgáltatják. A palást mai formájában egy gallért, illetve egy pántot is tartalmaz, az előbbi bizonnyal későbbi a kazulánál, az utóbbi pedig a miseruha levágott alsó részéből származhat.⁶⁸

A legfrissebb kutatások Szent István korára kelteznek a mai koronázási jogar létrejöttét is. A buzogány formájú jogarnak gömbös, aranyfoglalatos hegyikristály feje van. Rövid nyele pedig mogyorófaból készült, és aranyozott ezüstitligránnal díszített. A hatalmi jelvény keletkezését korábban a 12–13. század fordulójára tették, manapság azonban II. Henrik udvarából való eredetét hirdetik. A német uralkodó kedvelte és gyűjtötte a hegyikristályt, és a rövid szárú, gömbös fejű jogarforma, valamint a magyar példány

⁶⁸ A koronázási palást jelentős kutatóinak munkásságát összefoglalja: LOVAG ZSUZSA: A magyar koronázási palást kutatástörténete. In: *A magyar királyok koronázási palástja*. Szerk.: Bardoly István. Bp., 2002. (továbbiakban: *Koronázási palást*) 9–20. p. A legújabb vonatkozó állásfoglalásokat ld.: TÓTH ENDRE: A koronázási jogar és palást. Szeged, 2000. 5–36. p., 61–63. p.; MAROSI ERNŐ: A művészet Szent István korában. In: *Államalapítás, társadalom, művelődés*. Szerk.: Kristó Gyula. Bp., 2001. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 27.) 75–83. p., 77–78. p.; UŐ: Szent István király és Gizella királyné székesfehérvári casulája. In: *Koronázási palást 89–126*. p. A palást technikai kivitelére, állapotára ld. *Koronázási palást* vonatkozó tanulmányait.

készítési eljárásai és díszítései is a 11. század elejére korhűek. Úgy vélik, hogy a császár adhatta ajándékba sógorának, Istvánnak, de jelentősebb szerepet mint hatalmi jelvény csak a lándzsa eltűnése után, I. András uralkodása idején kezdett játszani. Az Árpád-korban azonban más jogarokkal is számolhatunk, hiszen az uralkodókat keresztes és liliomos darabokkal ábrázolták néhány pénzérmén.⁶⁹

A mai szemmel legfontosabb hatalmi jelvény, a korona és a bazilika kapcsolata bizonyíthatóan 1166-ban kezdődik. Ekkor egy bizánci szónok, Ankhialosi Mikhaél arról írt Komnénos Manuél bizánci császárhoz intézett beszédében, hogy reményei szerint a görög uralkodó birtokába jut Magyarország „koronás temploma a körülötte levő székvárossal”, valamint a magyar uralkodók „királyi koronája” Manuélétól fog függeni.⁷⁰ 1198-ban III. Ince pápa abban a levelében, amelyben a fehérvári prépostnak biztosította az őrkanonok kinevezését, arról szólt, hogy annak őrizetére van bízva „a király koronája”, amiből a haza becsülete is ered.⁷¹ Egy 13. század közepi osztrák ciszterci szerzetes verses krónikája szerint a magyar „királyokat egészen a mai napig koronázásuk alkalmával a mondott István trónjára helyezik. Akiket az ország főpapjai királlyá avatnak, azokat annak dicső uralmi jelvényeivel ékesítik fel”.⁷² 1293-ban pedig egy királyi oklevél Szent István koronájáról beszélt a koronázás kapcsán.⁷³

A ma ismert szentkoronát a kutatók többsége nem tekinti az államalapító király diadémjának. Az bizonyos, hogy István koronát nyert Rómából, de a közvélekedéssel szemben ez valószínűleg III. Ottó császár ajándéka volt, és nem II. Szilveszter pápáé.⁷⁴

⁶⁹ TÓTH ENDRE: A magyar koronázási jogar. In: „Magyaroknak eleiről” 593–616. p.; Uő: A magyar koronázási jelvényekről. In: Koronák, koronázási jelvények 15–48. p., 31–33. p. (továbbiakban: TÓTH, 2001.)

⁷⁰ Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Szerk.: Moravcsik Gyula. Bp., 1984. (továbbiakban: ÁMTBF) 155. p.

⁷¹ Die Register Innonzenz' III. 1–2., 5–12. (1198–1200, 1202–1210). Texte und Indices. Hrsg.: Hageneder, O. v. et al. Graz–Köln–Wien, 1964–2012. (továbbiakban: Reg. Inn.) I/482. sz., Levéltárak – kincstárak. Források Magyarország levéltáraiból (1000–1686). Szerk. Blazovich László – Érszegi Géza – Turbully Éva. Bp.–Szeged, 1998. 69–70. p.

⁷² SRH II. 607. p., KUBINYI ANDRÁS: A királyi trón a középkori Magyarországon. In: Koronák, koronázási jelvények 73–98. p. (továbbiakban: KUBINYI, 2001.), 73. p., amely magyar fordítást némileg módosítottam.

⁷³ FEJÉR, GEORGIUS: Codex diplomaticus et epistolaris Hungariae. I–XI. Buda, 1829–1844. (továbbiakban: F.) VI/1. 236–240. p., A korona kilenc évszázada. Történelmi források a magyar koronáról. Szerk.: Katona Tamás. Bp., 1979. (Pro Memoria) (továbbiakban: Korona kilenc évszázada) 53. p.

⁷⁴ A császári koronaküldést képviselte a közelmúlt magyar középkorkutatásban Gerics József, legutolsó vonatkozó megnyilatkozására ld.: GERICS JÓZSEF – LADÁNYI ERZSÉBET: Források Szent István királlyá avatásának történetéhez. In: *Magyar Könyvszemle*, 2002. 213–224. (továbbiakban: GERICS – LADÁNYI, 2002.) A legfrissebb hasonló állásfoglalásra ld.: PÓSÁN LÁSZLÓ: A pápaság és császárság küzdelmének politikai nyelve. In: „Politica philosophiai okoskodás”. Politikai nyelvek és történelmi kontextusok a középkortól a 20. századig. Szerk.: Fazekas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc. Debrecen, 2013. 50–65. p., 54–56. p.

Mint az közismert, a ma is meglévő, aranyból készült jelvényt hagyományosan három részből állónak tartják: a görög feliratos – többek között Krisztust, arkangyalokat, vértanúkat, Mikhaél Dukas bizánci császárt, valamint I. Géza magyar királyt ábrázoló – zománcképeket hordozó, függőkkel ellátott abroncsból (*corona Graeca*), a latin feliratos nyolc apostolképet, illetve a pántok találkozásánál Krisztus-ábrázolást hordozó keresztpántokból (*corona Latina*), és a korona tetején lévő, jelenleg megdőlt keresztből.

A görög korona eredetileg női koronának készült, és később boltoztatták be a keresztpántokkal, amelyekre apostollemezeket szereltek. Az a nézet, miszerint a görög korona I. Géza bizánci hitveséé, Synadéné hercegnőé lett volna, újabban kérdésessé vált. Felmerült: a Keletrómai Birodalom felé tájékozódó Géza egy korábbi bizánci császárnői koronát kaphatott – talán egy katonai szövetségekötés alkalmából, talán diplomáciai ajándékként – ajándékba. A keresztpántokat díszítő apostollemezeket a Szent István-kori dél-itáliai ötvöstárgyról is származtatják, de e zománctáblák 12. századi datálása is tekintélyes képviselőt nyert. Ezen – egyébként már korábban is felmerült – vélemény szerint a latin korona talán egy Szent István-fejerekljetartó lehetett. A két rész egyesítését a 11–13. századra szokták keltezni, a kutatók döntő része III. Béla korára helyezi az összeállítás időpontját. Az ezt a véleményt képviselők szerint az így létrejött korona a bizánci uralkodók úgynevezett *kamelaukion*-típusú koronáját másolta, de a német-római császári korona mintaadó szerepe sem vethető el.

Deér József, a koronakutatás eddig élt legjelentősebb alakja 1270-ben látta a mai korona összeállításának időpontját. Szerinte Anna macsói özvegy hercegnő, V. István király húga és ellenlábasa az istváni szentkoronát is elvitte magával Prágába. Nézetét a szakmai közvélemény nem fogadta el. De nagynevű tudós képviselte azt a véleményt is, miszerint a keresztpántos, ferde kereszttel díszített korona korhú a 11. század elejére is, és nem bizánci mintákat követ. Ez esetben a jelenlegi jelvény utánozhatja a császári adományból származó Szent István-i koronát. Az államalapító – egyik? – diadémja nagy valószínűséggel 1045-ben III. Henrik német-római császár jóvoltából a lándzsával együtt Rómába került.

Amennyiben III. Béla alatt nyerte el mai formáját a szentkorona, érthetővé válik, hogy a 13. század folyamán már miért óvták annyira: 1205-ben II. András fegyveres fenyegetéssel kényszerítette ki Bécsből való hazahozatalát, és a tatárjárás idején is elmenekítették Fehérvárról, ahová csak 1245-ben került vissza. A 13. század közepétől pedig – mint fentebb láthatuk – már egyértelműen a szent királyhoz kapcsolták. A korona őrzése a fehérvári prépostság – és különösen az örkanonok – feladata volt. Ezt egy 1250-re datálható hamis, de ez esetben valós híradásokat megőrző oklevél is bizonyítja.⁷⁵

⁷⁵ A szentkoronára elsősorban ld. az eredetileg 1966-ban németül megjelent, és magyar nyelvre egy évtizede lefordított monumentális munkát: DEÉR JÓZSEF: A magyarok Szent Koronája. Bp.–Máriabesnyő–Gödöllő, 2005. (Insignia Regni Hungariae – Historia Incognita) Rövidebb, és a koronáról kialakított véleményeket a 1990-es évek közepéig követő összefoglalásra ld.: BERTÉNYI IVÁN: A magyar Szent Korona. Bp., 1996. (továbbiakban: BERTÉNYI, 1996.) 17–69. p. Arra a nézetre, miszerint Szent István-kori dél-itáliai ötvöstárgyról származnak a latin korona apostollemezei ld.: TÓTH,

Megfigyelésem szerint a koronakutatás nem foglalkozott súlyának megfelelően azzal az állásfoglalással, miszerint a nagyharsányi denár hátlapja nem egy stilizált templom, hanem egy zárt korona ábrázolása lehet, amelyet felirata: REGI (részben eset: A KIRÁLYNAK) is támogathat.⁷⁶ Ez esetben tényleg a III. Ottó által küldött koronát másoló korai fejéket utánozhatja a mai szentkorona, a denár pedig ennél fogva a két akkori főhatalmi jelvényt jelenítette meg. Egyébként megjegyzendő: a 11. század elején alkotó Merseburgi Thietmar híres és pontosan nehezen megfejthető sorai, miszerint Vajk-István *coronam et benedictionem accepit* (koronát és áldást nyert) az állam- és egyházszerzés jóváhagyásának elnyerését jelentheti, a másodikat, az egyházszerzésre (is vagy kizárólag csak arra) vonatkozó áldást azonban még az első ezredforduló idején is csak a pápa adhatta.⁷⁷

2001. 15–31. p. Arra a véleményre, hogy katonai szövetségkötés eredményeképpen került Magyarországra a görög korona ld.: CATHARINE JOLIET-LÉVY: L'apport de l'iconographie à l'interprétation de la „Corona Graeca”. In: *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, 2002. 22–32. p. Esetleges diplomáciai ajándék mivoltára ld.: PAUL HETHERINGTON: La Couronne Grècque de la Sainte Couronne de Hongrie: le contexte de ses émaux et de ses bijoux. In: *Uo.*, 33–38. p. A görög koronát eredetileg egykori bizánci császárnői koronának tartó véleményre ld.: ETELE KISS: La „Couronne Grècque” dans son contexte. In: *Uo.*, 39–51. p. A keresztpántokban (a latin koronában) ereklyetartót vélelmező legújabb állásfoglalásokra ld.: ZSUZSA LOVAG: Integration de la Couronne Latine et la Couronne Grècque. In: *Uo.*, 62–71. p.; ERNŐ MAROSI: La „Couronne Latine”. In: *Uo.*, 72–82. p. (A francia nyelvű szakirodalom feldolgozásához nélkülözhetetlen segítséget nyújtott Körmendi Tamás kollégám, baráti szívességét e helyen is köszönöm). Arra a véleményre, amely szerint a mai korona Szent István király koronáját másolhatja – esetleg azonos is lehet vele – ld.: GERICS JÓZSEF – LADÁNYI ERZSÉBET: A Szent István lándzsájára és koronájára vonatkozó források értelmezése. *Levéltári Szemle*, 1990/2. 3–14. p. (továbbiakban: GERICS – LADÁNYI, 1990.) Az 1250. évi hamis oklevelet ld.: F. IV/2. 231. p.

⁷⁶ GERICS – LADÁNYI, 1990. 5–11. p.

⁷⁷ G. 2203. p. A *benedictio* kifejezést – nemzetközi párhuzamok felsorakoztatásával – pápai hozzájárulásnak tekinti a koronázáshoz, illetve a koronázás és a felkenés cselekményeit is magában foglaló felszentelésnek, *consecratio*-nak értelmezi pl.: DEÉR JÓZSEF: A magyar királyság megalakulása. In: *Uő: Királyság és nemzet. Tanulmányok 1930–1947. I–II. Máriabesnyő-Gödöllő*, 2005. 5–90. p., 52–54. p. (első megjelenése önálló kötetként: Bp., 1942.); a thietmári *benedictio*-t felkenésnek értelmezi pl.: VÁCZY PÉTER: A magyar koronáról. In: *Uő: A magyar történelem korai századaiból*. Bp., 1994. (História Könyvtár – Monográfiák 5.) 77–93. p., 80. p. (első megjelenése: *Történelmi Szemle*, 1985. 628–642. p.); korábban felkenésnek, majd később a császartól eredő, a felkenés szinonimájaként értelmezhető megáldásként értelmezte GERICS JÓZSEF: Szent István királlyá avatása és egyházszerzése Theotmar krónikájában. In: GERICS, 1995. 37–42. p. (első megjelenése: *Magyar Könyvszemle*, 1990. 93–98. p.), ill. ezt követően: GERICS – LADÁNYI, 2002. 219., 221. p. A pápai *benedictio*-t vagy a *benedictio apostolica*-t a Szent István-legendák azonban nemcsak a királlyá avatásnál (SRH II. 384. p.), hanem az egyházszerzésnél (uo. 412. p.) is emlegetik. A pápai beleegyezés az érseki (metropolitai) tisztség, és így egy önálló egyházszervezet létrehozásánál alapkövetelmény volt már a korai középkortól kezdve. Vö. még az apostoli *benedictio*, azaz bizonyára (érseki válszalaggal való) megerősítés

Történészként egyébként nem tartom olyan súlyú problémának a görög koronarész esetleges női korona mivoltát, mint általában a művészettörténeti kutatás. Egész egyszerűen elképzelhető, hogy I. Gézának királyné avatásához nem volt más korona a kezében, mint a felesége tulajdonában álló abroncsdiadém vagy a diplomáciai/szövetségkötési ajándékként saját birtokába került, bizonyos már átalakított egykori bizánci női korona. Salamon király az 1074 tavaszi vesztes mogyoródi csatából menekülve, Fehérvárat is érintve (a Csepel-sziget déli részén lévő Szigetfőnél kelt át a Dunán!)⁷⁸ magával vihette az addig használt koroná(ka)t. Az is megfontolandó a *Corona Graeca* birtokosának vitatásakor, hogy a görög korona itt maradt Magyarországon, holott Ioannés Skylitzés folytatója szerint a megözvegyült Synadéné királyné hazatért Bizáncba.⁷⁹

Kevés pontos hírünk van a bazilikában álló trónról, amit – mint láttuk – a 13. század közepén Szent István királyi székével azonosítottak. Aachenben állt Nagy Károly császár trónja, és így – amennyiben a német város mintaadó szerepét valljuk – hihető, hogy a főtemplomban már az államalapító király életében trónt állíthattak. A királyi szék létét már 1044-ből támogatja egy adat.⁸⁰ A fehérvári egyházzal kapcsolatban pedig az ország trónjáról beszél egy 1179 körüli pápai levél.⁸¹ Elképzelhető, hogy első királyunk trónja fából készült, és a másik királyi székhelyről, Esztergomból hozhatták át. Ennek pusztulása is a török korra tehető.⁸²

A koronázási jelvények és a trón a királyavatásnál játszottak főszerepet. Első királyunkat 1000-ben vagy 1001-ben még Esztergomban koronázták meg. A 11. században még nem a koronával való felékesítés, hanem a királyné való felkenés játszotta a főszerepet. Ekkor, a reformpápaság előtti időszakban az uralkodó az adott ország egyházfőjének is számított, és a püspökszenteléshez hasonló körülmények között avatták királyné. A magyar történetírásban hosszas viták folytak az Árpád-korban alkalmazott koronázási szertartásrend körül, nagy bizonyossággal csak Salamon 1057. évi királyné avatásának *ordo*-ját lehetett meghatározni. Őt egy angolszász eredetű szertartásrend keretében avathatták királyné, amelyben a kard még nem volt hatalmi jelvény. A 11. század legvégén viszont már a kard is királyi szimbólumként szerepel, tehát ekkorra a hazánkban alkalmazott koronázási *ordo* is megváltozhatott.⁸³

A világi és egyházi hatalom átruházását, a felkenést és a koronázást, az istváni jelvényekkel való felékesítést a kezdetektől az esztergomi érsek

után vágyakozó, Nyugat-Európába követségbe utazó György kalocsai érsek esetét a 11. század közepéről, G. 1641. p.

⁷⁸ SRH I. 391. p., Írott források 395. p.

⁷⁹ ÁMTBF 96. p.

⁸⁰ G. I. 98. p., ÁKÍF 254. p.

⁸¹ HOLTZMANN, WALTER: XII. századi pápai levelek kánoni gyűjteményekből. In: *Századok*, 1959. 404–417. p., 415. p., III. Béla emlékezete. Szerk.: Kristó Gyula – Makk Ferenc. Bp., 1981. (Bibliotheca Historica) 95. p.

⁸² KUBINYI, 2001.

⁸³ GERICS JÓZSEF: A magyarországi királykoronázás szertartásáról az 1050-es években. In: GERICS, 1995. 121–132. p. (Első megjelenése: *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk.: Székely György. Bp., 1984. [Memoria Saeculorum Hungariae IV.] /továbbiakban: *Eszmetörténeti tanulmányok/* 243–254. p.)

végezte, aki ekkor viselhetette a főpapi vállruhát, a rationalét. Különböző politikai okok miatt azonban a 12. században több ízben is a kalocsai érsekre hárult a királyavatás feladata. Ezért az esztergomi főpap a 12. század utolsó harmadában, illetve a 13. század elején pápai segítséggel véglegesen biztosította magának a királyavatás jogát.⁸⁴ Mivel a trón, a koronázási jelvények Fehérváron voltak, és a keresztény királyság szent alapítója is ott találta meg végső nyughelyét, már a kezdetektől a bazilikában folyt az uralkodóvá tétel.

A 15. századból már hiteles forrás, Kottaner Jánosné emlékirata igazolja, hogy jogérvényes koronázáshoz a Magyar Királyságban három feltételnek kellett teljesülnie: a fehérvári bazilikának mint helyszínnek, az esztergomi érseknek mint koronázó főpapnak, és természetesen a szentkoronának mint a felkenésnél jelen lévő diadémnak.⁸⁵ Mindez már a 14. század elején is szükséges kritérium volt, miként az I. Károly háromszori, utoljára 1310-ben lezajló koronázása is igazolja.⁸⁶ Azonban valószínűleg már a 13. század első harmadára is bizonyítani lehet a kötelező érvényű jogszokás jelenlétét: Rogerius, a tatárjárás történetírója 1235-ről, IV. Béla koronázásáról ugyanis így ír: „a király az összes főembereivel és nemeseivel tüstént Székesfehérvár városába ment, és amikor itt – miként szokás – az esztergomi érsek a királyi koronával megkoronázta”.⁸⁷ Igazolható-e vajon, hogy az itt említett királyi korona a ma ismert szentkorona? Egyetlen egy esetben lehet biztosan igenlő a válaszunk. Ugyanis a III. Ince pápa udvarából elküldött leveleket tartalmazó egyik regisztrumkönyvben egy András herceg (később: II. András király) számára 1204/1205-ben írt dokumentum mellett található egy diadémképet, amely egy stilizált keresztpántos koronát ábrázol függőkkel (mellette felirat: *regnum Ungarie* – Magyarország, illetve inkább Magyarországot koronája).⁸⁸ Amennyiben ezt az ábrázolást elfogadjuk 13. század eleji rajznak, és egyidejűleg a ma ismert korona

⁸⁴ SOLYMOSI LÁSZLÓ: Az esztergomi érsek koronázó joga a középkorban. In: Ius coronandi. Katalógus az Esztergom-Budapesti Főegyházmegye gyűjteményeinek koronázási emlékeiből rendezett kiállításához. Szerk.: Hegedűs András. Esztergom, 2012. 5–14. p., 7–11. p. (továbbiakban: SOLYMOSI, 2012.)

⁸⁵ Denkwürdigkeiten der Helene Kottanerin (1439–1440). Hrsg. v. Karl Mollay. Wien, 1971. (Wiener Neudrucke 2.) 27. p., Korona kilenc évszázada 136–137. p.

⁸⁶ CSUKOVITS ENIKŐ: Az Anjouk Magyarországon I. I. Károly és uralkodása (1301–1342). Bp., 2012. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 59–61. p.

⁸⁷ Anonymus and Master Roger. Anonymi Bele regis notarii Gesta Hungarorum – Anonymus, Notary of King Béla: The Deeds of the Hungarians. Ed., transl., annot. by Rady, Martyn – Veszprémy, László. Magistri Rogerii Epistola in Miserabile Carmen super destructione Regni Hungarie per Tartaros facta – Master Roger's Epistle to the Sorrowful Lament upon the Destruction of the Kingdom of Hungary by the Tatars. Transl., annot. by Bak, János M. – Rady, Martyn. Bp.–New York, 2010. (Central European Medieval Texts 5.) 142. p., A tatárjárás emlékezete. Szerk.: Katona Tamás. Bp., 1987.² (Pro memoria) 141. p.

⁸⁸ Reg. Inn. VII/Abb. IV., ill. 226. sz. A *regnum Ungarie* azonosítására a koronával ld. pl.: ECKHART FERENC: A Szentkorona-eszme története. Máriabesnyő-Gödöllő, 2003. (Historia incognita I/5.) 42. p. (Első megjelenése: Bp., 1941.). A *regnum Ungarie* jelentésének meghatározásánál köszönöm Prof. Dr. Érszegi Géza és Dr. Molnár Péter kollegiális segítségét.

első, lényegében hiteles ábrázolásának, akkor bizonyítékunk van a szentkorona 13. század legeleji létezésére. Ennélfogva a Rogerius által évtizedekkel később említett korona már bizonyosan azonos a ma ismert diadémmal, és a hármas követelményrendszer létezése tényleg igazolható már a tatárjárás előtti évtizedben.⁸⁹

III. Ince pápa regisztrumkönyvének a magyar koronát ábrázoló rajza

Végezetül szintén 1301 előtti hagyománynak látszik, hogy az uralkodás megkezdésének szimbolikus cselekménye a fehérvári Szent Péter-templomban való bíráskodás lehetett.⁹⁰

A fehérvári bazilikának az Árpád-korban kialakult szerepkörét a középkor későbbi századaiban tiszteletben tartották. Egészen 1527-ig itt koronázták a királyokat, a főtemplom prépostja a püspökök után a legfontosabb egyházi méltóságnak számított, és számos uralkodó, mint Károly Róbert, Nagy Lajos vagy Hunyadi Mátyás, itt találta meg végső nyughelyét. A bazilikát ennek megfelelően tovább bővítették, szépítették. Sajnos, a török kori pusztulás ennek pontos felidézését már lehetetlenné teszi.

⁸⁹ A koronaábrázolás értékelésére ld.: VAJAY, SZABOLCS DE: Der Kamelaukion-Charakter der heiligen Krone Ungarns. Die typologische Rechtfertigung einer Benennung. In: Studien zur Machtsymbolik des mittelalterlichen Ungarn. Hrsg. v. Zsuzsa Lovag. Bp., 1983. (Insignia Regni Hungariae 1.) 101–128. p., 114., 128. p. SOLYMOSI, 2012. 5–6. p. is említi, miszerint Rogerius már Kottaner Jánosné előtt kétszáz évvel megfogalmazta a hármas követelményrendszert, viszont nem hozza fel ennek szükségszerű bizonyítékképpen a regisztrumkönyv koronaábráját, illetve annak hitelességi kérdését.

⁹⁰ A koronázásokra általában ld.: BERTÉNYI, 1996. 70–90. p.; FÜGEDI ÉRIK: A magyar király koronázásának rendje a középkorban. In: Eszmetörténeti tanulmányok 255–273. p.

Rudnay Sándor érseki beiktatásának irodalmi reprezentációja*

Vaderna Gábor

Amikor Rudnay Sándor (1760–1831) érseki kinevezését 1819. július 12-én az uralkodó, I. Ferenc Firenzében aláírta, az esztergomi érseki szék immár tíz esztendeje állt üresen. Az egyháztörténeti irodalom az udvar és a katolikus egyház közti, ekkor már évtizedes múltra visszatekintő feszültségek feloldási kísérleteként értékeli e kinevezést.¹ Abban azonban megoszlanak a vélemények, hogy ki mit remélt e hosszú ideje megüresedett pozíció betöltésétől, s kinek váltak valóra reményei. Kérdés, hogy I. Ferenc egyházpolitikája mennyiben örököse a jozefinus egyházpolitikának,² s mit tudott kezdeni annak hagyományaival. Az érsekség betöltése körüli udvari iratanyagban tájékozódó Hermann Egyed nagyszerű tanulmányában körültekintően mutatja be, hogy nemcsak az udvar és az egyházi vezetők közötti jogkörü viták húzódtak a háttérben, nemcsak politikai kérdések játszottak szerepet – bár kétségen kívül azok is –, hanem legalább ennyire gazdasági megfontolások szintén közrejátszottak a magas egyházi tisztségek (az érsekség mellett több püspökség) betöltetlenségében.³ Az érseki jövedelem közvetlenül udvari kasszába áramlása egyszerre volt szinte létszükséglet a napóleoni háborúk idején, másrészt sakkban lehetett tartani vele az együttműködéstől vonakodó egyháziakat. Mindenesetre az érseki szék betöltésének ügye hosszú távon a magyarországi politika egyik legfontosabb nyitott kérdése volt.

Nézzük az előzményeket! Károly Ambrus főherceg (1785–1809) 1808-as érseki székbe segítségével egy kétségkívül udvarhú személy került csaknem kilenc év szünet után gróf Batthyány József megüresedett helyére. Az uralkodó unokatestvére, a Habsburg-Lotharingiai-ház estei-modenai ágáról származó Károly Ambrus szédületes sebességgel haladt előre az egyházi hierarchiában: az uralkodó 1806. június 29-án nevezte ki az 1795 óta betöltetlen váci püspökség adminisztrátorává, 1807. január 7-én iktatták hivatalába, november 5-én pedig a szerpapi rendet (diakónusságot) vette fel az éppen őt helyettesítő Bodonyi Elek segédpüspök kezéből, majd másnap – pápai felmentéssel – az áldozópapságot is. 1808. január 8-án ő esketi össze hűgát, Márai Ludovika hercegnőt és az uralkodót, majd a király kérvényez-

* Ez az írás az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Ld. pl. HERMANN EGYED: Az esztergomi érsek-primási szék betöltése a XIX. század első felében. In: *Századok*, 1944. 1–3. sz. 463–487. p. (továbbiakban: HERMANN, 1944.); MESZLÉNYI ANTAL: Rudnay Sándor. (1819–1831) In: Uő: *A magyar herceg-primások arcképsorozata. (1707–1945)* Bp., 1970. 168–204. p. (továbbiakban: MESZLÉNYI, 1970.) 168–172. p.

² A klérus és az udvar közötti feszültségről legutóbb ld.: BÄHLCKE, JOACHIM: *A magyar püspöki kar és a Habsburg Monarchia. Együttműködéstől a konfrontációig. (1686–1790)* Ford.: Fazekas István. Bp., 2013. (továbbiakban: BÄHLCKE, 2013.) 399–407. p.

³ 1800-ban például a primási széken kívül hét püspöki szék volt már hosszabb ideje betöltetlen. Ezekről ld. ECKHART FERENC: *A püspöki székek és a káptalani javadalmak betöltése Mária Terézia korától 1918-ig.* Bp., 1935. 11. p.; HERMANN, 1944. 463. p.

te a pápánál, támogassa Károly Ambrus primási, illetve korhiánya miatt egyelőre esztergomi adminisztrátori kinevezését. Mire VII. Pius pápa 1808. március 16-án pártfogásába vette Károly Ambrust, azaz felmentést adott neki a püspöki kor hiánya alól, a prelátusi kinevezést a király már elküldte a kancelláriához és kamarához, illetve kezdeményezte Károly Ambrus esztergomi adminisztrátorrá és egyúttal főispánná való kinevezését. A főispáni beiktatásra május 10-én került sor, a püspökszentelés szűk körben történt július 24-én a bécsi udvari kápolnában, az érseki beiktatás augusztus 18-án esett meg. Hogy Károly Ambrus mennyire váltotta volna be a hozzá fűzött reményeket, nem tudni, mivel nem sokkal beiktatása után – egy hadikórházban fertőzést kapván –, 1809. szeptember 2-án meg is halt, hogy újabb tíz évre üres legyen széke.⁴

Tíz évvel később az uralkodó 1819-es itáliai körútján heteket töltött Rómában, ahol több ízben is találkozott VII. Pius pápával. Bár Meszlényi Antal szerint a magyarországi helyzet nem került szóba közöttük, sőt mind a két fél kerülte a több évtizedes konfliktus kínos kérdéseit,⁵ mégis kölcsönös gesztusok gyakorlásával folytatódott a történet. A szentatya beiktatta Ferenc öccsét, Rudolfot az olmützi érseki székbe, a magyar király pedig Rudnay kinevezését deklarálta.

Ha egymás mellé tesszük Hermann Egyednek az udvari iratokból építkező elbeszélését és Meszlényi Antalnak a Vatikán álláspontjára figyelő megközelítését, látszik, hogy Rudnay mindkét oldalról ideális jelöltnek tűnhetett a pozícióra. Martin von Lorenz, a király egyházügyi tanácsosa ajánlotta Rudnajt az uralkodó figyelmébe. Az udvarhoz való hűségén túl figyelembe vették Rudnay életkorát, s azt is, hogy mint egykori kanonok és érseki helynök, jól ismeri az esztergomi egyházmegye belső viszonyait. Egyetlen ellenérvet említ: Rudnay köznemesi származású, s a születés szerint báró Fischer István egri érsek adódna a posztra, őt támogatja a főnemesség és a papság kevésbé képzett része is, de ő már túlságosan koros, s a pozíció hamar megüresedne. Különben is – teszi még hozzá Lorenz – a primások között gyakorta fordultak elő személyek az alsóbb nemességből, mint Széchényi György vagy Pázmány Péter, aki ráadásul még jezsuita is volt.⁶ Hogy Rudnay társadalmi státusza valóban probléma lehetett, mutatja az is, hogy Horvát István a primási beiktatás évében megjelent könyvecskéjében súlyt helyez az érsek régi származásának kérdésére:

„Igazi Magyar Eredetét már a’ DIVÉK név is hirdeti. A’ RUDNAI, BASSÁNYI, és UJFALUSI Ágok ettől származtak. Együtt ezen Ágoknak régi és számos Óklevelük vagynak a’ XII. és XIII-dik századból is [...]. A’ régi RUDNAI ÁGBÓL vette származását, különösen némelly 1230. felé már élt

⁴ MESZLÉNYI ANTAL: A jozefinizmus kora Magyarországon. (1780–1846) Bp., 1934. (továbbiakban: MESZLÉNYI, 1934.) 133–152. p.; HERMANN, 1944. 469–472. p. Újabban: LATORCAI CSABA: Egy Habsburg a primási székben – Lotharingiai Károly Ambrus esztergomi érseksége. In: *Magyar Sion*, 2009. 2. sz. 262–272. p.

⁵ MESZLÉNYI, 1934. 217. p.; MESZLÉNYI, 1970. 177. p.

⁶ Az iratot ismerteti: HERMANN, 1944. 472–473. p. Ugyanez az érv a szentszék felé jelentő Antonio Severoli nunciusról is előbukkan – a Vatikánba küldött jelentést idézi: MESZLÉNYI, 1934. 230. p.

ISTVÁNTÓL a' mi Fő Méltóságú mostani Esztergomi Érsekünk, 's ezen ISTVÁNTÓL Genealogiai Táblája hiteles levelekből folyton foly.⁷

Ily módon, ha családja nem is volt kellőképpen előkelő, legalább származását lehetett oly messzire visszavezetni, mely egy eredetközösségi narratívában erős érvek számíthatott.

Rudnay mellett szólhatott hát, hogy az évtizedek óta az udvarral konfliktusba keveredő főrangú egyháziakkal⁸ szemben ő nem tagja e köröknek. Ugyanakkor kétség sem férhet képzettségéhez: szemben elődjével, Rudnay egyházi karrierje, bár szintén szédületes gyorsasággal, de a normális utat követve haladt előre.⁹ 1783 októberében szentelik pappá, 1784-ben védi meg teológiai-dogmatikai disszertációját a budai szeminárium hallgatójaként.¹⁰ Innen kezdve szinte évenként váltja működése helyszínét és területét: előbb Berényi Ferenc grófnál házitanító, majd a Pozsony megyei Csesztén (ma: Častá, Szlovákia) káplán, a nagyszombati helynökségben jegyző, majd Garamszentbenedek (ma: Hronský Beňadik, Szlovákia) káplánja, ismét a nagyszombati helynökség levéltára következik, miután ezt rendezte, gróf Batthyány József primás pozsonyi kancelláriájában ren-
dezi

⁷ HORVÁT ISTVÁN: Magyar ország régi gyökeres nemzetségeiről. Figyelem gerjesztésül értekezik -. Pesten, 1820. 52–53. p. Családfájához ld. még: CSIZMADIA JÁNOS: A Bartakovich-, Justh-, Rudnay, és Rudnyánszky-családok és részben azok rokonsága. Késmárk, 1905. 18–20. p.

⁸ Hermann Egved írja le részletesen, hogy gróf Esterházy Károly egri püspök miként mondott ellent, amikor számon kérték rajta a püspökség önkéntes hadi felajánlásainak elmaradását. HERMANN, 1944. 465–467. p.

⁹ Életének adatait a következő forrásokból compiláltam: a primás halála után megjelent halotti prédikációk és versek (Néhai Fő Méltóságú Kardinál, Herczegi Primás, Esztergami Érsek, Rudnai és Divék-Ujfalusi Rudnay Sándor emlékezetére mondott Beszédek és írt Versek másodszori kiadása. Esztergom, é.n. [1831] – Országos Széchényi Könyvtár [továbbiakban: OSZK] 277.887/5; 208.567; változata más tördeléssel, és ugyanezzel a címmel: OSZK 282.683) anyagából lett összeállítva az első, s mindmáig mérvadó életrajz: Herczeg Rudnai 's Divék-Ujfalusi Rudnay Sándor Kardinalis, és Magyar Ország' Primásának 's a' t. rövid élet-rajza. In: Első év munkáltja a' pesti Nevendék papság' Magyar Iskolájának. [I. köt.] Pesten, 1833. 207–218. p. (továbbiakban: Rudnay-életrajz, 1833.) Szintén korai gyűjtésen alapul: [GUZMICS Izidor (szerk.)]: Életrajz. [Rudnay Sándor.] In: Egyházi Tár. IV. Füzet. Pesten, 1833. 168–176. p. A későbbiekből: KOLLÁNYI FERENCZ: Esztergomi kanonokok, 1100–1900. Esztergom, 1900. 415–419. p.; KÁFER ISTVÁN: Rudnay Sándor. In: Esztergomi érsek-ek. 1001–2003. Szerk.: Beke Margit. Bp., 2003. 358–360. p. (Itt jegyzem meg: a régi és ritka kiadványok könyvtári jelzeteit is megadom, általában az OSZK-jelzeteiket, az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár (továbbiakban: EFK.) jelzeteire akkor utalok, ha valamiért az indokolt – például csak ott van meg a példány vagy egyedi példány található ott.)

¹⁰ Tézisei: Assertiones ex universa Theologica dogmatica, quas Auctoritate, et consensu Reverendissimi, Spectabilis, et Clarissimi Domini, Inclytæ Facultatis Theologiæ praesidis, et directoris, Admodum Reverendi, Spectabilis, et Clarissimi Domini Decani, Cæterorumque ejusdem Facultatis Theologiæ Minorum Doctorum, in Regia Universitate Budensi pro consequenda Suprema Theologiæ Laurea, publice propugandas suscepit Anno MDCCLXXXIV. Mense Aprili, die III. Alexander RUDNAY de eadem, et Divék-Ujfalu [...] – OSZK Any. 1784 8°

az iratokat, Vilt József nagyszombati vikárius (aki később győri püspök lesz) titkára, majd kancellárja, aztán Koros község (ma: Krušovce, Szlovákia) plébánosa. Nyugodtabb évek következnek, nagyobb előrelépésekkel: 1790-től a nagytapolcsányi (ma: Topolčany, Szlovákia) egyházkerület esperesének helyettese, 1797-től esperese, 1805-től kanonok és a nagyszombati szeminárium rektora, 1808-ban korosi apát, majd ansariai címzetes püspök, pár hónap múlva esztergomi vikárius generális és a sasvári egyházkerület esperese, 1809-ben prépost Esztergomban, 1814-ben királyi megbízottként békíti a lutheránusokat és katolikusokat Sopronban, 1815-től Erdély püspöke (a pápa 1816-ban erősítette meg). Ráadásul Rudnayt 1808-ban az uralkodó a Helytartótanács tanácsosának, egyházügyi referensnek nevezte ki, 1809-ben a bécsi Magyar Udvari Kancellária tanácsosa. Rudnay lojalitásához tehát kétség sem férhetett, s nagyfokú szervezőképességről tett tanúbizonyságot a legkülönbözőbb egyházügyi területeken. A Vatikán számára pedig azért is tűnhetett éppen ő jó választásnak, mivel korábbi pályáján felmutatott erényei mellett képzettsége is alkalmasnak mutatta erre a pozícióra. Egy olyan embert láthattak benne, aki helyreállíthatja az udvar és az egyház kapcsolatát, ráadásul személye a rendi politikában is új fejezetet nyithat. Állítólag Antonio Severoli bécsi nuncius már 1815-ben, erdélyi püspökké történő kinevezésekor így nyilatkozott: „Rudnay olyan főpap, aki minden tekintetben tökéletesnek mondható.”¹¹

A primási székhely (és az esztergomi káptalan) a 16. században, Esztergom 1543-as elfoglalása után menekült Nagyszombatra, s már Mária Terézia uralkodása és gróf Barkóczy Ferenc érseksége (1761–1765) alatt elkezdődtek a felújítási munkálatok a városban a visszatérést előkészítendő. Az 1802. évi XVII. tc. újból rendelkezett róla, hogy az esztergomi főkáptalan minél előbb költözzön át Nagyszombatból Esztergomba,¹² ám Károly Ambrusnak nem volt módjában a tervet végrehajtani, melyet tovább nehezített a körülmény, hogy a magyar egyháziak sem feltétlenül értettek egyet vele. Rudnay, amikor beiktatási ceremóniájának helyszínét Esztergomba teszi, már elődei gyakorlatát követi, ám ő ezzel az ünnepélyes gesztussal, az egyházmegye székhelyét is visszahelyezi, s maga is Esztergomban marad. Rudnay egyik maradandó alkotása a Magyar Sionként megnevezett érseki központ újjáépítésének megkezdése az esztergomi Várhegyen.¹³

Rudnay a jelek szerint nagy lendülettel vetette magát a munkába: beiktatása után hamarosan nemzeti zsinatot hívott össze. Az egyház zilált belső viszonyainak tisztázását, valamint az állam és egyház viszonyának rendezését a király is támogatta, ám – félreértésből vagy sem, nem tudni – a pápa nem erősítette meg a nemzeti zsinat összehívását.¹⁴ A zsinat a pápai meg-

¹¹ Idézi: MESZLÉNYI, 1970. 172. p.

¹² HERMANN, 1944. 470. p.

¹³ Ehhez ld.: MESZLÉNYI, 1970. 179–186. p.; TÓTH KRISZTINA: Rudnay Sándor és Esztergom. In: Documenta Rudnayana Strigoniensia. I. Szerk.: Tóth Krisztina. Esztergom – Piliscsaba, 2001. (Pons Strigoniensis. Fontes.) 13–17. p.

¹⁴ Az uralkodó 1821. március 23-án adta ki rendeletét, melynek erejével meghagyta a primásnak, hogy hívja össze a Magyar Királyság és Erdély összes érsekeit, püspökeit, káptalanjait, apátjait, prépostjait, a rendfőnököket. CSERNOCH JÁNOS: Nemzeti zsinat? In: *Magyar Sion*, 1895. 881–913. p., 883–888. p.; PÁL MÁTYÁS: A pozsonyi nemzeti zsinat 1822-ben. In *Religio*, 1912. szeptember 22. 470–471. p.; szeptember

erősítés nélkül is összeült, s 1822. szeptember 8. és október 17. között az alábbi kérdéseket tárgyalta:

1. A mélyen süllyedt erkölcsösség helyreállításának eszközei, főképp a világi és szerzetes papság fegyelmezése.
2. A tanulmányok és a tanítási módszer egyöntetűsége a püspöki lyceumokban.
3. A pesti egyetem theologiai tanárai közt elmérgesedett viták kiegyenlítése.
4. A szerzetes-rendek szabályainak az egyház mai állapotának megfelelő módosítása.
5. A szentírás magyar Káldy-féle fordításának új kiadása.
6. Nagyobb alap teremtése a bécsi felső papképző-intézet (Augustinaeum) számára, hogy állandóan legalább tíz magyar pap képezhesse magát tovább a theologiai tanulmányokban.
7. Az eltörölt szerzetes-rendeknél alapítványozott misék számának csökkentése, mert óriási terhére vannak úgy a kimerített vallás-alapnak, mint a lelkészkedő papságnak.
8. Az egyházi bírászkodás olyan egyforma és célszerű rendezése az egész országban, mely az eddig adott hazai törvényeket sértetlenül hagyja.¹⁵

Hogy e pontok közül melyek tartoztak egy nemzeti zsinat hatáskörébe, hogy egyáltalán mi volt egy ilyesfajta zsinat egyházi helyzete, nem feladatunk megítélni. Abban a parttalan egyháztörténeti vitában sem érdemes most elmélyedni, hogy vajon a felvilágosult abszolutista, s ilyenformán némiképp antiklerikális udvar vagy inkább a hagyományos jogaihoz ragaszkodó pápaság jött volna ki jobban a zsinat után. E kérdések azért is nehezen megválaszolhatóak, mivel a zsinat határozatait sem az uralkodó, sem a pápa nem szentesítette. „Az egyház jóváhagyása elmaradt, mert jogai megsértését tapasztalta a zsinaton. A király megerősítését sem sikerült megnyerni – amint hogy nem is szorulnak rá az egyházi zsinatok határozatai – mert valószínűleg bántotta a király érzékenységét, hogy a zsinat nem mindenben hódolt akaratának” – összegez Pál Mátyás.¹⁶

29. 488–490. p.; október 6. 503–505. p.; október 13. 520–521. p. (továbbiakban: PÁL, 1912.) 489–490. p.; MESZLÉNYI, 1934. 187–189. p. Az uralkodó engedélyét publikálja: TÖRÖK JÁNOS: Magyarország primása. Kőzjogi és történeti vázolat. Pest, 1859. 232–233. p. A zsinatot meghirdető körlevél: 233–235. p. A zsinat kihirdetése (a templomajtókra kifüggesztett irat): 235–236. p. A megnyitó beszéd: *Oratio Celsissimi ac Reverendissimi Domini Principis Primatis Alexandri a Rudna et Divék-Újfalu Ad Synodum in Ecclesia SS. Salvatoris Posonii Die 8. Septembris 1822. Posonii, 1822.* – OSZK 618.488. A zsinat vatikáni értékeléséről újabban ld.: FEJÉRDY ANDRÁS: Az 1822. évi magyar nemzeti zsinat és az apostoli szentszék. In: *Katolikus zsinatok és nagygyűlések Magyarországon a 16–20. században.* Szerk.: Balogh Margit – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár. Bp. – Pécs, 2014. (Seria *Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis*, X.) 219–235. p.

¹⁵ PÁL, 1912. 490. p.

¹⁶ PÁL, 1912. 521. p. Hamarosan látni fogunk egy olyan példát, ahol a királynak nyilvánvalóan tartalmi aggályai lehettek, s nem csupán hatalmi gögje játszhatott közre, amiként Csernoch vagy Pál beállítják. Meszlényi Antal a vatikáni fenntartásokat idézi az-

Úgy tűnik, Rudnay személye egyre inkább csalódást okozott mind az udvar, mind Róma számára, s egyik fél előtt sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A kezdeti bizalom megingásának jeleként értelmezhetjük, hogy a király például már 1824-ben akadékoskodni kezdett a primás megszólításával kapcsolatban. Koháry Ferenc herceg, udvari kancellár, aki nemrég még a primási beiktatáson képviselte az uralkodót, a király nevében kéri számon Rudnayn, hogy miért használja a „magyar egyház feje” címet, mikor az *de iure* nem jár neki. A hosszas jogi érvelésen alapuló levelet a király 1824. szeptember 14-én írta alá, s „hozzátette, hogy rezolúcióját kíméletesen hozzák Rudnay tudomására.”¹⁷ A megdöbben Rudnay válaszában azt írta, hogy ő nem használta a címet, de annyit azért hozzátett, hogy amikor rá vonatkozóan mások használják, akkor a rendek több száz éves szokásjogát alkalmazzák.¹⁸ Tekinthejtük egyszerű félreértésnek is az esetet vagy az udvar erőfitogtatásának – most pusztán azért idéztem, hogy jelezzem: az udvar és a katolikus klérus viszonya a 19. század elején meglehetősen bonyolult, s azt sem szabad elfelejteni, hogy ekkortájt a katolikus egyház státusza igen gyorsan és dinamikusan változott. Elegendő itt a napóleoni fogság vagy a Habsburgokkal való tartósan bizonyuló konfliktus kialakulására utalnunk.¹⁹ Olyan gyorsan változott a politikai helyzet, hogy ami egyik évben még vállalható kompromisszumnak tűnhetett, a következő pillanatban már a pozíciók vállalhatatlan feladásának. Rudnay egy olyan időszakban került bizonyos érdekek kereszttüzébe, amikor e bonyolult diplomáciai viszonyokban csak nehézkesen lehetett eligazodni.

Rudnay életrajzainak van még egy visszatérő motívuma: az érsek jótékonykodásra való hajlandósága. Halála után – a halotti prédikációk nyomán – írott életrajzában például a következő topikus leírást olvashatjuk:

„Élnek még sokan, kik látták, milly határtalan buzgalommal viselte szent hivatalát: látták őtet a' lélekesméret' birói székénél, békés türelemmel oktatni a' tudatalanokat, szelidséggel itélni a' bünösöket, irgalommal kötözni, gyógyítani sebeiket; látták a' betegeknek, haldoklóknak ágyaiknál, azokat amaz esmeretlen, és félelemmel teljes utra, mellynek kapujánál az idvezség', vagy kárhozat' ösvénye mutatkozik, a' szentségek' vigasztalásukkal készíteni; szóval a' haldoklókat az Isten' karjaira fektetni, hogy ott a' halál' álmában édesen szenderegjenek.”²⁰

Persze azt nehéz ellenőrizni, hogy Rudnay miként viseltetett a szegénysorúakkal a valóságban, s mennyiben épít e leírás bizonyos toposzokra, melyek a halotti prédikációkban – ha pap temetésén hangzanak el – rendre visszatértek, sőt a „jótékonykodás” (például intézmények alapítása, templomok építtetése stb.) bizonyos értelemben az érseknek hivatali kötelessége is volt. Amiről több információnk van, az Rudnay érseki működésének az egyházi infrastruktúrát fejlesztő tevékenysége egyfelől, s széles körű repre-

zal kapcsolatban, hogy Rudnay nem tudta eldönteni, hogy az udvar vagy a szentszék érdekeit helyezi-e előrébb: MESZLÉNYI, 1934. 232–233. p.

¹⁷ HERMANN, 1944. 474. p.

¹⁸ HERMANN, 1944. 474–475. p.

¹⁹ Magyar szempontból összegzi: MESZLÉNYI, 1934. 152–198. p.

²⁰ Rudnay-életrajz, 1833. 210. p.

zentatív tevékenysége másfelől. Pauer János gyűjtésében Rudnay neve számos helyen előfordul: plébániák, kegyhelyek, apácakolostorok, sőt katonai nevelőintézet is kapott tőle adományt.²¹ Másfelől tudvalévő, hogy mecénásként figyelt a korabeli művészet támogatására is: levelezett többek között Ferenczy Istvánnal,²² a nála levélben tisztelgő Kazinczy Ferencnek személyes hangú választ írt,²³ az 1824-ben katolizáló Rummy Károly György 1828 után az érsek közvetlen munkatársa és bizalmasa, 1829-től az érsek haláláig könyvtárosa.²⁴ Persze e jótékonyági hajlam nem terjedt ki mindenre. Ludwig van Beethoven 1823-ban jelenti, hogy szeretné egyik ünnepi miséjét Rudnaynak ajánlani, s a partitúráért ötven dukátot kér cserébe – nem tudni pontosan, hogy Rudnay miért utasította vissza Rudolf olmützi érsek zenei nevelőjének és pártfogoltjának kérését (az esztergomi székesegyház építésének költségeire hivatkozik, de lehet, hogy egyszerűen csak sokallta az ötven dukátot, vagy úgy gondolta, hogy túlzás volna, ha a cseh egyház embereit is ő pénzelné).²⁵

S végezetül Rudnay a szlovák „nemzeti ébredés” egyik fontos szereplője.²⁶ A latinul, magyarul, németül és szlovákul egyaránt prédikáló Rudnay egyik kezdeményezője és támogatója volt a szlovák nyelvű liturgikus irodalom elkészítésének és modernizálásának, jó kapcsolatokat ápolt a korabeli szlovák értelmiséggel. Ugyanennek – láttuk – a magyar oldala is kiemelhető: jó kapcsolatok a magyar nyelv ápolásának híveivel, a magyar nyelvű intézményrendszer támogatása (például komoly adomány formájában a magyar nyelvet ápolni hivatott Magyar Tudós Társaság részére), a Káldy-féle Biblia-fordítás javításának felvetése. E törekvések persze ismét egyházpolitikai tettként is értékelhetőek: a katolikus vallásosság visszaszorulását az anyanyelvi igehirdetés és egyházi oktatás fejlesztésével lehetett megállítani.

Mindez látszik akkor is, ha a nemzeti zsinat bizonyos kérdéseit a nyelvkérdés mellé állítjuk. Az 1822-es nemzeti zsinat egyik kiemelt kérdése ugyanis az általános erkölcsi romlás problémája volt. Hogy a nyelvművelésben és a kultúraápolásban a tanácskozás résztvevőit nem annyira a felvilágosodás társas modelljei vezették, jól jelzi, hogy itt a főpapság és képvisé-

²¹ PAUER JÁNOS: Az egyházi rend érdeme Magyarország történetében. Árpádok időszaktól korunkig. Székesfehérvárott, 1847. 311–312.; 327–328. p.

²² LENGYEL GÉZA: Ferenczy István és Rudnay Sándor hercegprímás levelezése. In: *Művészettörténeti Értesítő*, 1959. 2–3. sz. 157–162. p.

²³ Kazinczy Ferenc Szent Hajdan Gyöngyei című művét ajánlja. In: *Documenta Rudnayana Strigoniensia*. I. Szerk.: Tóth Krisztina. Esztergom – Piliscsaba, 2001. (Pons Strigoniensis. Fontes.) 110. p.; Kazinczy Ferenc a prímás esztergomi munkásságát ünnepli. In: *Uo.* 113–114. p.

²⁴ Rummy Károly György prímási könyvtáros hivatali esküje. In: *Uo.* 109–110. p.

²⁵ Ludwig van Beethoven felajánlja Rudnay Sándornak legújabb ünnepi miséjét. In: *Uo.* 93–94. p.

²⁶ Erről átfogóan ld.: VYVÍJALOVÁ, MÁRIA: Alexander Rudnay v kontexte slovenského narodnoobrodenského hnutia. Martin, 1998.; KÄFER ISTVÁN: Rudnay Sándor jelentősége a szlovák nemzet kultúrájában. In: Rudnay Sándor és kora. Alexander Rudnay a jeho doba. Szerk. / red.: Käfer István. Esztergom – Nagyszombat, 1998. 45–50. p.; ÁBRAHÁM BARNA: Rudnay Sándor. Hungarus patriotizmus, szlávtság, szlovákság. In: *Uo.* 99–106. p.

lőik miként határozták meg a problémákat, s hogy milyen ajánlatokat tettek azok orvoslására. Az okokat a következőkben látták: hamis bölcséleti elméletek; helytelen nevelés (különösen az otthon nevelés veszélyes); színházak, erkölcstelen festmények, hitetlen olvasmányok (elsősorban regények); papok romlott élete; könnyen adott feloldozás a gyónások után; vegyes házasságok (ez utóbbi kettőt az általános gyűlés utóbb törölte); az egyházmegyék sokáig vannak főpásztor nélkül (régii sérelem ez); a világi hatóságok nem büntetik meg a kihágásokat (káromkodást, fajtalanságot stb.), az egyház pedig tehetetlen. Ezért javasolták a következőket: egyházmegyei cenzorok kinevezését kéri a királytól; színházi ellenőrök kinevezése (akik a szövegen túl a játékot, az öltözéket, sőt a taglejtést is felügyelik); külföldi nevelők alkalmazásának engedélyeztetése; a lelkészek a gonoszokat testileg is fenyíthessék; a földesurak kötelezése, hogy vásár- és ünnepnapokon cselédeknek időt engedjenek az isteniszolgálatra (ne szabadjon őket fizetni erre a napra és panaszaikat felvenni sem); a papok püspökök ellen emelt vádjait közölje a püspökkel is; püspöki székek gyors betöltése; a görög katolikusok is használják a Gergely-naptárt; magániskolák eltörlése; a földesurakat kötelezze iskolák emelésére (azok felülvizsgálata és ellenőrzése viszont legyen a püspökök feladata, csak a püspök jóváhagyásával lehet valaki tanító); a plébános kényszerítthesse a szülőket, hogy gyermekeiket iskolába adják; a jezsuita rend visszaállítása és az uralkodó a nemes ifjak konviktusának vezetését bízza rájuk.²⁷ Persze a korabeli, felvilágosodással kapcsolatos katolikus nézeteket ismerve ezen nem csodálkozhatunk²⁸ (s az sem csoda, hogy az uralkodónak fenntartásai voltak a határozatokkal kapcsolatban). A zsinat helyzetértékelése és álláspontja ugyanis szépen illeszkedik látszik ahhoz a 18. században induló folyamathoz, melynek során sajátos módon épp az udvar lett a klérus szemében a hitre veszélyként leselkedő felvilágosodás egyik legfontosabb terjesztője,²⁹ s megoldási javaslatok épp ott avatkoznának be, ahol az állam a 18. század folyamán komolyabb szerepet vállalt (mint például az oktatás, a cenzúra vagy a kultúra). Csak azért idéztem ezt, hogy jelezzem: Rudnay nyelvpolitikája valószínűleg egyházpolitikájának szerves részét képezte, s egyik fő célja lehetett a szlovák anyanyelvű lutheránusok visszaterelése a katolikus egyházhoz (ami, láttuk, Rummy Károly György esetében sikerrel is járt).

Rudnay Sándor pályáját már érseki beiktatása előtt is nagy figyelem övezte, beiktatására nagy várakozással tekintettek igen sokan (az udvar, a katolikus egyháziak és a rendek is), s későbbi pályája részben igazolta e várakozásokat, részben csalódást okozott. (Szükségszerűen így van ez, hiszen sokan igen különböző oldalról meglehetősen eltérő eredményeket reméltek.)

Nem csoda hát, hogy a beiktatás körüli események viszonylag nagy publicitást kaptak, s majd egy évig szervezték Rudnay beiktatási ceremóniáját, melyre 1820 májusában került csak sor. Hogy mily komolyan gondolta mind az egyház, mind az udvar azt, hogy viszonyukban új fejezet kezdő-

²⁷ Összefoglalja: PÁL, 1912. 520–521. p.

²⁸ Ld.: LUKÁCSI ZOLTÁN: Szószék és világosság. A magyar katolikus prédikáció a felvilágosodás korában. Győr, 2013. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások.)

²⁹ Erről ld.: BAHLCKE, 2013. 271–286. p.

dik, jól jelzi, hogy látványos gesztussal kívánták jelezni az állam és az egyház új kapcsolatának erejét: az érseki beiktatási ünnepséget, s magát az érseki központot, annak 1543-as kiköltözése után, ismét (és ezúttal tényleg) Esztergomba helyezték vissza. Rudnay 1819 júliusától kezdve olyan reprezentatív szereplője a magyar közéletnek, akinek útját folyamatosan ünnepi események kísérik, s akinek megjelenései és e megjelenések reprezentációs formái a királyi család tagjaiéval vetekednek. Természetesen a beiktatásakor született szöveges emlékegyet a legjelentékenyebb, ám Rudnay egész életét végigkísérte a *solemnitas* formáinak gazdagsága. Tóth Krisztina Esztergomban (az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban) és Budapesten (az Országos Széchényi Könyvtárban) 216 bibliográfiai tételt azonosított (verseket és beszédeket),³⁰ s amint egy kutató bármely magyar vonatkozású archívumba beteszi a lábát, szinte biztosan újabb és újabb nyomtatott és kéziratos dokumentumokra fog bukkanni, hol önállóan, hol pedig szórványosan (más dokumentumok közé keveredve). Természetesen mindez azt is jelenti, hogy Rudnay személye inkább kivételesnek mondható: a dicsőítő költemények oly gazdag tárháza áll rendelkezésünkre latin, magyar, német, sőt szlovák nyelven, amely a rendi költészetben páratlan forrásanyagot jelent. Miközben tudom, hogy ez a kivételesség már önmagában torzítja vizsgálódásainkat, a rendkívül sokszínű anyag lehetőséget adhat rá, hogy a beiktatások körüli laudációs versekre vessünk egy pillantást.

Az első felmerülő kérdés az, hogy miként is illeszkedik egy-egy vers a beiktatási szertartás ünnepi eseményeinek rendjébe. Annak ellenére, hogy igen gazdag forrásokkal rendelkezünk az 1820. május 16–17-i napokról,³¹ mégis viszonylag keveset tudunk arról, hogy mi is történhetett a költeményekkel. A *Hazai 's Külföldi Tudósítások*ban, valamint a *Magyar Kurír*ban is lejött egy – nagyjából szóról szóra egyező – tudósítás,³² mely részletesen összefoglalta az ünnepi eseményeket a bevonulástól kezdve a székfoglalón és az ünnepi vacsorákon át a népi ökörsütésig. Dörögtek a mozsarak, a város ki volt világítva, s a tudósító bárhová is nézett, arisztokratákat, udvari tanácsosokat, állami főtitiszviselőket és főpapokat látott (fel is sorolta őket becsülettel). Az egymást érő laudációk sorában költeményekről csak a második nap vacsorájának leírásában esik szó: „Az ezen alkalmatosságra készült Versezetek mintegy 30 számra teltek, mellyek többnyire Deák nyelven készültek, de voltak több derék Magyar versek is, sőt tudunkra három Tóth nyelven is készült, mellyeket részszerént az Érsekségi Papság, részszerént a' Praemonstratensis, Benedictus, Piarista szerzetesek, vagy más

³⁰ Documenta Rudnayana Strigoniensia. II. Szerk.: Tóth Krisztina. Esztergom – Piliscsaba, 2004. (Pons Strigoniensis. Fontes.)

³¹ Az alább idézendőkön túl ld.: Documenta Rudnayana Strigoniensia. I. Szerk.: Tóth Krisztina. Esztergom – Piliscsaba, 2001. (Pons Strigoniensis. Fontes.) 23–40. p.

³² *Hazai 's Külföldi Tudósítások*, 1820. 40. sz. (Pünkösöd-Hava 17-dik napján) 321–323. p.; 41. sz. (Pünkösöd-Hava 20-dik napján) 329–332. p.; 42. sz. (Pünkösöd-Hava 26-dik napján) 337–339. p. A *Magyar Kurír* tudósításairól ld.: TARJÁN BENCE: Rudnay Sándor érseksége a Magyar Kurír lapjain. In: A Duna vallomása. Tanulmányok Käfer István hetvenedik születésnapjára. Szerk.: Ábrahám Barna – Pilecky Marcell. Piliscsaba, 2006. 232–244. p.

magános személyek mutattak be.”³³ A tudósító egy kissé még alá is becsülte a dolgot: ma több mint ötven – csak erre az alkalomra készült – verset ismerünk, a többségüket kinyomtatva adták át az érseknek, de voltak olyanok is, melyek kalligrafikus írással maradtak fenn valamelyik kéziratárban. Az arányokat talán jól érzékelteti, hogy a tudósítás három szlovák költeményről tud, míg mi ötöt is ismerünk (nem is akárhik jegyzik azokat),³⁴ s még bőven előfordulhatnak olyan, az érseknek átadott egyedi kiadványok és kéziratok, melyek lappanganak vagy már végleg eltűntek. Érdeemes még azt is hozzátenni, hogy nemcsak a nyomtatva kiadott tételek száma igen magas, hanem bizonyos kiadványokból viszonylag sok példány maradt fenn (ami a hasonló aprónyomtatványokkal kapcsolatban nem mindig mondható el). Nem feltétlenül a magas példányszámra utal ez, de arra igen, hogy komoly szándék mutatkozott ezen példányok archiválására.

A kérdés már csak az, hogy mit is jelenthet, hogy ezeket a költeményeket „bemutatták”. Ha valaki csak futólag átböngészi e kiadványokat, láthatja, hogy ezek felolvasása igen hosszadalmas lett volna önmagában is, így valószínűbb, hogy ezeket mindössze ajándékkul szánták az érseknek. Erre utal egy korábbi eset is, melyről szintén vannak feljegyzéseink. Bő egy hónappal a beiktatási ünnepek előtt, Rudnay Erdélyből észak felé utazván, tett egy kitérőt Arad irányába, ahol felkereste a máriaradnai (ma: Radna, Románia) kegyhelyet, s felszentelte az építendő nagytemplomot, illetve komolyabb tőkepenzt ajánlott rá (ezen kívül egy arany koronát csináltatott a Szűz Mária-kegyképre).³⁵ Mintegy szimbolikusan ez az aradi látogatás

³³ *Hazai 's Külföldi Tudósítások*, 1820. 42. sz. (Pünkösöd-Hava 26-dik napján) 337–339. p., 338–339. p.

³⁴ Jozef Ignác Bajza, Ján Hollý és Bohuslav Tablic koruk jelentős szlovák költői, Adalbert Šimko pedig, aki egy éven belül két Rudnaynak szánt költeményt is jegyez, a ferences ájtatossági irodalom szlovák fordítója. Verseik: [BAJZA, JOZEF IGNÁC:] Spew ke Cťi, a Čestí Nagwznešeňegšího kňížata [...] Aleksandra [...] z Rudni [...] K Geho We dwe Swé hodnosťi [...] w Ostrihome sláwnému uwáďaňú ménom Slowenskég Ostihomskég Cirkwi s Naghlbšú poniženostú. W Trnawe, 1820. – EFK. II/7.29.; [HOLLÝ, JÁN:] Spew ke Cťi [...] Kňížata Aleksandra z Rudného [...] k Geho w Ostrihome Roku 1820 Dňa 16. Mága preslawnému w Hodnosť Uwáďaňú s naghľbšú Poňženosťú obetuaní. W Trnawe, 1820. – OSZK 504.260.; Any 1820 2° (továbbiakban: HOLLÝ, 1820.); P. A. S. [ŠIMKO, ADALBERT]: Rozmlúwáňi Pastirow, keď [...] Aleksander z Rudného [...] k swému Dústogenstwú pristupowal, [...] pristogené, a [...] prednesené Roku 1820. W Tranwe, 1820. – OSZK 504.262. (továbbiakban: ŠIMKO, 1820.); P. A. S. [ŠIMKO, ADALBERT]: Werše [...] Alexandrovi z Rudného [...], keď [...] k hodnosti Arci-Biskupskég pristupowal k preukázáňú príslušnég Uetivosťi a na wečnu Pomátku ze Slowenských Štrán obetuané dňa 16. Mesíca Mága Roku 1820. W Trnawě, 1820. – OSZK 504.261.; TABLIC, BOHUSLAV: Lidomil werssemi wyobrazený. K oslawenj Insstalcy [...] Alexandra Z Rudna léta Páně 1820 dne 16. Máge, gménem Slowaků baňského okolj [...] obětowaný, a nákladem [...] Starssjho Giřjho Zmesskala [...] wytlačeny. W Sstiawnicy, 1820. – EFK. I/27.21. Hollý verséhez ld.: ŠIMONČIČ, JOZEF: Nagyszombat Rudnay idején. Ford.: Matus László. In: Rudnay Sándor és kora. Alexander Rudnay a jeho doba. Szerk. / red.: Käfer István. Esztergom – Nagyszombat, 1998. 63–68. p. (továbbiakban: ŠIMONČIČ, 1998.) 67–68. p.

³⁵ Ez a történelem viharaitól némileg megtépázva jelenleg is látható a nagytemplom főoltárán.

erdélyi munkásságának lezárását és új életének nyitányát is jelentette, amennyiben még egy utolsó és nagyszabású alapítványt tett egyfelől, s másfelől itt tette fel vállára Kőszegi László csanádi püspök a pápa által küldött érseki palliumot. Az eseményről fennmaradt Peretsenyi Nagy László emlékezése, aki az aradi városi küldöttség tagjaként volt tanúja az eseményeknek. Ráadásul Peretsenyi Nagy két ízben is összefoglalta e három nap eseményeit: először még 1820-ban, majd 1822-ben.³⁶ (Persze e két leírás hitelében nem feltétlenül kell teljes mértékben megbízni: 1822-ban a krónikás már úgy emlékezett, hogy 1819-ben esett meg az érseki látogatás, s sokat beszél saját gutaütéséről és irodalmi csatáiról is, melyek meglehetősen távolról kapcsolódnak a témához.) Az esztergomi beiktatás és aradi előzménye számos közös mozzanatot tartalmaz (talán egyfajta főpróbának is szánhatták a korábbi eseményt): nagyjából ugyanúgy történt meg a bevonulás, ugyanúgy dörögtek a mozsarak, ugyanúgy elhangzottak a beszédek, melyek egy részét nyomtatásban is körbeadták, s ugyanúgy süttették az ökröt és nyakára hágtak a 20 akó bornak, „a’ buzgóság után, mozsarak süttögetése és harmóniás musika zengései közt a’ temérdek sokaságot étették, és itatták nagy Áldomással!”³⁷ S itt is a második napon, vacsoránál kerülnek elő a költemények:

„Ezen alkalmatossággal Peretsenyi Nagy László szolgabíró 396. példány magyar deák verseit kiosztogatta, melly így szóltt
Zengem dalokban Radna betsületét
Tik is mohódzott szírtyai zengjete –!
a’ Deák így kezdődött –
Currite Marusio Nostrorum Plena Secundo
Gaudia pectoribus non habitura modum!
Currite Solares rutilo fulgore Quadrigæ –
Prodroma non fallax Aëre mulcet avis:
Más epigramm chronosticum, és Rátz nevű Minorita szép deák verseket osztogatott – Nagy volt a’ pompa helyben! nagy volt az elmenetele ő Hertzegségének”³⁸

Peretsenyi Nagy, aki harmadik személyben szól saját magáról, tehát nem olvasta fel költeményét, miképpen Rátz Jeromos minorita szerzetes költeménye is csak szétosztva lett. Arra utal ez, hogy a reprezentatív események rendjében a költemény átadása a tisztelgő aktus maga volt, s nem annyira annak felhangzása, s a nyomában kiáltott vivatok számítottak. Peretsenyi Nagy a magas példányszámokra vonatkozó gyanúkat is megerősíti: a díszvacsorán kiosztott csaknem 400 példány igen soknak számít.³⁹

³⁶ [PERETSENYI NAGY LÁSZLÓ:] Emlékezete Eö Magassága Hertzeg Rudnay Sándor, Esztergami Érsek, Magyar Ország Primássának, Mária-Radnán 7. 8. 9de Aprilisban e. f. 1820 Eszben lett nyilván való Ájttatossága Példájának. – Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (továbbiakban: OSZKkt.) Quart. Hung. 795/2. (= Peretsenyi Nagy László vegyes tartalmú rövidebb kéziratai.) 1r–10v.; [Uő:] Magyar Ájttatosság kitűndeklésének frís Emlékezete! – Uo. 281r–286v.

³⁷ Uo. 10r.

³⁸ Uo. 10v.

³⁹ PERETSENYI NAGY LÁSZLÓ: Tessera cultus in gremio provinciae Aradiensis solenniter exhibiti, dum [...] Alexander Rudnay de Eaden, et Divék-Ujfalú, [...] legatus natus [...]

Az 1820-as év Rudnayval kapcsolatos verstermése, melynek legjava természetesen a beiktatáshoz kapcsolódott, felmutat néhány visszatérő sajátosságot. Először is a költők meglepően jól tájékozottak Rudnay pályájának tekintetében, s több költemény e pálya képének mintegy összefoglalásával illusztrálja azt, hogy Rudnay a legalkalmasabb az érseki pozícióra. Elenyák György, aki ekkor éppen az egyetem helyettes bölcséleti professzora a neohumanista közhelyet citálja:

„Qui vita, et usu, et pluribus in dies
Modis renidens, jam modo lucide
Majora resplendescis inter
Lumina, grandius Ipse sidus.

Quem vera Virtus praepetibus ferens
Alis, profundae dux sapientiae,
Rerumque subtilis magistra,
A teneris tacite futuro[.]”⁴⁰

Efféle *locusok* még bőséggel idézhetőek volnának. Talán érdekesebb ennél, hogy a versek Rudnay retorikus dicséretét miként tudják hozzákapcsolni azokhoz a sérelmi kérdésekhez, melyekkel az időszak egyházpolitikáját érintették. A pesti kispapok például így kiáltanak fel (egy szapphói strófa végén):

„SÁNDOR! a' csorbán epedő Hazának
Angyala lettél.”⁴¹

ab inelytis statibus, et ordinibus Comitatus Aradiensis Anno 1820 – Die 9na Aprilis dedicata. Aradini, 1820. – OSZK Any. 4° (2 db.); Obsewuium honoris, quod [...] Alexandro Rudnay [...] dum ecclesiam patrum ord. Minor. S. Francisci de observantia solemni ritu consecrat. Summa cum demissione ofert P. Hieronymus RÁTZ. Die 9na Aprilis 1820[.] Aradini, 1820. – OSZK Any. 4°. Ezekén kívül fennmaradt még Choriner Áron főrabbi német verse, valamint Mandik Alajos András és Dániel Marcell szakálházi (ma: Săcălaz, Románia) plébános latin versei is – utóbbi kéziratban: CHORIN, AARON: Seiner Fürstlichen Gnaden Herrn Herrn Alexander Rudnay [...] und Erb-obergespan des Löbl Graner Comitats. etc. etc. bey seiner Durchreise am 10ten April 1820 überreicht in tiefester Dehmuth, Ehrfurcht, und mit innigster Rührung von der Arader Israelit Gemeinde. Arad, 1820. – OSZK Any. 4° (továbbiakban: CHORIN, 1820.) (Mivel Tóth Krisztina – vö 13. sz. jegyz. – olyan címléírást közöl, mely Kószegehy László csanádi püspököt is említi, feltehetően eltérő címlappal – esetleg eltérő szöveggel – több nyomtatvány is készült. A másik példány: EFK. II/63.101.) MANDIK, ALOYSIUS ANDREAS: Celsissimo, ac Reuerendissimo Principi Rudnay Alexandro de Eadem, et Divék-Ujfalú [...] perennis devotionis, pietatis, memoriae ergo d. d. d. Aradini, 1820. – OSZK, Hung. e. 1305; EFK. III/38.5.; DÁNIEL, MARCELLUS: Ode honoribus [...] Alexandri Rudnay [...] dicata. Radnae die 8-ta Aprilis 1820. – EFK. II/12.10.

⁴⁰ ELENYÁK, GEORGIUS: Celsissimo ac reverendissimo Domino Domino Principii Alexandro Rudnay [...] dum plaudente universa Hungaria archi-episcopus et supremus comes provníciae Strigoniensis inaguraretur Strigonii 17 Kal. Jun. 1820. Scholae piae in Hungaria et Transilvania. Budae, [1820.] 3. p. – OSZK 269.229; 400.074; Any. 2° (12 db.)

Először is nyilván nem független ez attól, amit korábban az érseki szék betöltésével kapcsolatos sérelemről elmondtunk: Rudnay alkalmasságának bizonyítása, a karrier építésének vázlatával, egyúttal arra utalhat, hogy elődje esetében erről szó sem lehetett. Persze az életút – mint az erényes jellem bizonyítása – topikus velejárója is a laudációs költeményeknek. Hannulik János Krizosztom már 1809-ben erre építi az akkor még csak udvari tanácsos Rudnaynak írott ódáját,⁴² így jár el a kinevezést ünneplő Hont vármegyei esküdt, Domaniczky Antal⁴³ vagy a tihanyi apát, Horváth Pál.⁴⁴ Amikor a győri papnevelde diákjai a Fortuna és Virtus régi szembeállítására utalnak, akkor voltaképpen ugyanez a kettős értelmezés léphet működésbe. A következő sorok ugyanis egyszerre lehetnek a barokkból származó allegorizáló közhelyek, illetve utalások a Rudnay személye által orvosolni vágyott sérelemre:

„Sándor! nem részes fényedben csalfa Szerencse!
Mert szeretett Fejedelem; hogy Püspöki munka gyümölcsét
Vedd, 's bölcs elméd' 's jót óhajtó szent Kebeledben
Forró szívednek, Haza', és Thrónus szeretetnek
Nagy voltát nyilván méltó jutalommal ajánlja:
A' Tudomány, 's nemesebb erkölcsnek ritka baráttyát
Mint az igaz Nemesis Téged választá Fejünknek.
Érezük szivedet, 's bámúltunk két magyar égben
Tetteiden. Herczeg! mi vidámság ébred erünkben!”⁴⁵

⁴¹ Fő méltóságú Herczeg' Rudnay és Divék-Újfalusi Rudnay Sándor esztergomi érseknek [...] dicső székébe lett általkelésor mint kegyelmes attyának fiú tisztelettel, és örömmel ajánlja a' pesti nevendék papság. Pesten, 1820. [4.] – OSZK 623.366; 623.913; 624.934; Any. 4°

⁴² HANNULIK, JOAN. CHRYSOST.: Ode [...] Domino Alexandro Rudnay, [...] dum ad excelsam cancell. Hungarico aulicam honore referendarii ornaretur oblata. Nomine provinciae Hung. Piraum Scholarum ab – [...]. Pestini, 1809. – OSZK 201.369.

⁴³ DOMANICZKY ANTAL: A' nemes magyar hazának örömeirései fő-méltóságú Rudnai és Divék-Újfalusi Rudnay Sándor Úr erdélyi püspöknek császári királyi belső státus, és ugyan tsak Erdély országi felséges kormány szék tanácsosságának. Esztergmi érsekké 's országa primássává lett kineveztetésén. Danlá – [...]. [1819.] – OSZK 405.308. (továbbiakban: DOMANICZKY, 1819.)

⁴⁴ [HORVÁTH, PAULUS:] Carmen Jubilum [...] Domino Domino Alexandro Rudnay [...] Occasione solennis Inaugurationis a S. Monte Pannoniae dicatum. [1820.] – OSZK 205.277.; 405.311.; 405.717.; 624.938. (továbbiakban: HORVÁTH, 1820.) (Az attribúciót Tóth Krisztinától vettem át. Horváth ekkoriban a Pannonhalmi Apátság kormányzója is volt, egyéb nyomtatott verse nem ismert. Szinnyei is neki tulajdonítja a névtelen költeményt – talán kéziratos források nyomán, melyeket említ munkájában.)

⁴⁵ Koszorú, mellyet fő méltóságú, 's fő tisztelendő Római Sz. Birodalombéli Herczegnek Rudnai Rudnay Sándornak, Magyar Ország Primássának [...], midőn Érseki Székibe iktatnék Pünköst Havának 16-kán Tartozó Tiszteletnek jeléül fűzőgettek a' Győri Nevendék Költők. Győrött, 1820. 3–4. p. – OSZK 205.248.; Any. 4° (2 db.)

A Fortuna és Virtus problémája számos alkalommal visszatér. Pales Henrik podolini teológianár például az istenek gyűlésén hetvenkedő Fortuna képét idézi fel:

„Fortuna, Ponti filia turbidi,
Sororque Prothei, nuper in inclyto
Jactare se coetu Deorum
Non humili fuit ausa voce:

Quod e vetusta RUDNAIDUM Domo
Nutu potenti protulerit Virum,
Qui Purpura Primatiali
Fulgidus Hungariam bearet.”⁴⁶

S magától értetődően Isten igaz szeretete, az igazság és egyéb erények diadalt aratnak az allegorikus jelenetben. Természetesen nem csupán az allegorikus alakok győzedelmeskedhetnek Fortunán, hanem az uralkodó maga is, akinek józan okos döntése, hogy Rudnayra esett választása, szintén visszatérő témája a verseknek. A nagyszombati kispapok például így kezdik verses tisztelgésüket:

„Örök ditsóság' töld olajágai
Vígán körözzék sok koronás Fejed',
Oh nagy Király! ditsó FERENTZÜNK!
Hunnia szórja Reád ez áldást.

Megvivatad ádáz Gallia' Sándorát,
A' boldogító béke' arany korát
Honnunkba szállítád, 's az Égi
Hitnek ügyét szomorú szemekkel

Körül tekintéd; Pásztori Székeit
Ürülve látván szánakodott szived;
Mély seb hamar bé nem hegedhet,
Alkalom, és az idő segítik.”⁴⁷

Másutt sokkal konkrétabban kerül be az a történelmi dilemma, mellyel akkor találkozik a király, amikor a megfelelő jelöltet kell állítania. Az egyik óda ismeretlen szerzője például szinte mentegeti Ferencet, hogy oly lassan döntött, s visszamenőlegesen igazolná a poszt betöltetlenségét:

⁴⁶ PALES, HENRICUS: Carmen lyricum [...] Domino Domino Alexandro Rudnay [...] dum sacrum regimen auspicaretur nomine cleri XVI scepusii oppidorum oblatum Die XVI. Maii Anno M D CCC XX. Leutschoviae, 1820. 3. p. – OSZK 618.486.; Any. 4°

⁴⁷ Öröm dal, mellyel Divék-Újfalusi, 's Rudnai Rudnay Sándor ő hertzegségének, Magyar ország' primássának, 's a', t. Esztergomi érseki székébe való béiktatása' alkalmatosságával, 1820 eszt. pünkösöd' havának 16dik napján a' Nagyszombati Pap Nevendékség fiúi buzgósággal hódolt. Nagyszombatban, é.n. [1820] 3. p. – OSZK 404.314; 405.722.; Any. 1820 4° (2 db.) (továbbiakban: Örömdal, 1820.)

„Sed visa nullis praelia gentibus,
 Ancepsque Mars – nam quos modo Moscu
 Vidit triumphantes, eos mox
 Parisii gemuere victos –

Curis premebant pectora Caesaris,
 Clauso bifrontis numinis ostio
 Nihil morati ferre dulcis
 Vulneribus patriae medelam.”⁴⁸

A tudós hazafi eszményéhez tartozik a tudós költemények sora. A győri diákok ezt csupán témaként említik, magát Rudnajt állítják be a tudományok embereként, ám feltűnően nagy azon versek száma, melyek maguk is tudós apparátussal vannak ellátva, s bizonyos történeti, sőt mitológiai ismereteket magyaráznak el a tudós odaértett olvasónak (hiszen az a legtöbb esetben maga Rudnay volna). Ezekben az esetekben a vers tudós mivolta mintegy párbeszédet is kezdeményez az ünnepelttel, aki értelemszerűen partner e tudós társalkodásban. Debreczeni Attila a 18. század végének tudós hazafiságát négy elembe ragadta meg: 1) magyar nyelvűség; 2) műveltség; 3) műveltség pártolása; 4) magyar nyelv pártolásának ügye összekapcsolódik a haza felemelkedésének ügyével.⁴⁹ Nem tagadván, hogy létezett olyan társadalmi-kulturális közeg, ahol a magyar nyelv primátusának problémája valóban kulcskérdése volt a kultúra művelésének, még itt is, 1820-ban magától értetődően van jelen egy sokkal archaikusabb tudományfelfogás, melyben a magyar nyelvűség kérdése szinte fel sem merül. Annyiban viszont közösek ezen elképzelések, s talán ezért sem túlzás, ha magam is átvetem a tudós hazafi megnevezést, hogy a műveltség, a műveltség pártolása és a műveltség által a haza felemelése, olyan gyakran előforduló elemek, melyek ugyanúgy a *res publica litteraria* eszményére építenek, mint a magyar nyelvet előnybe hozó változatok.

A tudós hazafiság eszménye persze e tudósság perspektíváját szűkebbre vagy tágabbra is állíthatja – mind területileg, mind nyelviileg, mind társadalmilag. A költeményekben megjelenő különböző identitásformák épp azért érdekesek, mivel azok jelezhetik azt a célt, mellyel a tisztelgő átnyújtja művét a címzettnek. Domaniczky Antal magyar nyelvű költeménye például arról értekezik, hogy a haza visszanyerte fiát, azaz arra utal, hogy Erdélyből végre ismét az igazi magyar földre, saját hazájába lép Rudnay.

„Viszsa adattál hát NAGY LELKŰ FÉRFI M i n é k ü n k ,
 A' K e g y e s É g jól látta H a z á n k n a k hogy TE hibázol;
 Hálál! most már tsak sies, o sies M i h o z z á n k !
 Noszsza tehát Á r p á d N e m z e t Kiki minden erőből

⁴⁸ Carmen [...] Domino Domino Alexandro a Rudna et Divék-Ujfalu [...] dum culmen sacrorum honorum conscenderet, pie dedicatum per officiales bonorum archiepiscopatus Strigoniensis. Budaes, 1820. 3. – OSZK 405.408.; 618.485.; 627.076.; Any. 1820 4° (13 db.)

⁴⁹ DEBRECZENI ATTILA: Tudós hazafiak és érzékeny emberek. Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában. Bp., 2009. 198. p.

Fusson ELÉBE! 's öröm zengéssel várjuk A t y á n k a t !"⁵⁰

E szűkítést aztán Domaniczky úgy ellenpontozza, hogy Rudnay útját az örök hírnév felé vezeti el. Tesz egy rövid utalást a rendi költészet közkedvelt hajóallegóriájára, majd váratlanul borostyánt helyez Rudnay homlokára, s az utókor áldását ígéri:

„S így minden B o l d o g s á g u n k E r k ö l t s ' i d e n á l l y o n
Erre felépvén nem fél Árbotz fa töréstől
A' M a g y a r , és bátran tsajkázni fog élete végig –
Lészen azokba pedig mindég háládatos elme,
Kiknek homlokokat zöldes szépíti Borostyán,
Hogy NEVEDET mélt buzgósággal kijegyezzék:
Majd fognak késő Onokánk is TEGEDET áld'ni,
És N a g y T e t t e i d é r t majd álmélnodva tsudálnak.”⁵¹

A haza említése természetesen számos versben hangsúlyos – szintén topikus elemekkel. Találomra egy példa:

„Hac in sublimi duplici dum Sede sedebis,
O quantum Hungariae Lumen ubique dabis!”

– kiált fel például Géczy András trencsényi rektor.⁵²

Természetesen a város problémája kiemelt jelentőséget nyer az érsekiség Esztergomba való visszaköltözése miatt. A fennmaradt verses anyagban nagy számban vannak képviseltetve a helyi költők: például Baranyay Ferenc Esztergom megyei táblabíró, a verebélyi és szentgyörgyi érseki szék ülnöke egy kisebb versgyűjteményt és egy beszédet is kinyomtatott – utóbbi két nyelven is –,⁵³ Kováts József, a primási líceum tanára,⁵⁴ a líceum

⁵⁰ DOMANICZKY, 1819. 3. p. Ugyanerre utal: BENYÁK, BERNARDUS JOSEPHUS: Ode [...] Alexandro a Rudna [...] magnis solennis inaugurationis ab ultimo capellano – E S. P. A. A. L. L. et Philos. Doctore coll. oblata. MDCCCXX. Viennae, 1820. 7. p. – OSZK Any. 1820 4° (3 db.)

⁵¹ DOMANICZKY, 1819. 5. p.

⁵² GÉCZY, ANDREAS e S. P.: Haec [...] Domino Domino Principii Alexandro a Rudna [...] pro solenni eiusdem inaugurationis die 16. Maii anni 1820 nomine totius provinciae Nitriensis, wuae praecipuo iure sibi eum vendicat, vota nuncupat. Tyrnaviae, é.n. 4. p. – OSZK Any. 1820 4°

⁵³ BARANYAY, FRANCISCUS: Carmen celsissimo principi Alexandro Rudnay [...] per suam sacratissimam Majestatem Regio-Apostolicam Farnciscum I. glorissime regnantem, archi episcopo Strigoniensi et perpetuo ejusdem nominis inclyti comitatus supremo comiti clementissime designato munera sua auspicatissime capessenti devotum. Strigonii die 16. Maii Anno MDCCCXX. Pesthini, 1820. – OSZK 621.852; Any. 1820 4° (4 db.); BARANYAY Ferentz: Nemes Esztergam szabad királyi város polgártársaihoz intéztetett buzdító beszéd azon idő-pontra, a' midőn Fő Méltóságú Rudnay, és Divék-Újfalusi Rudnay Sándor ő hertzege, Magyar ország primássa, esztergomi érsek, és örökös fő-ispány, Szent-Mihály havának 23-dik napján 19^{dik} esztendőben kegyelmes kineveztetése után érseki székét utazása között meg látogatta volna Esztergamban. Budán, 1820. – OSZK Any. 1820 4° (5 db.); BARANYAY, FRANZ: An seine Mitbürger in der Königlichen Frey-Stadt Gran bey der Gelegenheit als [...] Ale-

tanulói,⁵⁵ Bilkei Pap Ferenc az esztergomi papnevelde lelkésze⁵⁶ és a papi szeminárium tanulói⁵⁷ verssel készültek, Huszár Ignác, aki Benyovszky János esztergomi kanonok szertartója volt ekkor, egy beszédet írt,⁵⁸ a vármegye comissariusza Rimely Ferenc⁵⁹ vagy éppen Szabó Pál tardoskeddi plébános (ma: Tvrdošovce, Szlovákia), ekkoriban már Esztergomban tevékenykedő alesperes⁶⁰ szintén verseket küldtek. Mellettük is sokan utalnak az *urbanitas* eszményére, azaz Esztergomot egy olyan szellemi-kulturális központként láttatják, mely Rudnay által éled újjá, s melynek kisugárzása mintegy visszahat az egész nemzet, sőt az egész emberiség sorsára. Ez a neoplatonikus eredetű, szinte misztikus átlényegülés úgyszintén visszatérő eleme a verseknek, s legtöbbször a városhoz kapcsolva jelenik meg. A csor-

xander Rudnay [...] nach seiner zur Erzbischöflichen Stelle Allergädigsten Ernennung den 23. Sept. 1819 seinen Residenzplatz besichtigt hat zu Gran. Ofen, 1820. – OSZK Any. 1820 4° (3 db.)

- ⁵⁴ [KOVÁTS, JOSEPHUS:] Hymnus ad Beatissimam Virginem Mariam Radnensem gratiarum matrem, dum celsissimus ac reverendissimus Dominus Dominus Princeps Alexander a Rudna [...], post receptam in ipso consolatricis afflictorum conspectu plenitudinem pontificalis officii, atque insigne apostolatus mox ordinis S. Stephani R. Apostolici Praelatus crearetur. Tyrnavia, é.n. [1820]. – OSZK 407.834; Any. 1820 2° [tévesen, a valós mérete: 4°] Az attribúciót Tóth Krisztinától vettem át. Színnyei Kovátsnak tulajdonítja e verset.
- ⁵⁵ Carmen Summis honoribus celsissimi ac reverendissimi domini domini Alexandri Rudnay de Rudna et Divék Ujfalu, per suam sacratissimam majestatem Regio-apostolicam Franciscum I. gloriosissime regnantem, archi-episcopo Strigoniensis et perpetui ejusdem nominis incliti comitatus supremi comitis clementissime designati, dum omnium ordinum plausu die 16-a Maii inauguratur devotissime dicatum a iuventute R. Gymnasii Strigoniensis. Pesthini, 1820. – OSZK 405.706.
- ⁵⁶ Kézirata: [BILKEI] PAP Ferenc: Ode, mellyet [...] Rudnay Sándor [...] Magyar ország nagy érdemű primásához [...] Hivatalba iktatásának alkalmával [...] intézett. EFK. II/27.66.
- ⁵⁷ Celsissimo ac reverendissimo domino domino principi Alexandro a Rudna, et Divék-Ujfalu [...] D. D. D. Lycaeam Archi-Episcopale Strigoniense, et utrumque Seminarium Tyrnaviae existens, occasione solemnis inaugurationis die 16. Maji 1820. Tyrnaviae, é.n. – OSZK 404.318; 405.707.
- ⁵⁸ Panegyris celsissimi, ac reverendissimi principis domini domini Alexandri Rudnay [...], dum Strigonii 16 Mai anno 1820 archi-apiscopalem suam sedem, solenni ritu inauguratus, capesseret. Filiali Pietate et submissione per Ignatium Huszár, Posonii Eccl. S. Salvatoris Concionatorem nomine cooperatorum oblata. Posonii, é.n. – OSZK 630.344; Any. 1820 4°.
- ⁵⁹ RIMELY FERENTZ: Dall mellyet Fő Méltóságú Rudnai és Divék Újfalusi HERCEG RUDNAY SÁNDOR ÚRNAK Magyar Hazánk Primásának Esztergami Érseknek, Tekéntetes Nemes Esztergam Varmegye Örökös Fő Ispányának 's' a' t. Esztergamban 1820^{uk} Esztendei Pünkösöd Havának 16^{uk} napjára úgy mint Szerentsés Béiktatására buzgó Tisztelettel Szenteltt és igaz Hazafi Indulattal énekeltt – Tekéntetes Nemes Esztergam Varmegye Commissáriussa. – OSZKkt. Quart. Hung. 582. (továbbiakban: RIMELY, 1820.)
- ⁶⁰ SZABO, PAULUS: Carmen celsissimo ac reverendissimo principi Domino domino Alexandro a Rudna [...] dum regimen archi-dioecesis suae Strigoniensis, comitatus-que nominis ejusdem ritu solenni capesseret, anno 1820. die 16 May. Devota mente obaltum per – [...]. Budae, 1820. – OSZK Any. 1820 4°

nai konvent nevében küldött, bizonytalan szerzőségű költemény egy antikizáló jelenetbe foglalja ezt a megnevesülést:

„A’ Duna, Neptunnak felséges magzatja,
 Esztergomnak alját vigan tsókolgatja.
 A’ mosolygó Phœbus terjedtt fényvel mutat
 A’ hív Magyaroknak rózsá lepte utat
 Oda, hol tartatik olly pompás Ünneplés,
 Mellyet réz táblára Phidias vés.
 Echó a’ völgyeknek lázasztó szózatja
 Esztergom’ vidékét vigan harsogtatja.
 A’ szárnyas állatok multtán a’ gyász Télnek
 Felborzadt mejjekkel vigan pihegtsélnek.
 ‘S valamint a’ szarvas fris forrásának örül,
 Epszto szomjúság vévén ötet körül,
 Avagy mint örülünk a’ vig kikeletnek,
 Midőn a’ Természet kellemi nevetnek:
 Szint úgy most Esztergom örvend, hogy Jegyese
 Keblébe érkezett, kit régen kerese.”⁶¹

Ugyanakkor a beiktatásra érkező tisztelgések magától értetődően nemcsak a megtisztelt helynek szólnak, hanem a saját területüket is pozicionálják. Bokross János Miksa sissói plébános (ma: Šišov, Szlovákia) például egyszerre több hely (Koros és Bajna) nevében is tiszteletét teszi,⁶² de ide számíthatjuk a különböző helyről és vidékről érkező papokat és papnövédeket, akik nyilván saját egyházmegyéjük vagy esetleg iskolájuk képviselőit is ellátták.⁶³ Ez igen sokszor azt is jelenti, hogy a versbe bele

⁶¹ Tisztelet oltár, mellyet fő méltóságú, ‘s fő tisztelendő Romai Sz. Birodalombéli hertzegnek Rudnai, és Divék-Ujfalvi Rudnay Sándornak, Magyar ország’ primássának [...], midőn Érseki Székibe iktattatnék Pünköst Havának 16-kán Tartozó Tiszteletének Tálogául emeltt a’ Csonnai Convent. Győrött, é.n. [1820] 3–4. – OSZK 405.721.; 405.724.; 623.354.; 624.899. – Utóbbi példányba valaki bejegyezte Szabó Nepomuki János nevét, s az attribúciót Tóth Krisztina elfogadta. Igen ám, de az általunk is ismert Szabó Nepomuki János, későbbi esztergomi kanonok, ekkoriban még csak 15 éves volt, s nem tudni róla, hogy Csonnára került volna. Lehetséges, hogy a bejegyzés inkább a korábbi possessort jelölte meg. A csornaiak később egy latin költeményt is küldtek, ennek attribúciója követte a magyar nyelvű versét, s ugyanúgy bizonytalan: Elegia honoribus celsissimi S. R. I. princeps D. D. Alexandri Rudnay [...] dicata dum ritu Solenni munus Archi-Episcopale adiisset Strigoniæ tertio decimo Calendæ Junii. H.n. [1820.] – OSZK 623.351; Any. 1820 4°

⁶² BOKROSS, JOANNES MAXIMILIANUS: Vota, celsissimo ac reverendissimo Domino Domino principii Alexandro a Rudna et Divék-Ujfalú, dum archi-episcopi Strigoniensis ac una Regni Hungariæ Primatis dignitatem capesseret. In perennaturæ filialis pietatis tesseram nomine districtus V. A. D. Nagy-Tapolcsanensis cecinit, dicavit, sacravit – Archi-dioec. Strig. Parochus Sissoensis die 16. Maji Anno 1820. Tyrnaviæ, é.n. – OSZK 400.075; Any. 1820 4° (5 db.)

⁶³ Az eddig idézettekén kívül: Honoribus celsissimi ac reverendissimi principis domini Alexandri de Rudna, et divék Ujfalú [...] Die solennis Inaugurationis XVII. Kal. Junii oblatum a Regio Archi Gymnasio Jaurinensi. H.n. é.n. [1820.] – OSZK 405.305; 405.715; 624.920; Any. 1820 4° (2 db.); ORBÁN LAJOS: Tisztelet koszorú, mellyet fő

van foglalva a hely és a közösség is, mely üdvözetét küldi és tiszteletét jelenti. Egy egészen speciális eset az aradi ünnepségről maradt fenn – Chorin Áron aradi főrabbi versben üdvözli a leendő primást:

„Auch Arads hohe Stände kamen
Dir entgeg'n mit der Freude Töne:
„Willkommen in des Ew'gen Namen”
Rufen bewegt auch JACOBS Söhne,
„O Gott! schenk' Ihm der froh'n Jahre vile”
Ist ihr flehen, ihres Wunsches Ziel.”⁶⁴

A magyar, a szlovák vagy a latin nyelv választása önmagában még nem mutat eltérést a reprezentáció minőségében. Tulajdonképpen – köszönhetően az iskolai versoktatásnak – a szlovák és magyar nyelvű költemények is hasonló poétikai eljárásokra épülnek, mint a latin változatok, s bár a nyelv választása már önmagában is jelezhet valamely nyelvi-kulturális identitásformát, inkább van szó valamely funkcionális többnyelvűségről, mely a 18. századot jellemezte, s ebben a társadalmi környezetben még 1820-ban is magától értetődőnek számított.⁶⁵ Amikor egy ismeretlen, győri Benedek rendi szerzetes ódájában a hazáról olvasunk, egy olyan elvont Patria képze- te jelenik meg, mely nem földrajzilag vagy nyelviileg meghatározott, s kulturálisan is antik toposzok halmozásával írható körül:

„Phœnicis instar rudibus suis
Educta formas accipiens novas
En fronde jam lanquet cupressus
Pallida, Cedrus ubi virescit

Procera; sacro mitis Olivaque
Extendit umbras Pannonidum Choro,
Et carpit Hyblaeos odores
Patria Musa neo-Parenti.”⁶⁶

méltóságú, és tisztelendő Rudnai és Divék-Ujfalui Rudnay Sándor herczegnek, esztergami érseknek [...], midőn érseki, és fő-ispányi székébe iktattatnék, köteles tiszteletül ajánlott a' Kegyes Oskolák Rendje. Pünkösöd Havának 16-dik napján 1820. Pesten, én. – OSZK 624.040; Any. 1820 4° (4 db.) (továbbiakban: ORBÁN, 1820.); PEK, AUGUSTINUS: Ecloga celsissimo ac reverendissimo domino domino Alexandro Rudnay [...] dum supremus comes comitatus Strigoninensis inauguraretur a Gymnasio Levensi Scholarum Piarum oblata MDCCCXX. Pestini, é.n. – OSZK 405.720; 621.853; Any. 1820 4° (18 db.) (továbbiakban: PEK, 1820.); Plausus celsissimo, ac reverendissimo principi domino domino Alexandro Rudnay etc. etc. etc. dicatus ab Archi-Gymnasio Poseniensi Ordinis S. Benedicti. [1820.] – OSZK 405.728; Any. 1820 4° (2 db.)

⁶⁴ CHORIN, 1820. 5. p. Az első belső idézet bibliai helye: Psalm. CXVIII. 26.

⁶⁵ Ld.: H. BALÁZS ÉVA: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus. (1763–1795) Bp., 1967. 22. p.

⁶⁶ Ode celsissimo ac reverendissimo principi domino Alexandro de Rudna, et Divék Ujfalu [...] Die solennis Inaugurationis Ejus XVII. Kal. Junii oblata a COLLEGIO IAVRINENSI ORDINIS DIVI BENEDICTI TYPIS LEOPOLDI STREIBIG. [1820.] 3–4. p. – OSZK 405.306; 405.714; Any. 4° (2 db.)

Vagy amikor Ján Hollý tisztelgő versében arról olvasunk, hogy a „Bőséges tisztességvetés és aratás / Visszatéríti az atyák ősi / Erkölcsét”, szinte szó szerint ugyanazokba a formulákba ütközünk, melyek a magyar rendi költészet hosszú hagyományában is jelen vannak:

„Hojnú i čnosť rozseje žatvu, i
Zlaté navráťi dávnovekich mravi
Octow.”⁶⁷

A német nyelvű anyag már inkább mutat fel speciális eseteket. Akad persze olyan német nyelvű költemény, melyről nem tudható szinte semmi,⁶⁸ ám más esetekben éppen valamely külön ügy képviselője miatt választották a szerzők a német nyelvet. Egyrészt Rudnay tiszteletére nemcsak a katolikusok vonultak fel nagy számban, de más felekezetek is képviseltették magukat (például a lutheránusok közül Berzeviczy Gergely barátja és mentoráltja, az ifjú Fabriczy Sámuel írt verset latinul),⁶⁹ s közöttük a zsidó felekezetűek rendre a német nyelvet választották.⁷⁰ Másrészt fennmaradt egy kórusmű szövege is, mely pedig nyilván a muzsikások nyelvtudása miatt választotta a német nyelvet.⁷¹ Ennél érdekesebb azonban, hogy a latin nyelvűségnek vannak ugyan verstani meghatározottságai, s a magyar nyelvűek bár legtöbbször antik mértékre íródnak, számos rímes ütemhangsúlyos vers is van közöttük, annak, hogy antikizáló közhelytárhoz nyúlnak-e vagy sem, alig van relevanciája. A versek többsége természetesen antik költői közhelyeket halmoz, s a laudációs versek iskolai formuláit ismétli, ám olykor az is előfordul, hogy az antik mitológiai elemek egyáltalán nem jelennek meg. Bár találkozhatunk klasszikus pásztoridillbe öltöztetett köszöntéssel is,⁷² több olyan vers akad, ahol a mitológiai apparátus teljesen elmarad. A másik oldalról: bár Orbán Lajos pozsonyi teológianár antik mértékre, szapphói strófákban íródott verse kerüli a mitológiai utalásokat,⁷³ a legtöbb magyar nyelvű költemény is a Virtus allegorizált figuráival és/vagy isteneivel dolgozik. Példának okáért a nagyszombati kispapok már idézett verse egy

⁶⁷ HOLLÝ, 1820. [4.] Átírása és fordítása: ŠIMONČIČ, 1998. 67. p.

⁶⁸ Seiner hochfürstlichen Gnaden [...] dem Herrn [...] Alexander de Rudna [...] zu hochdessen Freuden- und Tubelreicher Ankunft in der Primazial Residenz Gran am 15-ten Mai. Pest, é.n. [1820.] – OSZK Any. 1820 4°

⁶⁹ F. S. [FABRICZY Sámuel]: ApLaVsVs CeLsIssIMmo prInCipI a rVDna_i prIMatI aC InstaLLato proVInCIae strIGonIesIs perpetVo praesIDI. [1820.] – OSZK 404.883; Any. 1820 4° (2 db.)

⁷⁰ CHORIN, 1820.; BRESNITZ, MARCUS: Zur hochfestlichen Ankunft des [...] Fürsten Alexander von Rudna [...] bei hochdesselben feyerlichen Einzug in Ungarns uralte Primatial-Residensstadt Gran, ehrfurchtsvoll dargebracht [...] und Verfast von –, Lehrer der hebräisch und deutschen Schule zu Altofen. Ofen, 1820. – OSZK 285.091

⁷¹ SCHALL, JOHANN: Cantate auf die feierliche Installation Sr. Hochfürstlichen Gnaden des Hochwürdigsten und Hochgebohrnen Herrn Alexander Rudnay v. Rudna, und Divék-Ujfalú [...]. In tiefester Ehrfurcht dargebracht von –, königlichen ungarischen Hofkammer Protocoll Officialen, und in Musik gesetzt von Joseph SEILER, Regens Chori bei der Hauptpfarrkirche in der Festung Ofen. Ofen, , 1820. – OSZK Any. 1820 4°

⁷² Ld. pl. PEK, 1820.; ŠIMKO, 1820.

⁷³ ORBÁN, 1820.

olyan allegorizált jelenetet ad elő, ahol egy különböző virtusokat (grácia, tiszta erkölcsi, szűzi szemérem) magában foglaló „Lény” tűnik fel, aki „Mennyei Angyala / Az Égi hitnek”. Ez az antik és keresztény elemekből kevert ideál fog megküzdeni, egy pontosan körülhatárolhatatlan veszedelemmel:

„Ah borzadok! melly rút tünemény igéz,
Istentelenség' martzona vázza is
Felénk siet, de melly szomor kép!
Dögletes szemein' irigység

Lövellí mérgét, szörnyeteg aj'kain'
Fertelmes átkor 's gyáva szidalmakat
Dörgött az ég ellen, 's mirigygyel
Bé tele a' levegő[.]”⁷⁴

Az efféle narratív betétek igen gyakoriak a laudációs versekben. A rendi költészet hosszú hagyományában és – tágabban – a barokk költészetben ez bevett gyakorlat: az antik istenek és erények rendszerint a keresztény képzetekkel keverednek össze. Rimely Ferenc költeményében például az istenek harca után az aranykor jön el, ahogy Themisz maga osztja az igazságot, ugyanakkor e földi mennyország természetesen nem nélkülözi a keresztény Isten jelenlétét:

„[...] apostoli Királyunk Sándort hozzánk küldötte!
Kivel Thêmis-is el jöve, hogy e' Napot nagyítsa;
Arany Lánczal, hiv sziveteket, örökre öszve tartsa.
És így minden Magasságban Teremtőjét ditséri;
Hogy ez Időt a' Hazában Szentségessen el eri.
Arany Idő Valóban ez; mert Békesség, Eggyesség
Uralkodik a' szivekben; maradjon-is ez mindég!
Áldott a' ki hozzánk, máí napon az Úrnak nevében
Jött, éljen Sokáig! Zengjük az Egegnak [!] Kedvében!”⁷⁵

Külön figyelmet érdemel az a hexameteres költemény, mely Pannonhalmáról érkezett. A szerző nincs megjelölve, de kidolgozottsága okán Guzmics Izidort sejtethetjük mögötte. A szöveg sajátos korrekciós logikával építi fel gondolatmenetét. Kiindulópontja az, mely több más költeményben is megfogalmazódott már:

„Ugy vagyón, ó H e r c z e g ! rajtad csügg a' Haza', 's Egyház'
Vágyszeme, itt fényes méltóságodnak örülni,
Ott boldogságát Tőled mozdítva remélni.”⁷⁶

⁷⁴ Örömdal, 1820. 6–7. p.

⁷⁵ RIMELY, 1820. 6. p.

⁷⁶ Fő méltóságú Római Szent Birodalombéli Herczeg Rudnai Rudnay Sándornak, esztergomi érseknek, Magy. ország' primásának [...] tiszteltetése, midőn a' nevezett fényes hivatalokba iktatnék. Pánnonia' hegyén 1820. Győrött, é.n. 3. p. – OSZK 205.724; 405.314; 405.723; 624.042; 624.916; Any. 1820 4° (3 db.) (továbbiakban: Rudnay tiszteltetése. 1820.)

Utána az ünneplő tömeget láthatjuk, aki mint ahogy a felbolydult méhkas várja királynőjét, úgy remélik az érseket láthatni. Am a beszélő elégedetlen a költői látvánnyal (amit nyilván az ünneplő tömeg látványa nélkül előlegezett meg, hiszen a költeményt a kinyomtatás után adták át Rudnaynak), s arra kéri Múzsáját, hogy a megszokott ünneplő versek útjáról térjen le:

„A’ pompás rendet, Músám, bizzd másra; szokatlan
Lábad ez ösvényen könnyen célzt vesztene; inkább
Vessd-fel S Á N D O R N A K szentebb tisztjére szemöldöd’,
‘S elvonván magadat, buzgóbb énekre hevülje-fel!”⁷⁷

Ezek után az ember és Isten műveit veti össze: az isteni mű állandó és változtathatatlan, az emberi viszont folyton változik, s „Mit ma kigyúnyoltunk, bálványúl fogjuk imádni.”⁷⁸ Rudnay közvetítő szerepe abban ragadható meg, hogy itt e földön képviseli az isteni művet, s ennek metaforája az oszlop, mely metaforikusan összeköti egymással ezt a két világot:

„Illy mívét a’ Menybelinek tudtukra ez Ország,
Mellynek most lettél, S Á N D O R , Fő Oszlopa, nyilván
Hirdeti több lefutott jobb rosszabb századok által.”⁷⁹

Rudnay egy oly épület oszlopa lesz, melyet Krisztus kezdett építeni. A mennyei várat csak erős bajnokok tartják meg, s Esztergom maga is egy ilyen várat jelent. Ez az összevetés nyilvánvalóan a dolog fiktivitását is kiemeli: hiszen a beiktatási ünnepség egyik fontos témája éppen az érseki központ épületeinek leromlása volt. Nem mellesleg a hazának tartóoszlopaként metaforizált méltóság a rendi költészet antikizáló közhelytárának is része.⁸⁰ A pannonhalmi költeményben nem véletlenül itt jön egy relatíve hosszabb történeti rész, melyben az elbeszélő felsorolja a fontosabb primásokat. Olybá tűnik, mintha felépült volna a mennyei vár, az erős oszlopok a helyükön, ám a beszélő az erkölcsök romlására figyelmeztet egy másik épületmetafora megidézésével:

„A’ vad harczok ugyan megszüntek dulni az édes
Békesség-szerető földnépet; bátran hasítja
A’ földműves már ugarit; Mars’ fegyvere nyugszik;
A’ feselő Músák lágyon mulatozva közöttünk
Gyöngy koszorúkba szedik Hősink’ nagy tettiket – Ah de
Más oldalra tekints, hah! vaj nem borzad e lelked
A’ szomszéd külföld oriási nagy építményén?
Bábel’ tornyának mondhatnád, annyira felhat,
‘S a’ levegőbe’ mereng, mellyet láthatni egészen
Még most gyenge szemünk, de reánk dül, hidd-el, idővel,
‘S nagy rohanásával megrendít minket-is egykor.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Uo. 4. p.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ Ld. pl. Orbán Lajos variációját: „Rózsa fürtökkel kieszen mosolygó / Oszlopok lettek nemes érdemidből”. ORBÁN, 1820. [5.]

Egykor? mit mondok? – Már már kezd ingani itt-is
A' hitnek szent szobra, 's remeg vele dűlni az erkölcs.”⁸¹

A romló erkölcsök és a vallástalanság összekapcsolása közhelyesnek mondhatóak a katolikus gondolkodásban, s az sem példátlan, ha mindez a külföldről érkező, ám a magyarok régi erkölcsére is veszélyként leselkedő apokaliptikus fenyegetésként jelenik meg. Rudnay feladata tehát ennek megállítása, s ehhez a múlt erkölceit kell visszahozni: „B e n n e d az elhunytak' nagy lelkeik újra felélnék.”⁸² Ilyenformán kapcsolódik össze e versben a katolikusok felvilágosodáskritikájának elbeszélése és egy republikánus patrióta beszéd elemei. Innen nézve talán már az sem meglepő, hogy a költemény mottója Berzsenyi Dánieltől (*Báró Prónay Sándorhoz*) származik:

„Jer, jer, borulj-le Pythia' zsámolyán
'S Honnunk' Isteninek áldozatot vigyünk.”

A továbbiakban a vers ezt az áldozatot előlegezi meg Rudnaynak. Említi a Fortuna–virtus szembenállást, Rudnay legfőbb erényét ő is nagy tudományában látja. Az érdekes, hogy mindez a jövő ígérete *csupán*, s nem valóság: azaz Rudnay neve akkor fog fennmaradni, ha mindez beteljesül.

E vers – nyilván szándékolatlanul – szinte összegzése a korábban említett versek sajátosságainak. A heterogén topikus elemek hatékony egymás mellé rendezése azonban ki is emeli a költeményt a többi közül. (Kivételességét még az is jelzi, hogy a feltételek között szerepel, hogy Rudnay legyen „nyelvünk' véd Angyala”, azaz a korabeli rendi politika nyelvkérdését is a versbe iktatja.)

Az eddigieket összefoglalva: a beiktatás alkalmával ajándékba adott laudációs költemények a társadalmi kommunikáció sajátos termékei. Valószínűleg ebben az esetben az kevésbé fontos, hogy hogyan épülnek fel ezek a költemények, hanem sokkal beszédesebb az, hogy ki adja át azokat. Rudnay beiktatása ebből a szempontból egy pillanatfelvétel az esemény azon résztvevőiről, akik közvetlen formában nem férhettek hozzá az érsek személyéhez (mondjuk nem voltak meghíva a vacsorára, vagy nem tudtak elmenni),⁸³ mégis szükségét érezték annak, hogy egyfajta virtuális jelenlétet biztosítsanak a maguk számára. Persze a katolikus egyházi apparátus emberei szólaltak meg a legnagyobb számban (többüknek ez az egyetlen ismeretes költeménye),⁸⁴ de láttuk, hogy más felekezetiük is írtak verseket.

⁸¹ Rudnay tiszteltetése. 1820. 5–6. p.

⁸² Uo. 6. p.

⁸³ Talán ezért küldött saját maga szerzette költeményt Horváth Pál (HORVÁTH, 1820.), a tihanyi apát vagy üdvözlő beszédet a nyitrai kanonok: ROSZINSZKY, JOANNES NEPOM.: Vota celsissimo, ac reverendissimo domino domino principi Alexandro Rudnay de Rudna et Divék-Ujfalu occasione solennis inaugurationis in Primatem Regni Hungariae, Archi-Episcopum ac Supremum comitem Strigoninsem nomine Ecclesiae Nitriensis per – canonicum et custodem ecclesiae Nitriensis qua ablegatum die 16. May Anni 1820. dicata. Budaë, é.n. – OSZK Any. 182 4°

⁸⁴ A korábban idézettek közül például ez az egy verse van Bokross Jánosnak, Horváth Pálnak, Huszár Ignácnak, Rátz Jeromosnak. Ide tartozik még Dvorák Gyula Eszter-

Az egyháziakon kívül nagy számban voltak jelen a különböző oktatási intézményekben tanító személyek, bár persze jelentős részük szintén az egyházhoz kötődött, amennyiben valamely katolikus iskolában tanítottak.⁸⁵ Ezen kívül is akadtak persze az ünnepségek világi résztvevői,⁸⁶ sőt olyan eset is előfordult, hogy egy főúr nem tudott elmenni az ünnepségre – gróf Szerdahelyi Pál a kisújfalusi prédikátorral, Nagy Jánossal üzen, aki verse végére illeszti:

„Nem tudta az Író magától azokat
A' fellyebb említett sok jeles dolgokat.
Azért tészí versei végére,
Hogy Gróf Szerdahelyi Pál volt a' vezére.
Ugyan annak pénze küldé Sajtó alá
E' költséget önként magára vállalá.
Éljenek sokáig az illy Mæcenasok
Neveljék számokat sok Magyar Mágnások.”⁸⁷

Talán ezek után az sem meglepő, ha megjelennek azok az alkalmi költők is, akik minden bizonnyal azért tették tiszteletüket már a beiktatáson, hogy egy későbbi alkalommal ismét megkereshessék az érseket. Így itt van Andásy Lajos, aki egy hosszadalmas, tudós jegyzetapparátussal ellátott

gom vármegyei áldozópap, Farkass Károly csepregi vagy Nagy János kisújfalusi prédikátor: DVORÁK, JULIANUS: Carmen amplissimis honoribus celsissimi principis Alexandri de Rudno, et Devék Újfalu, Dei, et Apostolicæ sedis oratia archi-episcopi Strigoniensis Primatis Hungariae etc. etc. etc. Dum solemnium cum Pompa Strigonii inauguraretur XVII. Calendarum Junii Anno M. D. CCC. XX dicatum. – OSZK Any. 1820 2°; FARKASS, CAROLUS: Cultus publicus pr solenni installatione celsissimi excellentissimi illustrissimi ac reverendissimi domini domini Alexandri Rudnay de eadem et Divék-Ujfalu [...] dum pontificalibus A. E. honoribus omnium ordinum applausu. Strigonii Die XV. May MDCCCXX inauguraretur. Sabariae, é.n. – OSZK 632.150.; NAGY JÁNOS: Egynehány egyűgyű versek, mellyeket ő hertzegeének, a' fő méltóságú Rudnai és divék Újfalusi Rudnai Sándor Magyar országi primás [...] úrnak fényes hivatalába való béállíttatása alkalmatosságára készített – kis-újfalsi prédikátor [...]. Rév-Komáromban, 1820. – OSZK 624.905; Any. 1820 4° (2 db.) (továbbiakban: NAGY, 1820.) Több költeménye is ismert az idézetten kívül Benyák Bernátnak, Géczy Andrásnak, Szabó Pálnak.

⁸⁵ Ezzel az egy verssel ismeretes a már idézett Kováts József vagy Mandik Alajos, több költeménye is ismert Orbán Lajosnak vagy Pales Henriknek. A budai főgimnázium tanárának több költeménye is fennmaradt:

KIÁLTOSY, ANTONIUS: Ode honoribus celsissimi ac reverendissimi domini principis Alexandri Rudnay [...] dum pro capessendo munere ad exc. consilium Reg. L. H. introduceretur a Reg. Archi Gymnasio Budensi dicata. Budae, 1820. – OSZK 816.175.

⁸⁶ Egy verse ismert az idézettek közül Baranyay Ferencnek, Fabriczy Sámuelnek, Rimely Ferencnek, több verse Elenyák Györgynek. Csak ez a költeménye ismeretes Lipovniczky Imre, Bars megyei főszolgabírónak: LIPOVNICZKY, EMERICUS: Carmen inauguralibus honoribus celsissimi principis Alexandri de Rudna, et divék Új-falu [...]. Anno MDCCCXX, die 16-ta May Strigonii celebratis in sempiternum votorum monumentum, pia mente oblatum per – [...]. Comaromii, 1820. – OSZK Any. 1820 4°

⁸⁷ NAGY, 1820. 12. p.

latin versezettel készült,⁸⁸ a tisztelgő költemények mestere, Orbán Lajos, aki ekkor teológiatanár Pozsonyban,⁸⁹ a veszprémi káptalan fiskálisa, Simoga György⁹⁰ vagy Berei Farkas András, akitől több kisnyomtatvány is fennmaradt, melyek ide köthetőek, s aki valóban próbálkozott a későbbiekben is megnyerni magának Rudnay mecénási jóindulatát.⁹¹ (És termé-

⁸⁸ ANDÁSY, JOSEPHUS LUDOVICUS: Carmen. Celsissimo, ac reverendissimo principi domino Alexandro Rudnay de eadem, et Divék-Ujfalu [...]. Supremum hoc ad Regni, atque ecclesiae Hungaricae fastigium, spectatae in virtutis laurum, curante Augusto Francisco I. a. d. XXVI. Kalendas Junias MDCCCXX. omnitate accedenti, decretali ac archi-episcoporum Strigoniensium, utpote a S. Stepahno proto-rege, divo et metropolitanæ ejusdem ecclesiae statore, Strigonia in urbe, designata sede, primo nunc abs octo et Denis Regni Hungar. primatibus, avito legali CCLXIX. intra annos ritu, gloriose in augurato sacrum. Vate, – Nobili Hungaro Poseniensi. Posenii, MDCCCXX. – OSZK 211.493; 405.716; Any. 1820 4° (3 db.)

⁸⁹ ORBÁN, 1820.

⁹⁰ Kéziratok költeménye: SIMOGA, GEORGIUS: Carmen Gratulatorium [...] Alexandro Rudnay oblatum, dum anno 1820 16-ta Maji Urbem Strigoniensem cum suo V. Capitulo [...] rediret. – EFK. I/27.33.

⁹¹ A beiktatáshoz kapcsolódó kiadványai: [Külső cím- és hátlapon:] Rudnay Sándor ő hertzegsége Magyar ország' primássa' Esztergom Várában tartandó széke emelésének ünneplése. Az 1820 dikban. Májusnak 16-dik és több Napjaiban. Nyomtatott Bétsben. [A belső címlapon: Szomorú vigasság. [...]] Hód viz parton született Szinyie Farkas [BEREI FARKAS András] [...] Nyomtatott Bétsben, 1820. – OSZK 201.552 – A kiadvány helye a Farkas-bibliográfiában: KNAPP Éva: „A Lói Tanáts Zabolázója”. Második kötés. Berei Farkas András munkáinak bibliográfiája. Zebegény, 2007. (továbbiakban: KNAPP, 2007.) II/73. p. A másik kiadványt közli (egy magántulajdonban lévő példány alapján): KNAPP Éva: „Wirtusfülü Wirágból kötöm Wers Rósáit”. Egy ismeretlen Berei Farkas András-nyomtatvány 1820-ból. In: Doromb. Közköltészeti tanulmányok. I. Szerk.: Csörsz Rumen István. Bp., 2012. 195–202. p. – Tóth Krisztina nem ismerte Farkas álneveit, ezért a két kiadványt a Szinnye név alá sorolta be. Utóbbi kiadvány egy példánya: EFK. I/27.20. Farkas András pályájához ld. még: KNAPP ÉVA: „A Lói Tanáts Zabolázója”. Első kötés. Berei Farkas András élete és munkássága. (1770–1832) Zebegény, 2007.; Uő: „A Lói Tanáts Zabolázója”. Harmadik kötés. Berei Farkas András vándorköltő társadalmi kapcsolatai és irodalmi elhelyezése. Mutatók és javítások. Zebegény, 2009. Farkas két évvel később, a zsinat alkalmával is próbálkozott: [BEREI FARKAS András:] Új Jerusalem Isten' várossa, melyben épült Salamon Király' temploma; vagy Esztergom' vára' újulása bémenetele, és bé-iktatása az ország primássának Május 16-kán 1820-ban. ezen elmúlt, Esztergom Béiktató fényes Gyüles' alkalmatosságával kiadott Ótska Versek újra éneklése. Esztergom újult vára. és Templom' versei. Négyesi Báro Szepesy Ignázt Excellentziája Erdélyi Püspök, és Kórmány Széki Tanátsos Versei. A' Posonyi Synoduson lévő fő rendek' úgy a' Nemes Erdély Országí Hazabéli Kegyes Olvasók' kedvéért. A' Bétsi Politica Directio vagy Polgári Fő Igazgatásra ügyelő Társaság alá írása után. [1822] – OSZK 825.684 – A bibliográfiában: KNAPP, 2007. II/85. p.

szetesen az eddig idézettekén kívül vannak még jókívánságok prózában,⁹² illetve ismeretlen szerzőjű költemények is.⁹³)

A költői közhelyek halmozása azonban némi szaktudást is igényel. Nagy János a költői tudás számos elemét halmozza fel, hogy a végeredmény egy egészen különös összeállítás legyen. A kisebb verstörédekekből felépülő kompozíció például előbb egy latin feliratot vagy felírást (*inscriptio*) ad,⁹⁴ majd egy anagrammából indítja magyar nyelvű költeményét:

„RUDNAI SÁNDOR ÉRSEK
anagramma,
derék ró'sáin nárdus.

E' kettőt öszve foglalva:
Rudnai Sándor Érsek derék ró'sáin nárdus. – (foly)
vagy a' mint Tibullus mondotta:
Primatis puro destillent tempora nardo. az az:

Ró'sa szín ortzáid nárdussal tsepegnek
Érsek! 's az illatja kedves e' seregnék.
Kedves a' szemeknek annak a' látása,
Erős mást magához vonó hódítása.
Kedves az mindennek, kedves az a' Papnak,
Egyébb emberek is rajta kapva kapnak.
A' nárdusból készült drága kenet szaga
Elégséges házat betölteni maga.
[...]
Sőt lelünk Ő benne a' ró'sánál szebbet,
Nárdus illatjánál kellemetesebbet.
Ró'sával vetekszik szép tellyes ortzája,
Kedves, 's ékes szava, mellyet ereszt szája,
De ezen külsőkön soká ne múlassunk
Hogy belsőket Benne többeket láthassunk.”⁹⁵

⁹² Például: LIEB, IGNATIUS: Celsissimo principi Alexandro a Rudna, et divék-Ujfalu, Archiepiscopo Strigoniensi, sedis Apostolicae legato nato, I. Regni Hungariae primati, &c. &c. Archi-praesuli suo benignissimo humillimi parochi, et cooperautores vice-archidiaconalis distractus Galgocziensis D. D. D. Tyrnavia, [1820] – OSZK Any. 4°

⁹³ Például az alábbi vers szerzőjéről a nevén kívül semmit sem lehet tudni: [ODLER, MIACHEL:] Honoribus celsissimi ac reverendissimi domini domini principis Alexandri a Rudna et divék-Ujfalu [...] tempore installationis suae die 16. Maji 1820 pie dedicatum et olbatum a M. O. Nobile hungaro Spacziensi. Tyrnaviae, [1820.] – OSZK Any. 1820 2°

⁹⁴ Ilyet többet is ismerünk. Például: ALeXanDro HVngarIae PRIMatI AntIstItI Vere apostoLico, Vota sVa eXhIbet fer VentIa eXsVLtans patrIa. – OSZK Any. 1820 4°

⁹⁵ NAGY, 1820. 3–4. p.

Hogy Tibullust nem teljesen pontosan idézi,⁹⁶ szinte semmiség ahhoz képest, hogy a költemény szerelmi toposzokkal szólítja meg az érseket, s még fizikai valóját is úgy írja le, mint amiként a szerelmes költő körülírja kedvesét. Innen nézvést már-már bravúros teljesítmény, hogy a következőkben Nagy Rudnay tudós mivoltáról értekeznek.

Azt is érdemes megjegyeznünk: a beiktatási költészet dicsérő elemeinek topikus formái a tisztelgés rituális gesztusrendjén túlmenően is elvezethetnek különféle társadalmi gyakorlatokhoz. Rudnay adakozó kedvét, áldozatos mecénási tevékenységét rengeteg beiktatási költemény szavá teszi, sőt a tisztelgések egy része is feltehetően éppen majdani adományok gyűjtésére irányul. Ez alkalmasint járhatott is sikerrel, bár e versek konkrét hatása nemigen ellenőrizhető. Szabó Pál például nem sokkal tisztelgő verse után, még 1820-ban esztergomi kanonokká lépett elő: hogy volt-e ennek a karriernek bármi köze a költeménnyel való tiszteletteljes kommunikációnak, nem tudhatjuk.

S végezetül: egy ekkora eseménynél szinte lehetetlen, hogy a laudációs költészet inverze és népi (parodikus) variánsai ne jelenjenek meg. Fennmaradt egy költemény egy kéziratot versfüzetben, mely sajátos paródiáját adja Rudnay adományainak. A költeményt János István közölte a versfüzetet ismertető tanulmányában:

„VERSUS CANCRINI AD PRIMATEM RUDNAY

Pauperibus sua dat gratis, nec munera curat
Curia Papalis, quod modo perspicimus.
Laus tua, non tua sors, virtus, non gratia Regum
Scandere tefecit, culmen ad eximium.
Conditio tua sit stabilis, nec tempore parvo
Vivere concedat te Deus Omnipotens.”⁹⁷

Az úgynevezett rákvers szavai odafelé olvasva dicsérik Rudnayt, visszafelé olvasva azonban a költemény épp az ellenkezőjét jelenti.⁹⁸

⁹⁶ Tibullus, Eleg, 2,2,7. Korabeli fordításában: „Drága halántékján letsepegjen Nárdusi kentsér.” PERETSENYI NAGY LÁSZLÓ: Albius Tibullus versei. Edgyik lapon deákul; a’ másikon magyarul, tulajdon láb-mértékjei szerint eredetiségézhézképeste [sic!]. [...] 1818-dik Esztendőben. Pesten, 1818. 67. p. Egyed Antalnál: „Legfinomabb narddal legyen áldott homloka kenve.” – Romai classicusok magyar fordításokban. Kiadja a’ Magyar Tudós Társaság. Ötödik kötet. Tibull. Pest, 1845. – Albius Tibullus’ Elegeiái négy könyvben. Fordítá, jegyzetekkel Egyed Antal [...]. Pesten, M. D. CCC. XLV. 60. p. Kardos László modern fordítása: „nárdusi csöpp csurranjon alá szép homloka boltján”. – Tibullus és Propertius összes költeményei. Utószó, jegyz.: Szepessy Tibor. H.n. [Bp.], 1976. (Bibliotheca Classica) 43. p.

⁹⁷ JÁNOS ISTVÁN: Kéziratot versgyűjtemény 1842-ből. In: A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve, 39. Miskolc, 2000. 535–543. p., 536. p. János fura módon nem mondja meg, hogy ez a gyűjtemény pontosan hol található jelenleg, felteszem, a miskolci Hermann Ottó Múzeum gyűjteményét gyarapítja. Mindenesetre közvetett bizonyítékok alapján János azt valószínűsíti, hogy a gyűjtemény sárospataki eredetű lehet. (Uo. 535. p.). Ez azért is érdekes, mivel a vers egy variánsa Sárospatakon is fennmaradt: Versus cancrinus in Primatem Rudnay. In: Holmi. Gyűjteményes kötet. – A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, 393 Kt. 398. 21. f.

„Ingyen ad a szegényeknek a javaiból, s nem törődik a vagyonnal a pápai udvar, amint mostanság tapasztaljuk. A dicsőséged, s nem a sorsod, az erényed, s nem királyok kegye emelt fel téged a magas csúcsra. Jó helyzetted maradjon állandó, és a Mindenható Isten tegye lehetővé, hogy ne csekély ideig élj.

A Mindenható Isten tegye lehetővé, hogy rövid ideig élj, és ne maradjon állandó a jó helyzetted. A magas csúcsra a királyok kegye, s nem az erény, a sorsod, s nem a dicsőséged emelt fel. Tapasztaljuk mostanság, hogy a pápai udvar a vagyonával törődik, s nem ad ingyen a szegényeknek a sajátjából.”⁹⁹

Érdemes azt is rögtön hozzátenni, hogy természetesen ez a költemény is az európai latinitás vándorkölteménye, mely a 14–15. századi vágánsköltészet terméke,¹⁰⁰ s ilyenformán dicséret és szidalom – egyaránt topikus vándormotívumok.

A Múzsák és antik istenek annyi költőnek adtak nyájas szavakat szájára, hogy hadd búcsúzzam ezen esettől egy olyan versszakkal, mely ennek visszáját mutatja. A költő sietve hagy fel az énekléssel, s rekeszti be a történetírói mesélést:

„Phoebe! Tu Numen! mea Clio dicit
Jam vale: Pindi valeantque Musæ
Præsul, et Princeps revocat canentem
Propero Vates.”¹⁰¹

Így járt valahogy a beiktatási költészet is. Mint poétai teljesítmény nem annyira érdekelte az utókort, mely csak furcsa történeti adalékként nézett rá erre a formára: Apollón és Klió egyaránt magára hagyták ezt a forrásanyagot. Remélem, sikerült rámutatnom e társadalmi gyakorlatok történeti jelentőségére.

⁹⁸ „CANCRINUS (RÁKVERS, RETROGRADUS, RECIPROCUS, PALINDROMON) A szavakat vagy a betűket visszafelé olvasva vagy ugyanazt a szót esetleg mondatot[is] vagy ellentétes értelmet kapunk. KILLÁN ISTVÁN: A régi magyar képvers. Old Hungarian Pattern Poetry. Bp., 1998. (Vizuális költészet Magyarországon I.) 314. p.

⁹⁹ Köszönöm Tamás Ábelnek, hogy segített a fordításban. (A Szerző.)

¹⁰⁰ Ld.: Specimens of Macaronic Poetry. London, 1831. VII. p. A népszerű kiadvány szerint VI. Kelemen (1342–1352) vagy II. Pius (1458–1464) pápaságát gúnyolja a versike.

¹⁰¹ Ad solennia duplicis inaugurationis celsissimi principis Alexnadri Rudnai 1820 16-ta Maji, Strigonii peractæ: Carmina, Versus Chronographica, Odæ cum brevi Poëmate, in ejusdem Principis perennem Honorem, et Memoriam reverenter oblata a Parochia Districtus Strig. Cis-Danub. Comaromii, 1820. – OSZK 200.216.

Mérföldkő a magyar és román görögkatolikusok egyháztörténet-írásában

Katkó Márton Áron

A kolozsvári egyetemi nyomda (Presă Universitară Clujeană) gondozásában már számos kiadvány látott napvilágot az elmúlt 20 év során, mely művekben a román történészek a rendszerváltás óta szisztematikusan dolgozzák fel az előző rendszerben elhallgatott romániai görögkatolikus történetét. Cecilia Cârja, a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem munkatársának munkássága szervesen kapcsolódik ebbe a folyamatba, s maga vállalta a feladatot, hogy a 2009-es forráskiadványát¹ követően monografikusan is vizsgálja a 19–20. századi román-magyar együttélés és a magyarországi görögkatolikusok történetének egy igen érzékeny mozzanatát, a hajdúdorogi püspökség megalapítását.

Jelen írásunk apropóját Cecilia Cârja 2012-ben megjelent *Egyház és politika. A Hajdúdorogi Püspökség felállítása* c. műve adja.² Könyve ismertetésével párhuzamosan szeretnénk rövid képet adni a Hajdúdorogi Egyházmegyére vonatkozó újabb magyarországi munkákról, s amennyire lehetséges, egybevetni a román és magyar történetírás eddig elért, egymást részben ki is egészítő eredményeit.

Romániához hasonlóan Magyarországon is csak a rendszerváltást követően indult meg a görögkatolikus egyház történetének kutatása. Annak ellenére, hogy a görögkatolikus egyház 1945 után szerencsésebb helyzetben volt Magyarországon, mint a környező országokban, mivel azt az államhatalom egyedül itt nem számolta fel, a korszakban – a viszonyok szorításában, s tán elsősorban a kérdés külpolitikai terheltsége miatt is – viszonylag kevés eredményt tudott felmutatni saját örökségének feldolgozásában. Romániában a görögkatolikus egyház kutatása az ezredfordulóval gyorsult fel igazán,³ azonban Magyarországon a szisztematikus feldolgozó munka komolyabb szervezeti alapjait végül 2009-ben sikerült lerakni.⁴ Tán ennek

¹ CÂRJĂ, CECILIA: României greco-catolici și Episcopia de Hajdúdorogh (1912). Contribuții documentare. Cluj-Napoca, 2009. (továbbiakban: CÂRJĂ, 2009.) Ismertetését ld.: KATKÓ MÁRTON ÁRON: Görögkatolikus románok és a hajdúdorogi püspökség. In: *Századok*, 2014. 3. sz. 808–811. p.

² CÂRJĂ, CECILIA: Biserică și politică. Înfiițarea Episcopiei de Hajdúdorogh. Cluj-Napoca, 2012. (továbbiakban: CÂRJĂ, 2012.)

³ Összefoglalóan ld.: CÂMPEANU, REMUS: Az erdélyi görög katolikus egyház történetének feltárására irányuló legújabb kutatási tervek. In: *Symbolae. Ways of Greek Catholic heritage research. Papers of the conference held on the 100th anniversary of the death of Nikolaus Nilles*. Ed.: Véghseő, Tamás. Nyíregyháza, 2010. (Collectanea Athanasiana, I/3.) 111–118. p.

⁴ A magyarországi kutatástörténethez és a 2009-ben indult és részben lezárult, részben még folyó projektekről ld.: VÉGHSEŐ TAMÁS: „Görögkatolikus egyház- és művészettörténeti források feldolgozása és közreadása, adattárak (történeti névtár és sematizmus) kiadása, digitalizált adatbázisok készítése (18–20. század)” című kutatási projekt bemutatása (OTKA K108780). In: *Athanasiana*, 2013. 3. sz. 188–196. p. A Hajdúdorogi Egyházmegye alapítására és korai éveire vonatkozó források feltárása és részbeni

a majd évtizedes késésnek is köszönhető, hogy végül egy román szerző jelentkezett először a Hajdúdorogi Egyházmegye megalapítását feldolgozó kötettel.

Cecilia Cârja majd 400 oldalas könyvében nemcsak a hajdúdorogi egyházmegye felállítását mutatja be, hanem annak igen összetett nemzeti-ségi és politikai aspektusait is, ahogy arra már a címben is utal. Műve legnagyobb részt a Vatikáni Titkos Levéltár Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja (röviden: ASV-AES) és a bécsi nunciatúra (röviden: ASV-ANV) iratanyagára támaszkodik. Vizsgálódásait az 1860-as évekkel indítja, s a kérdés fejlődését és kibontakozását a régi Magyarország végnapjaiig követi. Az ezzel foglalkozó 3 fejezetet mintegy keretként fogják össze a hajdúdorogi mozgalom törzsterületének számító mai Északkelet-Magyarország vallási és etnikai viszonyait ismertető, valamint a 20. század eleji magyarországi görögkatolikus egyházakat bemutató fejezetek. A könyv végén a szerző függeléként az 1900-as magyarországi népszámlálás és az egyházmegyei sematizmusok alapján készített statisztikai táblázatokat közöl a hajdúdorogi püspökségről.

Mint minden jó könyv, ez is dialógusra hív, és olykor vitára. Már a tartalomjegyzék áttekintésekor is feltűnik, hogy a szerző két különálló fejezetben tárgyalja a magyar ajkú görögkatolikusok önálló egyházszerkezetre és magyar liturgikus nyelvre irányuló törekvéseit, szemben a kérdésnek is teret adó kevés számú magyarországi művel,⁵ melyek alapvetően kronologikus rendben tárgyalják az eseményeket, és párhuzamosan vizsgálják az önálló egyházmegye és a magyar liturgia kérdését.

A szerző az események vázolásakor nem mindig tér ki a magasabb hatalmi tényezőkre, s közülük is elsősorban a magyar kormányzat szerepére. A hívek ugyan egyszerre szeretnék elérni az egyházmegye felállítását és a liturgia behozatalát, ám 1881-ben a magyarországi főpapság ellenkezését látva a liturgia kérdését leveszik a napirendről. Ezt követően az egyházszerkezeti keretek megteremtését tűzik ki célul, s a liturgia behozatalát elhalasztják egy új püspökség felállításáig. 1896-ban viszont épp a világi tényezők miatt lesznek kénytelenek lemondani az önálló egyházmegyéről és ismét a liturgikus nyelv kérdéseivel foglalkozni, ám ez a Vatikán tiltóhatározata miatt szélmalomharcnak bizonyul, s 1912-ben – mint látni fogjuk – végül egy felemás megoldással (önálló püspökség ógörög liturgikus nyelvvel) tesznek pontot az ügy végére. A liturgia és az egyházmegye kérdése igen képlékeny, ám a tárgyalt korszakban kronologikusan ki is egészítik egymást. Alkalmanként ezeket a kortársak szerint a magyar ajkú görögkatolikusok ügye nemzetiségi szempontú megoldásának két lehetséges alter-

közreadása Magyarországon is elindult. Ennek folyamán eddig megjelent, az eseményekhez kapcsolódó dokumentumokat 1905-ig közreadó kötet Cârja műveihez is nyújthat még számtalan adalékot. Ld.: Források a magyar görögkatolikusok történetéhez. 1. köt. 1778–1905. Szerk.: Véghseő Tamás – Katkó Márton Áron. Nyíregyháza, 2014. (Collectanea Athanasiana, II/4/1.) (továbbiakban: Források, 2014.)

⁵ SALACZ GÁBOR: Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában. München, 1974. (továbbiakban: SALACZ, 1974.) 149–163. p.; PIRIGYI ISTVÁN: A magyarországi görögkatolikusok története. II. köt. Nyíregyháza, 1990. (továbbiakban: PIRIGYI, 1990.) 83–120. p.; BOTLIK JÓZSEF: Hármaskereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig. (1646–1997) Bp., 1997. 162–181. p.

natívjaként értelmezték, így a hatalmi tényezők és az 1912-es végkifejlet szempontjából ezek nehezen választhatók szét, annak ellenére sem, hogy időről időre egyik vagy másik megoldás háttérbe szorult.

A mű első fejezetében a szerző az egykor a munkácsi egyházmegyéhez tartozó, a mai Északkelet-Magyarország etnikai és vallási viszonyait igyekszik bemutatni, mely terület a magyar ajkú görögkatolikus mozgalom bölcsőjének tekinthető. A szerző zömében észak-amerikai rutén történészek munkáihoz nyúl vissza. Ezek alapján igyekszik a 18-19. századi munkácsi egyházmegye ruténjainak nemzeti fejlődését felvázolni. Ismerteti a más magyarországi nemzetiségekéhez mérten kisebb számú értelmiségi rétegeket és ennek is köszönhetően kevésbé intenzívebb mozgalmait. Bemutatja a magyar állam és a rutén nemzetiség viszonyát, megemlítve, hogy maga a rutén nemzetiség politikai irányultság nem volt egységes, egymással sokszor rivalizáló csoportokra voltak oszthatók. Egyfelől megjelent köztük egy „nemzetinek” tekinthető réteg, mely alapvetően szláv gyökereihez kívánt visszanyúlni, másfelől, pedig egy rutén gyökerekkel rendelkező, ám elmagyarosodó értelmiség, mely a magyar társadalomba való integrálódástól várta felemelkedését. Tegyük hozzá, ez utóbbi rétegből került ki később a magyar ajkú görögkatolikusok mozgalmának 1898 utáni legfontosabb képviselője, Szabó Jenő is.

Cârja ismerteti a munkácsi egyházmegye szempontjából igen fontos, 1890-es évektől jelentkező problémákat, és ezzel összefüggésben az egyházmegye és a szabadelvű magyar kormányzat viszonyát is. Felvázolja röviden a terület szociális társadalmi problémáit, majd ennek folyományát, az amerikai kivándorlást is. Említést tesz Bánffy Dezső miniszterelnök és Firczak Gyula munkácsi püspök közti feszültségekről és ezzel összefüggésben a magyarországi „kulturharcról” valamint a Katolikus Néppárt szerepéről is. Habár a szerző e kérdéskör pártpolitikai összefüggéseit is megemlíti, de az események Bánffy-kormányzat utáni kifutását, így a hegyvidéki akciót, illetve a századforduló után jelentkező skizma mozgalmakat már nem érinti.

Az ezt követő fejezetben Cârja a görögkatolikus magyarok egyházszervezeti igényeik kielégítése érdekében indított küzdelmét mutatja be két időkeretben. Először az 1860-as és 1880-as évek közötti eseményeket taglalja, majd az 1910-től a magyar kormányzat közreműködésével induló tárgyalásokat egy új püspökség megalapításáról. Cârja megállapítja, hogy önálló egyházmegye alapításának igénye az 1860-as években merül fel. 1863-ban a hajdúdorogi hívek még csak a magyar liturgikus nyelv bevezetését szerették volna elérni, ám főpapjuk, Popovics Vazul munkácsi püspök Róma véleményének kikérése után nem adott helyet kérésüknek. A hívek ezt követően 1866-ban több feliratban is újra kérvényezik az egyházi és világi főhatóságoktól a magyar liturgikus nyelv bevezetését, de már egy önálló egyházmegye alapításával egyetemben, mely kéréseiket 1868-ban megismétlik, melyekre az érintettek érdemben nem reagálnak. A szerző hosszan ismerteti valamennyi feliratot, megemlítve, hogy azok érvrendszeri nagyban függtek a címzettektől, így például a prímáshoz intézett felirat alapvetően a lelki igényeik kielégítésének fontosságáról beszél, míg az országgyűléshez intézett felirat nemzeti ügyként kezeli a kérdést.

A szerző ismerteti a hajdúdorogi szervezkedéstől függetlenül meginduló makói görögkatolikus közösségben lejátszódó eseményeket is. Ebben

a vegyes etnikumú közösségben 1863-ban fogalmazódik meg élesen a részben már addig is használt magyar nyelv törvényesítésének szükségessége és ezzel együtt a magyar hívek számára egy külön plébánia alapítása. A konfliktust az robbantotta ki, hogy 1863-ban Iosif Papp-Szilágyi nagyváradi püspök egy román lelkészt nevezett ki, s ezzel a hívek szerint felrúgta azt a régóta meglévő status quo-t, hogy a település papja mindig rutén származású, káplánja pedig román. Ennek köszönhetően egy hosszú évekig tartó konfliktus vette kezdetét, melyben a hívek, a pap, a káplán és a kántor is érintett volt s a közösség számára olyan fájdalmas intézkedéseket is fogantatosított Papp-Szilágyi püspök, mint a templom 1866. szeptemberi bezárása. Cárja a makói eseményeket a Kolozs megyei levéltár iratai alapján ismerteti, ami a magyar vonatkozásban már megjelent forrásokhoz⁶ és művekhez⁷ is ad újabb adalékokat. Ezen iratok közül talán a legfontosabb, hogy a makói hívek ügye is eljutott Rómáig, ahol 1866. december 4-én a Congregatio de Propaganda Fide utasítást adott a magyar nyelvű liturgikus gyakorlat megszüntetésére.⁸

Mint említettük, a szerző a görögkatolikus felekezetben megjelenő magyar nemzet(iség)i igények geneziséét az 1860-as évekre teszi, ám ez csak némi megszorítással igaz. A 18. század végi liturgiafordítások megjelenéseit már értékelhetjük a magyar nyelv iránti igényként és a nyelv használataként. Habár a szerző műve más részében említést tesz ezekről, de ilyen kontextusba nem ágyazza a kérdést. Helyi szinteken, Zemplén és Hajdú vármegyékben a magyar nyelv liturgikus igénye már az 1830–1840-es években dokumentálható, s a kérdés országos szinten az 1843–44-es országgyűlésen került szóba, a magyar államnyelv bevezetésének mellékszálaként. Ezekben az esetekben még csak egy-egy pap, országgyűlési követ hozta ezt szóba, a hívek kérésére vagy a követutasításra hivatkozva.⁹ Viszont szervezett keretek között a hívek ténylegesen csak az 1860-as években lépnek fel először, s kezdik beadványaikkal, kérvényeikkel ostromolni a világi és egyházi hatóságokat.

Cárja röviden ismerteti a hajdúdorogi külhelynökség 1873-as megalakulását, kiemelve, hogy habár a hívek fontos sikert értek el, mégsem elégedtek meg az eredménnyel. Ezt követően a hajdúdorogiak 1881-ben újabb kérvényeket juttattak el az illetékesekhez. Ekkor a kultusz-kormányzat a püspöki kartól és a budapesti teológia rektorától kért jelentést és ezektől tette függővé a kérdés rendezését.¹⁰ A szerző ugyan csak Simor hercegprí-

⁶ Források, 2014. 78–79, 91–102. p.; ill. Esztergomi Primási Levéltár (továbbiakban: EPL.) Simor Cat. D/c. Nagyváradi. 16. dob. 14. fasc.

⁷ Az esetet a makói plébánia iratai alapján feldolgozta: JANKA GYÖRGY: A magyar liturgikus nyelv és a makói görög katolikusok. In: *Athanasiana*, 1999. 1. sz. 61–70. p.; UÓ: A magyar liturgia ügye és a makói görög katolikusok. In: *Egyház és politika a XIX. századi Magyarországon*. Szerk.: Hegedűs András – Bárdos István. Esztergom, 1999. 155–164. p.

⁸ CÁRJA, 2012. 66. p.

⁹ Források, 2014. 51–66. p.

¹⁰ Trefort Ágost összesen hét helyről kért véleményt: Simor János hercegprímástól, Haynald Lajos kalocsai érsektől, Zalka János győri, Pável Mihály nagyváradi görögkatolikus, Pászthélyi János munkácsi, Tóth Miklós eperjesi püspököktől, valamint a budapesti egyetem hittudományi karától. Zalka, Haynald és Simor véleménye-

más véleményét ismerteti, de ebből is jól látszik, hogy a kérvényeket elutasító főpapok elsősorban a magyar szertartásnyelv bevezetését ellenezték, bár Simor egy új püspökség megalapítását sem látta indokoltnak. A negatív vélemények hatására végül a hajdúdorogi hívek levették a napirendről a magyar liturgia kérdését. Ráeszméltek, hogy annak bevezetése nem kecsegtet sok sikerrel. Másfelől egy önálló püspökség felállításával szemben nem merült fel érdemi kifogás, így az 1880-as évektől csak ennek kérdését érintették, reménykedve abban, hogy egy önálló püspökségbe tömörülve már a liturgikus nyelv ügye is könnyebben keresztülvihető lesz.

A következő oldalakon a szerző egy viszonylag nagy ugrással már az 1910-es évek történéseit tárgyalja, ismerteti a püspökség felállításáról szóló tárgyalások 1911–1912-es fontosabb eseményeit, jórészt Alessandro Bavona bécsi nuncius, valamint az őt követő Francesco Rossi Stockalper ügyvivő iratai alapján, külön figyelmet szentelve a nyelvkérdésnek, majd pedig bemutatja a Hajdúdorogi Egyházmegye szervezetét az alapító bulla segítségével. Itt röviden ki kell emelni, hogy a püspökség megalapításának közvetlen indítékai és azon belül is a magyar kormányzat politikai elhatározásának háttere eddig kevésbé volt ismert.

Cârja a püspökség alapítására vonatkozó előkészületeket 1911-re téve alapvetően a hajdúdorogi mozgalomtól eredezteti s szerinte a magyar kormányzatot is ők kapacitálták aktivitásra. Ehhez hasonlóan vélekedett Salacz Gábor is, aki a görögkatolikus mozgalom egy 1910-es memorandumának pozitív kormányzati elbírásához köti a püspökség alapításáról szóló tárgyalások kormányzati megindítását.¹¹ Pirigyi István egyetértett Salacz megállapításával, ám kiemelte a magyar görögkatolikus mozgalom vezetőjének, Szabó Jenőnek 1911. június 30-án a főrendiházban elhangzott beszédét, áttörésként értékelve azt.¹² Ez utóbbi vélekedés viszont nem állja meg teljesen a helyét, hiszen az előkészületek Szabó felszólalásakor már megtörténtek, melyekről Szabónak így nyilvánvalóan nem voltak információi. Másfelől azt is jegyezzük meg, hogy Zichy vallás- és közoktatásügyi miniszter válaszából az sem teljesen egyértelmű, hogy neki magának volt-e erről tudomása, sőt a miniszterelnökségi aktában az általa vezetett minisztériumtól származó semmilyen irattal sem találkozunk, holott a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak döntő szava kellene hogy legyen. James Niessen a fordulópontot alapvetően Csiky Gyula miniszterelnökségi osztálytanácsos 1910-es, jórészt szerinte Melles Emil által nyújtott adatok alapján írt memorandumához köti.¹³ Ez a feltételezés sem állja meg a helyét, részint, mert Melles hasonló memorandumja csak jó tíz hónappal később került a miniszterelnökségre, ráadásul erre hivatkozva ad acta tették Csiky memorandumát, végül pedig a Csiky-féle memorandum teljes egé-

it ld.: Források, 2014. 155–159., 162–169. p. Valamennyi véleményt röviden ismerteti és kommentál 1893 és 1894 körül Ivánkovic János. Ld.: Források, 2014. 170–181. p.

¹¹ SALACZ, 1974. 154. p.

¹² PIRIGYI, 1990. 106. p.

¹³ NIESSEN, JAMES: Hungarians and romanians in Habsburg and Vatican diplomacy: the creation of the diocese of Hajdúdorog in 1912. In: *The Catholic Historical Review*, 1994. Nr. 2. 238–257. p., 243. p.

szében az 1905-ben Ferenc Józsefhez benyújtott kormányzati emlékirat¹⁴ szövegén alapszik.

A legpontosabb rekonstrukciót végül Véghseő Tamás adta meg vatikáni kutatásai nyomán. Ennek értelmében a magyar görögkatolikusok ügyének rendezése a valóságban nem volt más, mint egy a kormányzat és az uralkodó közötti politikai barter szerződés része. A Véghseő által áttekintett iratokból kiviláglik, hogy a magyar parlamenti ellenzék küszöbön álló, a véderőtörvénnyel kapcsolatos obstrukciós tevékenységét kívánták egy fontos nemzeti ügy rendezésével ellensúlyozni.¹⁵ Véghseő kiemeli azt, amire Cârja is felfigyelt és több helyen is utal, hogy a kormány és a római Szentszék közötti tárgyalások nem a szokásos diplomáciai csatornákon indultak meg, s az ügyben tán legilletékesebb szerv, a Congregatio de Propaganda Fide megkerülésével zajlottak.¹⁶ Habár Cârja a püspökség megalapításához kötődő politikai alkut nem tárgyalja, de felvet egy ehhez igen csak kapcsolódó praktikus kérdést: Miért állhatott érdekében X. Piusz pápának nem éppen szokványos úton levezényelni az új püspökség megalapítását? Ezt az igen érdekes kérdést a szerző sem tudja végül egzakt módon megválaszolni, ám Ioan Georgescu munkássága nyomán feltételezi, hogy ezért cserébe Ferenc József támogatásáról biztosította a pápát az 1912-es Bécsi Eucharisztikus Kongresszus megszervezésében.¹⁷

A következő fejezetben Cârja a magyar nyelv liturgikus behozatala érdekében tett lépéseket mutatja be. A szerző itt röviden visszaül a hajdúdorogi külhelynökség 1873-as alapításával kapcsolatos elégedetlenségekre, a hívek 1881-es felterjesztésére és az ezzel kapcsolatos főpapi álláspontokra, kiemelve Simor János Trefort Ágosthoz intézett felvilágosítását, miszerint a liturgikus nyelv kérdése egyedül Róma hatásköre, illetve a kérdésben leginkább érintett eperjesi és munkácsi püspököknek a híveket hallgatólagosan támogató álláspontját. Ezt követően viszont már a millenniumi ünnepegekről és az 1896. június 26-án a pesti Egyetemi templomban bemutatott magyar nyelvű görögkatolikus liturgiáról, annak visszhangjáról és következményeiről számol be. Cârja itt megemlíti a főpapoktól a Vatikán által az ügyben 1898 nyarán bekért jelentéseket, és három felterjesztést részletesebben is ismertet, amelyek alapján a Congregatio de Propaganda Fide 1896. szeptember 2-án a magyar liturgia használatának eltiltása mellett döntött.¹⁸

Ezt követően a szerző az 1896 utáni iratváltásokat ismerteti. Habár az ügyben tett magyar kormányzati memorandumok, az azokkal foglalkozó Congregatio de Propaganda Fide egyes üléseire készített összefoglalók és az

¹⁴ Csiky Gyula memorandumát ld.: Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL.) K 26 (= Miniszterelnökség iratai) 1915-XXV-2855 (1910-XXV-3563); A különböző gör. kath. egyházmegyékben élő magyarajku gör. kath. vallásu hívőknek egy ujonan szervezendő gör. kath. magyar püspökség kötelékébe leendő tömörítése tárgyában. Bp., 1910. június 23., Vö.: Források, 2014. 587–562. p.

¹⁵ VÉGHSEŐ TAMÁS: A Hajdúdorogi Egyházmegye felállításának közvetlen előzményei. In: *Athanasiana*, 2013. 1. sz. 109–121. p., 112–115. p.

¹⁶ CÂRJA, 2012. 105–107. p.

¹⁷ CÂRJA, 2012. 107–108. p.

¹⁸ CÂRJA, 2012. 110–119. p. Vö.: Források, 2014. 214., 217–231., 233–234. p. Ld. még: CÂRJA, 2009. 75–79. p.

ott született döntéseket megalapozó vélemények már publikálásra kerültek, a szerző mégis számtalan további érdekes adalékot nyújt könyvében. Cárja itt (véltetően) az egyes ülések jegyzőkönyveiből dolgozott, ezekből jól kiviláglik az egyes döntéshozó bíborosok bizonyos tekintetben eltérő véleménye. A kormány első, 1897. február 5-i memorandumának tárgyalásakor¹⁹ például Serafino Vanutelli volt bécsi nuncius abúzusnak titulálja a magyar liturgiát, s felhossa példának a lemergi örmények esetét, mely közösség saját liturgikus nyelvét már nem érti, de a szent szövegeket a papok fel tudják olvasni, és senki sem kardoskodik egy esetleges lengyel liturgia mellett. Andreas Steinhuber viszont a maronita és szír katolikusok példáján keresztül, akik a liturgia egyes elemeibe már behozták saját nyelvüket, arra igyekszik rámutatni, hogy bizonyos fokú engedmények megtételére lenne lehetőség. Egy másik volt bécsi nuncius, Antonio Agliardi a kedélyek lecsillapítása érdekében a hajdúdorogi külhelynökség 1895 óta tartó vacantiája átmeneti fenntartásának szükségességét hangsúlyozza. Cárja arra is rávilágít, hogy a bíborosok között némi vita alakult ki arról, hogy a keleti szertartású katolikusok esetében a szentmise mely részei tekinthetők extraliturikusnak, s ezzel összefüggésben mekkora teret lehet engedni a népnyelv használatának. Valamennyi bíboros véleményének ismertetése után pedig Mariano Rampolla bíboros-államtitkár összegzi saját meglátásait. Véleménye szerint két út lehetséges, vagy elfogadják a magyar kormányzat érveit a magyar nyelv liturgikus használata mellett, ám akkor a jövőben a katolikus egyház semmilyen hasonló kérés elől nem térhet ki, vagy minden ilyen kezdeményezést lesöpörnek az asztalról, vállalva, hogy a görögkatolikus közösségeken belül esetleg skizmatikus mozgalmak ütnek fel a fejüket, ahogy az az örmények és a káldok esetében már előfordult. A Szentzsék végül az utóbbi utat választotta, számolva annak veszélyeivel, ám kiemelték, hogy más lehetőségük nincs, hiszen az 1896-os határozatukkal megkötötték saját kezüket.²⁰

Hasonlóan részletesen ismerteti Cárja a kongregáció 1899. januári ülését,²¹ melynek keretében a bíborosok az 1898-ban megalakult Görög Szertartású Magyarok Országos Bizottságának várható emlékiratáról és a nacionalizmus egyházi térnyeréséről tárgyaltak, valamint a Propaganda Fide 1902. áprilisi,²² a magyar nyelv kérdésével hosszú ideig utoljára foglalkozó tanácskozását. Habár ez utóbbi ülés alkalmával a bíborosok továbbra is az 1896-os tiltás fenntartása mellett döntöttek, megállapodtak abban is, hogy sem a kormány 1898-as, sem a magyar hívek 1901-es emlékiratára nem reagálnak valamely érintett fél újabb kérvényéig, de a püspökök lelkiismereti döntésére bízzák, hogy sorozatos hitelhagyások esetén milyen mértékben szereznek érvényt annak. Emellett pedig a már használatban lévő liturgikus könyvek hozzáértő személyek általi megvizsgálásáról is döntöttek. Cárja könyve alapján arra lehet következtetni, ez utóbbi két határozat részben Domenico Ferrata, részben Vanutelli javaslati voltak. Vanutelli javaslata volt az egyes egyházközségekben meghonosodott gyakorlat megtűrése, ám azok terjedése elé szigorúan gátat kívánt vetni, s ezt a

¹⁹ Az ülés összefoglalóját ld.: Források, 2014. 306–313. p.

²⁰ CÂRJA, 2012. 124–128. p.

²¹ Az ülés összefoglalóját és a határozatok ismertetését ld.: Források, 2014. 397–407. p.

²² Az ülés összefoglalóját és a határozatok ismertetését ld.: Források, 2014. 485–492. p.

javaslatát a szerkönyvek átvizsgálásával kötötte össze. Ehhez csatlakozott Ferrata is, aki leszögezte, hogy Róma reputációjának megőrzése végett ez utóbbit oly módon kell véghezvinni, hogy az semmiképpen se tűnjön approbációnak. Végül jelezte, kompromisszumra csak abban az esetben lehetne törekedni, ha a skizma veszélye elérné a kritikus mértéket.²³

A szerző ezt követően már a hajdúdorogi egyházmegye megalapításával összefüggésben az ógörög nyelv liturgikus alkalmazásának problémáit tárgyalja. Az ógörög liturgikus nyelv behozatalával kapcsolatban megemlíti, hogy annak gondolata a Szentszék 1902-es, utolsó határozatát követően érlelődött meg a magyar kormányzat, valamint a hívek vezetőiben s számoltak le a magyar liturgikus gyakorlat lehetőségével. A Szentszék nevezett határozatához hozzáfűzi azt is, hogy a magyar nyelv bevezetésének háttérbe szorítása mellett szintén 1902-ben döntött el, hogy ismét napirendre veszik az érintettek egy önálló püspökség létrehozását, valamint az ógörög liturgikus nyelv lehetőségét.

A szerző a magyar források híján jutott erre a következtetésre. Habár könyve előszavában utal a miniszterelnökség iratanyagára, végül azt láthatólag nem használta fel, és így keveset ír a magyar kormányzat álláspontjáról, melynek súlya, mint döntő befolyású tényezőé, nem elhanyagolható. Emiatt a nyelv és az egyházmegye összefüggéseinek tárgyalása kicsit következtelen is.

Példának okáért a szerző szerint 1896-tól a liturgikus nyelv és a püspökség ügyét a magyar kormányzat egyszerre kívánta rendezni, holott pontosan ebben az évben a kormányzat jelezte, hogy egyéb, a nemzetiségi kérdéssel összefüggő okok miatt a püspökség felállítását nem, csak a liturgia behozatalát támogatja. Emellett az ógörög rítus kormányzati hadicselkét való értékelése sem helytálló, hiszen annak kérdését a kormány 1910-ig nem is érintette.

A millenniumi ünnepeket megelőzőleg mind a kormány elkezdte vizsgálni 1894-től a hajdúdorogi hívek kéréseinek jogosságát, valamint az emlékirataik ügyében született főpapi állásfoglalások kérdését, mind az érintett mozgalom is ekkor kezdett ismét nagyobb aktivitást mutatni. A hívek önálló egyházmegyére vonatkozó kérésére végül Bánffy Dezső 1896. szeptember 5-én reagált az országgyűlésben: leszögezte, a magyar kormányzat álláspontja szerint először a magyar nyelv liturgikus behozatalának kérdését kell rendezni, s ez szolgál előfeltételül egy új püspökség megalapításához.²⁴ A magyar kormányzat érve mögött az a megfontolás húzódott meg, hogy amennyiben egy önálló püspökség keretében az eperjesi és munkácsi egyházmegyékről leválasztanák a magyar ajkú híveket, úgy ezek idővel a román görögkatolikus püspökségekhez hasonló nemzeti intézményekké fejlődnének. Bánffy válasza a hívek szempontjából igen szerencsétlen időben érkezett, hiszen Róma három nappal korábban határozott a magyar liturgia betiltásáról, s ahogy ez a határozat megkötötte a Szentszék kezét a kérdésben, hasonlóan járt a magyar kormányzat is a maga nemzetiségi érvei miatt.

A kormány álláspontja kijelölte azokat a kereteket a magyar görögkatolikusok számára, melyek között támogatásra számíthattak. Így a Görög

²³ CÁRJA, 2012. 147–151. p.

²⁴ Források, 2014. 240–242. p.

Szertartású Magyarok Országos Bizottsága 1898-as megalakulásakor csak liturgikus nyelv rendezését tűzte zászlajukra.²⁵ Tegyük hozzá, egy egységes szervezet megalakulása érdekében a hajdúdorogi mozgalomnak azért is kellett elengedni a püspökség kérdését, hogy a szervezet keretében tudják a fővárosi elmagyarosodott rutén eredetű értelmiséget, többek között Szabó Jenőt is, akik a kormányzathoz hasonlóan, de attól függetlenül ugyanazon nemzetiségi érvek mentén nem támogatták a püspökség ügyét. A hajdúdorogi magyar és fővárosi elmagyarosodott rutén híveket tömörítő szervezet két csoportjának kompromisszuma nagyjából 1903-ig tartott. A magyar kormányzat a hívek korábbi, sokszor kellemetlen következményekkel is járó sajtókampányait is kiküszöbölendő, a Vatikán-akció keretében a maga hatáskörébe igyekezett vonni a magyar liturgikus nyelv ügyét. Ezzel, mint társadalmi szervezet, az Országos Bizottság léte fölöslegessé vált. Ezen túlmenően Szabó Jenő sem ítélte sikeresnek a szervezet működését, és le is mondott annak további vezetéséről. Igaz, Szabóban már 1904-ben felmerült a magyar hívek ügyének önálló püspökség keretein belül való rendezése, ám emiatt néhány korábbi barátjával meg is romlott viszonya,²⁶ amelyből látszik, hogy nem volt meg a korábban tapasztalt egység a hívek között, s így nem is lehet a püspökség eszméjének egységes támogatását kimutatni.

A szerző megemlíti, hogy az ógörög liturgikus nyelv alkalmazását a latin rítus analógiájára Pászthelyi munkácsi püspök már 1883-ban felvetette lehetőségként, ám az érintett hívek ettől a lehetőségtől mereven elzárkóztak. Ezt az úgynevezett bilingvista álláspontot, miszerint egy liturgikus nyelv mellett a népnyelvet, mint kiegészítő nyelvet használnák, maga Szabó Jenő is elvetette még 1907-ben is.²⁷

A kormányzat sem jutott még el 1902-ben egy önálló püspökség szükségességének álláspontjára. A miniszterelnökségi iratokból egyértelműsíthető, hogy a kormány a Vatikán 1902-es határozatára, mint a tolerari posse elv kimondására tekintett. Az 1903-ban megkezdett ám végül elhalt Vatikán-akció keretében is stratégiai célként tűzték ki a magyar nyelv behozatalát vagy legalább annak minél továbbtartó hallgatólagos tűrését. Ez utóbbi reményében pedig a kormány széleskörű adatgyűjtésbe kezdett az egyes egyházközségek liturgikus gyakorlatáról, részben a Vatikán tiltó határozatának esetleges negatív hatásait feltérképezendő, másrészt hogy képet kapjon a liturgikus gyakorlat Szentszék tudta nélküli fejlesztésének lehetőségeiről.

Némi elmozdulásként a Ferenc Józsefhez 1905-ben eljuttatott kormányzati emlékirat tekinthető, mely már egy átmeneti megoldást kínál. A kormány ebben még megmarad a magyar liturgia csendes fejlesztése mellett és az ógörög nyelvről nem tesz említést, s egy új püspökség felállítását sem tartja egyelőre lehetségesnek. Az emlékiratban leszögezik, hogy a magyar kormány ideális állapotként a 18. század egyházi berendezkedésére tekint, mikor is három soknemzetiségű érsekség (Esztergom, Kalocsa, Károlyi) keretében a hívek békében éltek egymás mellett, s mely ideális állapot

²⁵ Források, 2014. 360–361. p.

²⁶ MAYER MÁRIA: Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések, 1860–1910. Bp., 1977. 155. p.; SALACZ, 1974. 153. p.

²⁷ SZABÓ JENŐ: Bilingvizmus a görög rítusban. In: UÓ: A görög-katolikus magyarság utolsó kálvária útja, 1896–1912. Bp., 1913. 129–133. p., 130. p.

a 19. század közepén került megbontásra több új egyházmegye és érseki provincia felállításával. A memorandum a magyar hívek kérdését már területi alapon kívánja rendezni, melynek értelmében a román érseki provincia magyar egyházközségeit a nemzetiségi szempontból türelmesebb munkácsi egyházmegyéhez csatolnák át, melynek keretében pedig az egyes egyházközségek magyar liturgiájának csendes fejlesztése is könnyebben lehetne keresztül vihető.²⁸ Feltételezésünk szerint a kormányzat a nagykárolyi egyházközségben megindult mozgalomtól kölcsönözhetette az ötletet, melynek keretében a Nagyváradhoz tartozó nagykárolyi rutén egyházközség nemzetiségi elvekre való hivatkozással kérte Munkácshoz csatolását, s 1907-re sikert is értek el.²⁹

Hogy valamennyi tényezőben mikor érlelődött meg egy önálló és ógörög liturgikus nyelvű püspökség felállításának gondolata, nehéz pontosan meghatározni. Minden valószínűség szerint ez a Hitterjesztési Kongregációnak 1910. április 9-ei, a magyar nyelv budapesti parókián való használatát tiltó határozatához köthető. A magyar kormányzat a Vatikánnak ezt az aktusát meglátásunk szerint értelmezhetette úgy, mint az 1902-ben szerinte kimondott tolerari posse állapot felrúgását, s nem volt más választása, mint a viszonylag hosszú ideje nyugvóponton lévő kérdésnek egy korábban általa elutasított módozat szerinti rendezése. Másfelől pedig a hívek is engedni kényszerültek korábbi nyelvi igényeikből, elfogadva az ógörög liturgikus nyelvet. Mint látható tehát, a magyar hívek ügye 1912-es rendezésének legfontosabb módozatai 1910 előtt még elutasításra találtak az érintetteknel. Ennek ismeretében talán kissé túlzás az ógörög liturgia kérdését egy 1902 után felvetett kormányzati hadicselként értékelni, különösen, mivel annak gondolatát már 1883-ban, majd 1894-ben is épp a magyarországi főpapok vetették fel, ám annak a kormány kevés figyelmet szentelt. 1910 után az ógörög nyelvet nem is feltétlenül a magyar liturgia védőernyőjeként vették számításba, hanem sokkal inkább a román és ószláv liturgia kiszorítása, azok nemzetiségi asszimilációs hatásainak kiküszöbölése volt a kormány célja.

Ezzel együtt természetesen jogos Cârja azon felvetése, hogy a valóságban mennyire volt életszerű az ógörög liturgikus nyelv bevezetése s ez mennyiben befolyásolta a már korábban kialakult magyar nyelvű gyakorlatot. Egyfelől már az 1912-es bulla is három év türelmi időt írt elő az ógörög nyelv alkalmazása tárgyában, addig a korábbi liturgikus gyakorlatot kellett követni. Viszont 1916-ban a türelmi időt meghosszabbították. Ezzel kapcsolatban a szerző ismerteti Demetriu Radu nagyváradi püspök 23 korábbi papjától begyűjtött információkon alapuló jelentését, melyből kiviláglik, hogy egyes településeken teljesen eltérő gyakorlatokat követtek a nyelvhasználat kérdésében. A liturgikus és népnyelv használatának aránya nem mutatott egységes képet, s a követett gyakorlat sokszor csak a pap szemé-

²⁸ Források, 2014. 587–592. p.

²⁹ Ehhez ld.: SZABÓ JENŐ: A nagykárolyi eset. In: Uő: A görög-katolikus magyarság utolsó kálvária útja, 1896–1912. Bp., 1913. 77–79. p., 77–78. p. Tegyük hozzá, Szabó veszélyes precedensnek tartotta a nagykárolyi hívek mozgalmát. Ld. még: Források, 2014. 578–583. p.; Széll Kálmán miniszterelnök félhivatalos levele Szécsen Miklós vatikáni nagykövethoz. Budapest, 1902. november 27. – MOL. K 467 (= Miniszterelnökök félhivatalos iratai.) 174/1902. sz.

lyén múltott. 1916-ban Radu egy másik jelentésében rámutat az ógörög nyelv bevezetésének sikertelenségére, jelezve, hogy a Hajdúdorog alá tartozó egyházközségek még mindig vegyesen használják az ószláv, román és magyar nyelveket a liturgiában, s jelzi azt a tendenciát is, hogy a korábban Nagyvárad jurisdictiója alá tartozó román-magyar vegyes lakosságú egyházközségekben a román nyelvet egyre inkább kezdi kiszorítani a magyar.³⁰ Tegyük hozzá, konkrét példaként Makót és Szatmárt említi a szerző, viszont ezek esetében a magyar anyanyelvű lakosság liturgikus nyelvhasználatára már 1912 előtt is törtek ki konfliktusok.³¹

A fejezet végén Cârja még röviden ismerteti a magyar liturgia fordításokat a 18. századtól a korszak végéig, és ezzel összefüggésben megpróbál még rövid képet adni azok elterjedéséről a Nagyvárad környékén. Ez utóbbi esetben egy a századfordulón Szatmár vármegyében lejátszódó nézeteltérésekre keresztül igyekszik ismertetni a magyar kormányzat szerepét is ennek terjedésében.³²

A következő fejezetben a szerző a hajdúdorogi egyházmegye felállítása elleni román tiltakozásokat mutatja be. Ez a rész a könyv leghosszabb s egyben legjobban sikerült fejezete is, mely számos igen érdekes adalékot is nyújt közvetlenül a magyar historiográfia számára is.³³ A fejezet nagyban támaszkodik a szerző 2009-ben megjelent dokumentumkötetének bevezető tanulmányára,³⁴ ám azóta azt jelentősen bővítette és számos új információval gazdagította.

A szerző az események bemutatását az 1911. novemberi püspökkari konferenciával kezdi, mikor a román főpapok először értesültek az új egyházmegye felállításának tervéről. Cârja már az elején bátran leszögezi, hogy az iratok tanúsága szerint szakítani kell a román historiográfia „kényelmes kliséjével”, miszerint a román püspökökkel ugyan ismertették már 1911 novemberében egy új egyházmegye felállításának tervét, ám csak az 1912. februári püspökkari konferencián részletezték annak területi vonatkozásait és vált számukra nyilvánvalóvá, hogy az egyházmegyék megcsonkításával jár együtt. Cârja idézi Vasile Suciú balázsfalvi kanonok naplóját, melyből kiderül, ordináriusa, Victor Mihályi azzal a feladattal küldte Rómába 1911–1912 fordulóján, hogy informális tárgyalások útján a balázsfalvi érseki provincia területi dizmembrációjának mértékét enyhítse. Ennek fényében viszont a szerző felteszi azt a nehezen megválaszolható kérdést, hogy a román főpapok miért nem tiltakoztak az új püspökség ellen már 1911 novemberében, különösen, hogy Mihályi érsek egy 1881-es, még elődjéhez, Ioan Vancea érsekhez írt memorandumában elég világosan kifejti, hogy a

³⁰ CÂRJA, 2012. 154–160. p.

³¹ A szatmári hívek 1906-ban szerettek volna kilépni a görögkatolikus egyházból s egy önálló, magyar nyelvű ortodox közösségbe tömörülni nyelvi igényeik kielégíthetlensége miatt. Az ügyet megelőzte a hívek körében népszerű lelkes más egyházközséghez való áthelyezése. Ld.: Óváry László és Üveges József kérvénye Justh Gyula képviselőházi elnökhöz. H. n., 1906. október 18. – MOL. K 26. 1909-XLI-3665 (1907-XLI-2057).

³² CÂRJA, 2012. 162–164., 166. p.

³³ E témában Magyarországon csak egy rövidebb, 48 oldalas füzet látott napvilágot olasz nyelven. PAPP, GIORGIO: Voci romene contro la diocesi di Hajdudorog. Bp., 1942.

³⁴ CÂRJA, 2009. 9–56. p.

görögkatolikus hívek magyarosodása milyen veszélyeket rejt a román érseki provincia számára, s mely félelmei zömmel valósággá is váltak 30 esztendővel később.

1912 februárjától kezdve a szerző igen részletesen bemutatja a román görögkatolikus társadalom új egyházmegye elleni tiltakozását, mind a főpapok, a világi elit, a román sajtó és az egyes egyházközségek hívei szintjén. Ebből jól látszik, hogy egyfajta munkamegosztás is kialakult a siker reményében. A főpapok Radu nagyváradi püspök vezetésével elsősorban Rómában próbáltak támogatókat találni, a világi vezetők, mint Iuliu Maniu, Alexandru Vaida-Voevod, Ștefan Pop-Cicio, Teodor Mihali és Gheorge Pop de Băsești elsősorban a királyi Romániában keresett támogatókat. Az egyes egyházközségek pedig papjaik vezetésével memorandumokkal igyekeztek elárasztani a római Szentszéket tiltakozván az új egyházmegyébe való besorolásuk ellen.

Talán itt említsük meg, hogy a magyar kormányzat a maga részéről a román tiltakozásokat, részben az említett világiak szerepvállalása miatt is, mindvégig nemzetiségi politikai és nem egyházi akciókként kezelte. Csaba Adorján Szatmár vármegyei főispán a nagybányai tiltakozásokat ismertető jelentésében 1912. decemberében kiemelte, hogy a tiltakozásban érintett egyházközségek részéről alig jelent meg valaki, s ott lényegében csak a Román Nemzeti Párt képviselői voltak jelen.³⁵ Emellett már 1912. márciusában Vaszary is úgy informálta a Kúriát, hogy a románok egy egyházi kérdésből szeretnének politikai ügyet kreálni.³⁶

Cârja kitér röviden az egyházmegye alapítása miatti román kiábrándultság egyik érdekes lecsapódására, az érintett egyházközségek esetleges áttérésére is. Ezzel kapcsolatban jegyezzük meg, hogy Magyarországon Pírigyi István nyomán leginkább az erdélyi világi román sajtó görögkatolikus egyházat elhagyni szorgalmazó véleményeit szokták idézni.³⁷ Cârja jelzi, hogy ezzel már a görögkatolikus román világi értelmiség sem értett egyet, az érintett egyházi sajtó, elsősorban az Unirea pedig igyekezett csillapítani a „keleti szélsőségeseket”, bár megjegyezte azt is, hogy jelen közhangulatban az ilyen hangok felerősödése elkerülhetetlen.³⁸ Ennek ellenére az érintettek az új egyházmegye alapítása körüli román tiltakozások alkalmával a vallásváltoztatást, mint az események végkimenetelének egy valós alternatíváját megemlézték, bár ténylegesen csak elenyésző volt azoknak a száma, akik végül szakítottak Rómával.³⁹ Egy esetleges skizma lehetőségét nemcsak a hívek, de egyes főpapok is felhasználták érvként a Szentszéknél. A románok egyik támogatója, Raymund Netzhammer bukaresti római katolikus érsek 1912. áprilisában X. Piusz pápánál tett audienciája alkal-

³⁵ Csaba Adorján Szatmár vármegyei főispán jelentése Lukács László miniszterelnökhöz. Nagykaroly, 1912. december 27. – MOL. K 26. 1915-XXV-2855 (1913-XXV-143). Ld. még: Lukács László miniszterelnök levélfogalmazványa Náray-Szabó Sándor vallás- és közoktatásügyi minisztériumi államtitkárhoz. Budapest, 1913. január 10. – MOL. K 26. 1915-XXV-2855 (1913-XXV-143).

³⁶ Vaszary Kolos hercegprímás levélfogalmazványa Merry del Val bíboros-államtitkárhoz. Budapest, 1912. március 7. – EPL. Vaszary Cat. Da. [493]/1912.

³⁷ PIRIGYI, 1990. 112–113. p.

³⁸ CÂRJA, 2012. 182–183. p.

³⁹ CÂRJA, 2012. 214–217. p.

mával utalt az ortodox agitációk felerősödésének veszélyeire,⁴⁰ s hasonlóan nyilatkozott Victor Mihályi is 1912. augusztusi memorandumában.⁴¹ A szerző e helyütt sajnos kevés teret szentel annak a kérdésnek, hogy a valószínű volt-e, s ha volt, milyen mértékű, ortodox agitáció az átszatolt román görögkatolikus hívek körében, mely a Máramaros vármegyei skizmatikus rutén mozgalmak fényében lett volna különösen érdekes.

A Hajdúdorogi Egyházmegyét megalapító „Christifidelis Graeci” bulla 1912. június 8-i kiadásáig tartó román tiltakozási hullámot Cârja összességében eredménytelennek titulálja. Leszögezi, hogy ennek oka részben a románok megkésett reakciójában keresendő, melynek okát a szerző különösen annak fényében tartja érthetetlennek, hogy a román püspököknek már 1911 novemberében, ha nem is minden részletében, már tisztában kellett lenniük a Hajdúdorogi Egyházmegye felállításának területi következményeivel. Véleményünk szerint azonban nem lehet a román tiltakozásokat teljesen eredménytelennek tekinteni, hatásukra végül a Vatikán 14 egyházközség eredeti egyházmegyéjében való meghagyását kérte a magyar kormányzattól, mely kívánság teljesítését a miniszterelnökség végül helybenhagyta 1912 márciusában.⁴² Habár ez távolról sem tekinthető román részről kielégítőnek, minimális sikert mégiscsak elértek.

A román főpapok reakciójának lassúságát Cârja azzal is magyarázza, hogy saját jogértelmezésük szerint a román vezetők elképzelhetetlennek tartották a balázsfalvi érseki provincia szerintük alapítása óta fennálló s 1872-ben a Szentszék által is megerősített autonómiájának megsértését, mely magában foglalta a provincia területi sérthetetlenségét, és ezért is hatott rájuk az új egyházmegye megalapítása kiábrándítóan. Tegyük hozzá, még nem látjuk tisztán, hogy a Vatikán részéről miként kezelték a balázsfalvi érseki provincia autonómiájának kérdését. A magyarországi katolikus egyház 1867 óta napirenden lévő, a korszakunkban soha létre nem jövő autonómiájának és a román egyház hasonló szervezeti igényeinek kapcsolata permanens vita tárgya volt 1920-ig.⁴³ Míg a magyar püspökök a román érseki provinciának autonómiáját a teljes magyar katolikus auto-

⁴⁰ CÂRJA, 2012. 196. p.

⁴¹ Victor Mihályi érsek Mihály Raffaele Scapinelli bécsi nunciushoz intézett előterjesztésének másolata. Balázsfalva, 1912. augusztus 29. – MOL. K 26. 1915-XXV-2855 (1912-XXV-926-6648), az ASV-ANV alapján közli még: CÂRJA, 2009. 282–288. p.

⁴² Khuen-Héderváry Károly félhivatalos távirat-fogalmazványa Leopold Berchtold közös külügyminiszterhez. Budapest, 1912. március 21. – MOL. K 26. 1915-XXV-2855 (1912-XXV-926-1860); Csizsárik János egyházi tanácsos jelentésének másolata Raffaele Scapinelli bécsi nunciussal folytatott megbeszéléséről. Róma, 1912. március – MOL. K 26. 1915-XXV-2855 (1912-XXV-926-1968).

⁴³ Ezzel kapcsolatban egy újabban megjelent dokumentum kötet: ADRIÁNYI GÁBOR: *Historiam autonomae catholicae in Hungaria Illustrantia* – Vatikáni okmányok a magyar katolikus autonómiáról, 1891–1920. Bp., 2011. küln. 215–216., 298–300., 305., 428–438. p. A kötet csupán válogatást közöl a Vatikán Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának (ASV-AES) tárgybeli irataiból, ám az egyes vonatkozó aktákhoz tartozó valamennyi irat regesztáját is közzéteszi, ld. uo. 23–47. p. A román autonómia kérdésének egykorú, magyar szemléletű bemutatását ld.: GYÁRFÁS ELEMÉR: A román görög katolikusok autonómiája. In: *Katolikus Szemle*, 1905. 225–245., 344–365. p.

nómia keretében kívánták rendezni, addig a román főpapok ezt elutasították a már létező saját önszerveződésükre hivatkozva. A magyarországi katolikus autonómia utolsó törvénytervezetének 1917–1918-as előkészítésekor már figyelembe kívánták venni a románok „bizonyos fokú” különállását,⁴⁴ ám a román egyházfők ezt is elvetették.⁴⁵

A Vatikán és a magyar kormány reményei ellenére az egyházmegye alapító bullájának kiadása után sem értek véget a román tiltakozások, melyek ekkor a minél szélesebb körű kármentésre koncentráltak. A kérdés már politikai szintéren is megjelent, részben a parlamentben, részben felvetődött a paktumtárgyalások alatt, s ekkor már a monarchia második embere, Ferenc Ferdinánd is igyekezett latba vetni a befolyását a románok érdekében. A románokat az is felbátorította, hogy a bulla kiadását követően a végrehajtási dekrétum publikálását a Szentszék a tiltakozások hatására folyamatosan késleltette, s teljes bizonytalanságban tartotta az érintetteket. Ennek nyomán a románok továbbra is memorandumokkal és egyházközségi tiltakozásokkal árasztották el a Szentszékét, valamint az 1912. őszi Bécsi Eucharisztikus Kongresszus alkalmával is igyekeztek álláspontjaikat és érveiket minél több emberrel megismertetni. A végrehajtási dekrétum kiadása után a tiltakozások már áttevődtek az egyes érintett egyházközségek színtereire. Az egyházmegye első püspökének felszenteléséig apostoli adminisztrátorként tevékenykedő Papp Antal munkácsi püspök az érintett egyházközségek magatartását – kissé tán eltúlozva – lázadásnak titulálta, melyek nem kívánnak tudomást venni megváltozott jurisdictiók helyzetükről. Tegyük hozzá ez utóbbira Cârja máshol is utal, bemutatva röviden Radu nagyváradai püspök és néhány volt parókiája közti érintkezéseket.

Habár 1912 novemberében a Szentszék az egyházmegye felállításának végrehajtási dekrétumát kiadta, de az semmilyen kikötést sem tartalmazott a püspök személyére nézve, és annak tényleges megnevezéséig ismét csak eltelt fél év. Így az 1913 májusáig tartó időszak újabb bizonytalanságait a románok és támogatóik több irányba igyekeztek kihasználni.

Ferenc Ferdinánd trónörökös arra tett kísérletet, hogy a románokat ért sérelmeket egy számukra is elfogadható püspök kinevezésével igyekezzen enyhíteni, így a kormány által patronált Miklósy István helyett Hadzsega Gyulát ajánlotta Róma figyelmébe. Hadzsega mellett szólt román nyelvismereite, valamint az, hogy a román egyházi vezetőkkel is jó viszonyt ápolt, továbbá Miklósyval szemben rendelkezett felsőfokú végzettséggel is. Igaz, a Vatikán némi óvatossággal fogadta Miklósy jelölését, ám Hadzsega személyétől mereven elzárkózott. Egyrészt természete miatt nem tartották alkalmasnak, másrészt Andor György miniszteri tanácsos információi szerint, a püspökség felállítását is ellenezte.⁴⁶

A román egyházközségi tiltakozások ismertetésekor a szerző viszonylag hosszabban kitér az 1913 tavaszán, a szatmári egyházközségekben tapasztalt elégedetlenségekre és különösen a kismajtényi incidensre. Ez alkalommal a Hajdúdorogi Egyházmegye vikáriusa, Jaczkovics Mihály

⁴⁴ Csernoch János hercegprímás levele Demetriu Radu nagyváradai püspökhöz. Esztergom. 1918. január 24. – EPL. Csernoch Cat D/b. 492/1918.

⁴⁵ A román főpapok Csernoch János hercegprímáshoz intézett memorandumja az autonómiáról. Nagyvárad, 1918. február 5. – EPL. Csernoch Cat D/b. 1053/1918.

⁴⁶ CÂRJA, 2012. 230–232. p.

végiglátogatta az érintett településeket, ám nem egy helyen, jórészt a vikárius meglehetősen tapintatlan eljárásának köszönhetően, a hívek ellenkezése tettelegességig fajult, és végül a csendőrség bevonásával sikerült megfékezni az indulatokat. Az esetet végül büntetőbírósi per követte, melyben az egyes vádlottak büntetési tételei pénzbüntetéstől másfél év szabadságvesztésig terjedt.⁴⁷ Mircea Păcurariu nyomán a szerző a lezajlott pert a majd két évtizeddel korábbi memorandum-perrel hozza párhuzamba, melyről, ha némileg túlzásnak tűnik is, elmondható, hogy az azt követő két évtizednek ez utóbbi per volt a legjelentősebb bírósági processzusa. Az eset ismertetése azért is érdekes, mert a magyarországi szerzők ennek nem tulajdonítottak nagyobb jelentőséget, csupán az egyházmegye megszervezése körüli közbizalomnak tekintették azt.⁴⁸

A meglehetősen szerteágazó etnikai konfliktusok miatt a Hajdúdorogi Egyházmegye területi revíziójának kérdése már az egyházmegye felállításának pillanatában felmerült. Rafael Scapinelli bécsi nuncius 1913 márciusában jelezte Merry del Val bíboros-államtitkárnak, hogy a problémák gyors rendezésére részben a Szentszék presztízsének megőrzése, részben pedig az emiatt kialakuló nagypolitikai kérdések tisztázása, Románia Hármasszövetségben tartása miatt lenne szükség. Ezzel kapcsolatban Salacz nyomán csupán az ismert a magyarországi történetírásban, hogy Merry del Val fejében az is megfordult, „hogy Románia, Szerbia és Oroszország diplomáciai fellépésének hatásaként [...] visszavonhatja az egyházmegye megszervezésének engedélyét”.⁴⁹ Cârja a román diplomácia tevékenységét érintette művében, ám úgy tűnik, hogy orosz és szerb vonatkozásban nem talált újabb adatokat.

Az egyházmegye revíziója körüli magyar-román tárgyalások már valamelyest összefolytak a Tisza István névvel fémjelzett paktumtárgyalásokkal. A világi román vezetők ezzel kapcsolatban ki is dolgozták javaslatukat, és ismertették is del Vallal, miszerint valamennyi tiltakozó parókia esetén népszavazással kellene rendezni hovatartozásuk kérdését. A román javaslat ötletét sajátos módon épp a nagykárolyi parókia 1907-es munkácsi egyházmegyéhez való (vissza)csatolása adta, melyet a románok jelen körülmények között az érintett családfők szabad választásának lehetőségeként értelmeztek, s eme precedens alapján hasonló jogokat követeltek a tiltakozóknak is.⁵⁰ A valós tárgyalások végül csak 1914 februárjában indultak meg, részben mert del Val kérte az érintetteket, hogy arra csak Miklós István felszentelését (1913. október) követően kerüljön sor. Mint Cârja

⁴⁷ CÂRJA, 2012. 225–229. p.

⁴⁸ SALACZ, 1974. 158. p.; PIRIGYI, 1990. 113. p. Salacz az esettel kapcsolatban ismerteti Csernoch János hercegprímás főrendiházi beszédét, melyben kifejtette, hogy Jaczkovics tapintatlansága miatt az inzultációkért csak magát okolhatja. Hozzáteszi, hogy Miklós István közbenjárt ugyan a per törlése érdekében, ám végül azt nem sikerült megakadályozni, de fellépésének köszönhetően nem az összes vádlottat ítélték el, a perbefogott egyházi vezetők ellen pedig nem is indított az érseki székhely egyházi jogi eljárást Pirigy csak annyit emel ki, hogy az „ügyesség pert indított a tettesek ellen, de Miklós püspök közbelépésére a bírósági tárgyalás során felmentették őket”. PIRIGYI, 1990. Uo.

⁴⁹ SALACZ, 1974. 158. p.

⁵⁰ CÂRJA, 2012. 236–237. p.

említi, így ez ügyben 1914. februárig nem sok minden történt, habár jegezzük meg, a miniszterelnökség a maga részéről igen széles statisztikai adatgyűjtésbe kezdett, részint saját kebelében,⁵¹ részint a Központi Statisztikai Hivatal,⁵² részint pedig Melles Emil budapesti parókus révén.⁵³ E munkálatokkal végül 1913 decemberében végeztek. Ez alapján a KSH javaslatait Tisza túlságosan szűkkeblűeknek, míg a román főpapok javaslatait túlzóknak ítélte 1914 januárjában,⁵⁴ és a viszonyosság elvén 19 románoknak visszajuttatandó nagyváradai és szamosújvári, valamint 11 Hajdúdoroghoz csatolandó egyházközséget említ.⁵⁵ Tisza ezen elképzelései csak előmunkálatoknak tekinthetőek, legalábbis ahhoz képest, hogy Cârja az 1914. februári tárgyalások rekonstruálásakor már a balázsfalvi érseki provincia valamennyi egyházmegyéjét érintő elképzeléseket mutat be, s jelzi, hogy az állam részéről tárgyaló félként szereplő Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium – a fenti iratokban ismertetett elgondolással nem egészen összhangban – összesen 10 plébánia visszaengedésébe egyezett bele. Az ezt követő márciusi megbeszélésen, ahol csak Tisza, Jankovich Béla és Miklósy voltak jelen, csak a hívek száma került szóba, mely szerint 10000 román és 13000 magyart érintene a revízió, ami közelebb áll Tisza januári elképzeléséhez.⁵⁶

Mivel a Hajdúdorogi Egyházmegye területére vonatkozó tárgyalások nem értek el sikert, s az ügy valamelyest nyugvópontra is jutott a világháború miatt, a szerző egy kisebb ugrással már a Nagykarolyi Nemzeti Vikáriátus megalakulását veszi röviden górcső alá. Cârja az események ismertetését az 1918. november 13-ai szatmárnémeti gyűlés határozatainak ismertetésével kezdi, mely deklarálta az 1912-ben elcsatolt egyházközségek rekorporációját, majd az érintettek öt nappal később döntöttek egy Balázsfalva alá tartozó külhelynökségbe való tömörülésről, melynek vezetésével Romulus Marchiş-t bízták meg. A szerző itt részletesen ismerteti Marchiş azon kísérleteit, hogy Miklósy Istvánt rávegye az érintett parókiákról való lemondásra, minek ellenében minden segítséget megad a Hajdúdorogi Egyházmegye további területi épségének megóvásához. Ezzel

⁵¹ Balogh Ferenc miniszteri titkárának tanulmánya a hajdúdorogi püspökség revíziója tárgyában. H. n., é. n. [Budapest, 1913. december 13. után] – MOL. K 26. 1915-XXV-2855 (1913-XXV-143-3468); MOL. K 26. 1915-XXV-2855 (1913-XXV-143-2616).

⁵² A Központi Statisztikai Hivatal bizalmas kézirata a hajdúdorogi püspökségbe be nem kebelezett magyar ajkú görögkatolikusok kimutatásáról az 1910-es népszámlálás alapján. Budapest, 1913. május 29. előtt – MOL. K 26. 1915-XXV-2855 (1913-XXV-143-3468); Statisztikai kimutatás a nagyváradai, szamosújvári és gyulafehérvári egyházmegyéből átcsatolt és vitatott nemzetiségű plébániák tárgyában. Budapest, 1913. december – MOL. K 26. 1915-XXV-2855 (1913-XXV-143-3468).

⁵³ Melles Emil kimutatása és magyarázó jegyzetei a hajdúdorogi püspökség északkeleti részén fekvő plébániák tárgyában. Budapest, 1913. december. – MOL. K 26. 1915-XXV-2855 (1913-XXV-143-3468).

⁵⁴ Tisza István miniszterelnök átirata Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. Budapest, 1914. január 6. – MOL. K 26. 1915-XXV-2855 (1914-XXV-144).

⁵⁵ A hajdúdorogi püspökség területi revíziójában érintett egyházközségek nemzetiségi kimutatásának fogalmazványa. Budapest, 1913. december 22. – MOL. K 26. 1915-XXV-2855 (8481/1913 ad 1914-XXV-144).

⁵⁶ CÂRJĂ, 2012. 237–239. p.

együtt pedig ismerteti a római Szentszék álláspontját is. Tegyük hozzá, hogy Róma az eseményekről csak közvetetten, Miklósy Bécsbe küldött jelentései révén értesült. A nagykárolyi vikáriátus megalakulását Teodoro Valfré di Bonzo bécsi nuncius Pietro Gaspari bíboros-államtitkárhoz küldött jelentésében kánonellenesnek nevezte, hiszen az semmilyen egyházi jóváhagyással nem rendelkezett. Cárja ismerteti a magyar kormányzat hozzáállását is. Persián Ádám, a Károlyi kormányzat katolikus ügyekkel megbízott minisztériumi alkalmazottja 1918. december 1-jére kívánta értekezletre hívni valamennyi érintettet Debrecenbe, ám azon rajta kívül csak Breyer István VKM osztálytanácsos, Miklósy István, valamint Csiszárík János jelentek meg, míg az érintett román vezetők, köztük Marchiș, ugyanekkor Gyulafehérváron tartózkodtak. A Debrecenben megjelentek végül arra az álláspontra jutottak, hogy a román vikáriátushoz csatlakozott parókiákat egyelőre meg kell hagyni Hajdúdorog jurisdictiója alatt, melyről Valfré di Bonzo nunciust is értesítették. Persián ezt követően 1919. január 31-ére újabb megbeszélést kívánt összehívni, melyre Marchișt ismét meghívta, ám a vikárius végül a Consiliul Dirigent utasítására nem jelent meg, tekintettel arra, hogy a terület 1918. december 1-je óta Romániához tartozik. Cárja jelzi, hogy a területi bizonytalanságok miatt végül a Szentszék is arra az álláspontra jut, hogy a Hajdúdorogi Egyházmegye területének kérdését revideálni kell, ám erre csak 1924-ben kerül végérvényesen sor.⁵⁷

A szerző ezzel le is zárja a Hajdúdorogi Egyházmegye kérdésének igen szerteágazó vizsgálatát, ám a nagykárolyi vikáriátus epilógusszerű leírása ebben a formában nem tekinthető teljesnek. Az 1918-1919-es esztendő eseményeinek ismertetésénél véleményünk szerint mindenképpen célszerű lett volna utalni arra, még ha az események ismertetésére nem is lett volna lehetőség, hogy ezen időszak az újabb kori magyar történelem egyik legzűrzavarosabb és legellentmondásosabb korszaka. Ekkor bomlik fel az Osztrák-Magyar Monarchia és vele együtt a történeti Magyarország, feloszlik a magyar hadsereg, a királyságot felváltja egy rövid életű köztársaság, majd egy még rövidebb életű tanácsköztársaság, egyszóval Magyarországon egy teljes politikai és hatalmi vákuum keletkezik, melynek egy kis lenyomata az 1912-ben létrejött Hajdúdorogi Egyházmegye felbomlása is.

A Hajdúdorogi Egyházmegye és vele együtt a történeti Magyarország felbomlása nem 1918. december 1-jével fejeződik be. A tanácsköztársaság 1919. március 21-ei kikiáltása és az azt követő román katonai megszállás alatt is tovább folytak az események. A megszállt területeken lévő egyházközségek igazgatására vonatkozó dekrétumot Valfré di Bonzo 1919. május 10-én adta ki, és egyben Demetriu Radut bízta meg a korábbi szamosújvári és nagyváradi egyházközségek igazgatásával, június 29-én pedig egy újabb dekrétum kiadására került sor, mely a székelyföldi vikáriátus plébániáinak kérdését rendezte hasonló módon. Ezek a dekrétumok nem jelentettek automatikus rekorporálást, csupán az adott katonai körülményekre reflektálva kívánták a parókiák nyugodt működését biztosítani.⁵⁸ A Szentszék ezt az ideiglenes helyzetet a végleges békekötésig kívánta csak fenntartani, ám

⁵⁷ CÂRJA, 2012. 243–256. p.

⁵⁸ PAPP GYÖRGY: A Hajdúdorogi Egyházmegye területváltozásai. Miskolc, 1942. (továbbiakban: PAPP, 1942.) 5–6. p.

ennek ellenére maga Radu az említett dekrétumokat saját egyházmegyéjének papságával már végleges rendelkezéseként közölte.⁵⁹

Az érintett plébániák visszaadását ellenző, ekkor a román hadsereg által Debrecenbe internált Miklósy István végül ilyen körülmények között adta ki dekrétumát 1919 májusában, miszerint „az illető községek hívői saját belátásuk szerint nyilatkoztassák vallási érzelmüket és megengedem, hogy azon egyházmegyékhez csatlakozzanak, ahová belátásuk és érzelmük őket vonzza”.⁶⁰

Műve utolsó fejezetében Cârja arra tesz kísérletet, hogy a görögkatolikus egyház helyét kijelölje az 1900 és 1918 közötti időszak állam-egyház kapcsolatának rendszerében, s ezzel összefüggésben más, a katolikus egyházat érintő kérdésekre is utal. A szerző először a korszak egyik legfontosabb kérdését, a katolikus autonómia ügyét és az azzal összefüggő román álláspontokat ismerteti, melyet röviden már érintettünk. Jelzi, hogy az autonómia célja alapvetően az állam és egyház kapcsolatának újra definiálása lett volna, ám a görögkatolikusok esetében ez sajátosan alakult, elsősorban a kérdés nemzeti–nemzetiségi vonatkozásai miatt. A románok ugyanis saját, a magyarok által vitatott egyházi autonómiájukat nemzeti létük zálogának tekintették, s ezzel valamelyest pótolni is próbálták az 1867 és 1906 között követelt, ám az állam által elutasított erdélyi tartományi autonómiát. Ennek fényében pedig az állam és egyház viszonyának újrendezésétől az egyházi autonómiával szerzett jogaik csorbítását várták.

1867 után azonban nemcsak a katolikus autonómia, hanem más egyházpolitikai ügyekben is komoly tervei voltak a magyar államnak, melyeknek keretében új identitásokat is igyekeztek létrehozni egyházon belül, s ennek volt egyik eleme a magyar görögkatolikusok ügye. A magyar kormányzat a magyar nyelvű görögkatolikusok meglehetősen bonyolult nyelvi-felekezeti viszonyait megfelelően kihasználva igyekezett azokat különböző szinteken is támogatni, melynek végcélja minden esetben a magyar nemzet megerősítése volt, mely folyamatra a miniszterelnökségen mint a magyar nemzeti állam kiépítésére utaltak. Tegyük persze hozzá, hogy ez nemcsak a görögkatolikusok esetén volt így, sokszor hasonló kísérleteket találunk rutén vagy délszláv vonatkozásban is, melyekre esetenként a szerző is utal.

Végezetül fontosnak tartjuk, hogy Cecília Cârja művét valami módon felhelyezzük a magyar historiográfia térképére is. Mint a bevezetőben említettük, Romániához hasonlóan Magyarországon is csak a rendszerváltást követően indult el komolyabban a Kárpát-medencei görögkatolikuság történetének tudományos igényű feldolgozása, elsősorban a Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola intézményi keretein belül, ám igazán nagy lendületet csak 2009-től kapott. Ennek köszönhetően, habár a magyar ajkú görögkatolikusok mozgalmait és a Hajdúdorogi Egyházmegye alapítását, valamint két első püspökének egyházkormányzatát bemutató források széleskörű feltárása megindult, s közreadása már részben realizálódott is, ám a hazai tudományosság a kérdés legneuralgikusabb pontjait,

⁵⁹ „A görög-katholikus kérdés. (Az oláhokkal szemben.)” Memorandum. H. n., É. n. [Budapest, 1920. február 13. előtt.] – EPL. Csernoch Cat. D/c. 419/1920.

⁶⁰ PAPP, 1942. 8. p.

az egyházmegye alapítását és korai éveit bemutató terjedelmesebb művel még mindig adós. E szempontból Cárja kötete a kérdéssel foglalkozó magyar kutatók számára jelen pillanatban nem tűnik megkerülhetőnek.

Az erdélyi katolikus közösség gazdasági helyzetének változása az impériumváltás után, különös tekintettel az Erdélyi Katolikus Státus által kezelt vagyonrészekre¹

Sarnyai Csaba Máté

Témánk aktualitását az adja, hogy az államosított katolikus vagyon ügyének rendezése kapcsán manapság ismét a Státust támadó publikációk láttak napvilágot. Ennek köszönhetően a közvélemény szemében romlott a Gyulafehérvári Főegyházmegye megítélése, és ez hosszú távon negatív hatást gyakorolhat a lefoglalt egyházi tulajdon visszaszolgáltatására.²

A gazdasági helyzet súlyosságát nemcsak a háború utáni pénzügyi megingás, az általános elszegényedés okozta a katolikus egyházi vagyon egésze – és azon belül a Státus³ által kezelt alapok – számára, hanem a román állam által folytatott kisebbség-, egyház- és birtokpolitika is. Az egyik első jogi mozzanat, amely gazdasági szempontból érintette az Erdélyi Katolikus Státus – és az egész egyház – finansziális helyzetét, az 1919-es kisajátítási törvény alapján született 1921-es agrártörvény volt. Ennek kapcsán Octavian Goga, a román Kormányzó Tanács (Consiliul Dirigent) vallási ügyekért is felelős politikusa már 1920-ban, a Tanács egyik ülésén tett nyilatkozatában sem hagyott kétséget afelől, hogy a leendő törvény – az országos gazdasági problémák megoldása mellett – komoly belpolitikai célokat is szolgál: Erdély „vissza-románosításának” egyik fontos eszköze.⁴

Az artikulus 6. cikkelye értelmében „egész terjedelmükben kisajátítják azokat a falusi és városi külterületeket, amelyek olyan közérdeket szolgálnak, mint a testületek, alapítványok, intézetek, egyházak, szerzetesházak, káptalanok, egyetemek, iskolák, kórházak stb.”⁵ A törvény hatálybalépése után az erdélyi püspökség 43.890 hold birtokából 6.333 hold maradt saját kezelésben, a Romániához csatolt nagyváradi püspökség birtokál-

¹ A kutatásokat az Országos Tudományos és Kutatási Alap (OTKA) támogatta. A pályázat száma: PD 76004. Itt kell megemlíteni, hogy azokat a gazdasági vonatkozású anyagokat, amelyek az Erdélyi Római Katolikus Státus bizonyos, a tanulmány további részében tárgyalt alapjait érintik, nem bocsátották rendelkezésre, azzal az indoklással, hogy a katolikus egyház és a román állam között jelenleg is vagyonjogi viták folynak.

² Katolikus autonómia. Fejezetek az Erdélyi Római Katolikus Státus történetéből. Szerk.: Holló László. Csíkszereda, 2007. 6. p.

³ Az Erdélyi Római Katolikus Státus meghatározása „szigorú egyházi szempontból” a következő: „A Státus az erdélyi katolikus hívők összessége által választott egyházi és világi képviselők azon szervezete, mely a papokat az egyházmegyei vagyon egy részének kezelésében és a jelzett vagyonból fenntartott intézmények kormányzásában segíti.” Az erdélyi katholicizmus multja és jelene. Dicsőszentmárton, 1925. (továbbiakban: Az erdélyi katholicizmus. 1925.) 376. p.

⁴ SAS PÉTER: Az erdélyi római katolikus egyház, 1900–1948. Bp., 2008. (továbbiakban: SAS, 2008.) 65. p.

⁵ SAS, 2008. 65–66. p.

lományából 37.556, a temesváriéból 10.270, míg a szatmáriéból 536 holdnyi terület került az állam kezelésébe.

A Státus a rendelkezés alapján elvesztette alapjai birtokállományának 88%-át, ráadásul a tetemes összegű kezelési költségek miatt további 1%-ot is eladni kényszerült. Így végül az eredetileg birtokolt földek mindössze 11%-a maradt a tulajdonában. A kisajátított földek után járó kárpótlás általában nem történt meg, vagy ha mégis, a kisajátítási ár igen alacsony volt, és pénz helyett 5%-os kamatozó államkötvényt ajánlottak kárpótlásul az egyházmegyének,⁶ de évekig azt sem kapták meg. Azaz a devalválódó állampapírok még részben sem jelenthettek tényleges megoldást a finansziális problémákra. Eközben elestek a közvetlenül a háború után kierőszakolt kényszerbérletekből származó összegtől is. Ezt addig azok a román gazdák fizették, akik számára kötelezően bérbe kellett adniuk ezeket a területeket.⁷ Ezáltal egyfelől alapjaiban rendült meg a Státus gazdasági helyzete, másfelől a tan- és nevelőintézetek fenntartása is veszélybe került. (Ld. 1. sz. ábra.)

Annak rövid bemutatására, hogy a fenti törvény milyen hatást gyakorolt a többi magyar egyházra, összesített adatokkal rendelkezünk. Ezek szerint a katolikus, illetve a protestáns egyházak által birtokolt 371.756 hold nagyságú földterületből a román állam 314.331 katasztrális holdat, azaz 84,5%-ot vett el a fent bemutatott – lényegében látszatkárpótlás – fejében.⁸ Az adatok vizsgálatát Észak-Erdély területére leszűkítve: a veszteség a nem román egyházak esetében 136.140 katasztrális hold, a román egyházaktól pedig 5582 holdat sajátított ki az állam. A kisajátító bizottságok eljárásainak köszönhetően a magyar egyházak földbirtokainak mintegy 90%-a került el tulajdonukból, és jelentős hányadukat román kezelésbe juttatta az állam.⁹ Tehát kijelenthető, hogy az összes veszteség 96%-át a nem román egyházak szenvedték el, míg a két privilegizált közösség – a görögkatolikus és a román ortodox – csupán földjei 4%-át veszítette el.¹⁰

A törvény 6.§-ának 4. pontja kimondta, hogy 40 holdig minden egyházközségi földterület mentes a kisajátítástól. Ehhez kapcsolódtak azok a rendelkezések, amelyek értelmében az egyházközségi iskolák fenntartására még 16 holdat biztosítottak. Amennyiben a gyülekezet létszáma meghaladta a 300-at, akkor további 10 holdat mentesítettek az államosítás alól. Így összesen legalább 66 holdnak kellett volna egy egyházközség kezén maradnia; ez jelentette azt a minimumot, amivel az egyházközségnek rendelkeznie kellett ahhoz, hogy minimálisan fedezni tudja az iskola- és egyházfenntartáshoz szükséges kiadásokat. A törvény biztosítékot is nyújtott arra az esetre, ha egy egyházközségi földterület mégsem érte el ezt a nagyságot:

⁶ SAS, 2008. 66. p.

⁷ SZÖVÉRDY ZOLTÁN: Milyen az erdélyi agrárreform a valóságban? In: *Magyar Szemle*, 1928. 2. köt. 4. sz. 348. p.

⁸ SCHEFFLER JÁNOS: Az „Erdélyi Katolikus Státus” küzdelmes húsz éve. In: *Magyar Szemle*, 1941. 60. köt. 5. sz. 300. p.

⁹ A törvény megszületését követően a végrehajtás megkezdésekor ünnepélyes keretek között történt meg a felosztás, melyre bizonyos esetekben a kormány egy-egy tagja is kivonult.

¹⁰ BÍRÓ SÁNDOR: Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok, 1867–1940. Bern, 2002. (továbbiakban: BÍRÓ, 2002.) 330–333. p.

ekkor a hiányt állami földekből egészíthették ki. A gyakorlatban viszont ezt a rendelkezést pusztán a két „kitüntetett” egyház esetében alkalmazták.¹¹

Amikor a háború véget ért, az erdélyi katolikus egyházközségek 4.179 hold területtel rendelkeztek. A fenti rendelkezések alapján 12.595 holdat kellett volna még kapniuk, hogy elérjék a törvény által biztosított minimumot, ehelyett csupán három parókia kapott, összesen 21 holdat. A gyakorlatban azonban ennek többnyire épp az ellenkezője történt, a legtöbb birtokot megcsonkították: Baróton 47 holdat a 98-ból, Kézdivásárhelyen 76-ot a 96-ból, Bözödújfaluban 45-öt a 78-ból. Tehát a székelyföldi egyházközségek többnyire nem rendelkeztek még a törvény által biztosított minimummal sem, kivéve Oszdola községet.¹²

A kontrasztot Székelyföld esete mutatja a legjobban. A megnövelt területű román állam a többségében magyarokat hívei között tudó egyházak földjeinek nagy részét a fent említett módon kisajátította. Ez az eljárás a kormány hosszú távú nemzet-, birtok- és egyházpolitikáját szolgálta, mivel elsősorban a későbbiekben idetelepíteni kívánt románság egyházi közösségeinek anyagi alapjait fektette le. A telepítés az etnikai viszonyok megváltoztatását készítette elő, az államvezetés az összefüggő tömbben élő magyarok egységét kívánta megtörni, hiszen a székelyföldi falvakban egyelőre elvétve éltek csak románok. Példaként említhető ennek kapcsán, hogy a görögkatolikus hitközség Zsögödön 10 holddal rendelkezett, pedig a hívők száma mindössze 22 volt; Csíkverebesen 9 holdja volt az egyháznak, pedig egyetlen tagja sem volt, Márkosfalván 10, Nagytusnádon 5, Pálfalván 1, Csíkkászonjakabfalván 30 holdat kapott, ugyancsak egyetlen hívó nélkül.

Az 1920-as években lezajlott kisajátításokért járó kártalanítás a törvényi előírás ellenére sem történt meg,¹³ csak az ígéret hangzott el, hogy a földekért a juttatás állampapírok formájában adható, ami – ahogy a kortársak egyértelműen hangsúlyozták – az adott gazdasági helyzetben azok devalválódása következtében messze nem fedezhette volna a veszteséget. A törvény értelmében holdanként 300–500 lejről biztosított volna az állam 5%-os hitellevelet.¹⁴

Igaz ugyan, hogy a törvény nyomán a két privilegizált közösség is elvesztette birtokai 4%-át, de 1936-ban éppen ennek kompenzálására lépett érvénybe az úgynevezett „konverziós törvény”, mely a kisajátításokat elszervező román egyházak külön kárpótlásáról rendelkezett. Eszerint a földművelésügyi minisztérium felhatalmazással rendelkezik arra, hogy a területet visszajuttassa az eredeti tulajdonosnak, így gyakorlatilag csupán néhány évig nélkülözték birtokaikat, és elvételük végül semmissé vált. Azonban ez is a megkülönböztetés jegyében fogant, mivel nem tett említést

¹¹ Erről szolgál forrásanyaggal az 1924-ben Romániába érkezett, a protestáns egyházak helyzetét vizsgáló amerikai misszió, melynek tudósításában 43 eset szerepel, amikor nem alkalmazták a magyar egyházak esetében a rendelkezést. A román kormány a vádakra történő reflektálásában nem ismerte el ezeket az eseteket.

¹² BÍRÓ, 2002. 330–333. p.

¹³ BALÁZS ANDRÁS: Adatok az erdélyi kisebbségek iskolavédelmi küzdelmeihez, 1919–1929. Cluj-Kolozsvár, 1929. (továbbiakban: BALÁZS, 1929.) 221. p.

¹⁴ Ez azt jelentette, hogy az állam a mintegy 5–10 évvel azelőtti árviszonyok alapján számolta ki a földek értékét, vételárát, ami a háború utáni viszonyok közepette a korabeli érték 5%-át érte.

a kisebbségeket érintő kárpótlásról.¹⁵ Így ilyen eljárásról a magyar egyházak kapcsán sehol nem tudtak beszámolni (Ld. 2. sz. ábra.).

A földek mellett az állam az ingatlanokat is kisajátította, emellett az eddig támogatást nyújtó magánszemélyek – főleg földbirtokosok – is kénytelenek voltak megválni föld- és ingatlantulajdonuk nem jelentéktelen hányadától. A Szentszékhez intézett memorandum úgy jellemzi az erdélyi katolikusok 48,4%-ának helyzetét, hogy az emberek földönfutóvá váltak, így az egyház elesett az eddig általuk nyújtott támogatástól is. A teljes erdélyi magyar lakosság 1925-ig összesen 2.494.585 holdat veszített, a későbbiekben ez elérte a 3.192.508 holdat.¹⁶ A földeket az esetek többségében románok kapták. 1918 után a birtok-kisajátításokon túl az is komoly veszteséget jelentett a magyar egyházak számára, hogy elestek az addig a magyar állam által biztosított olyan komoly bevételi forrásoktól, mint például az államsegély, vagy a kegyúri támogatás.¹⁷

Összehasonlítás céljából nézzük *A m. kir. kormány 1910. évi működéséről és az ország közállapotáról szóló jelentését* 1911-ből. Ebben olyan adatokat találunk, amelyek rávilágítanak arra a tényre, hogy 1900 és 1910 között Erdélyben 80 ezer holdnyi földterület volt a román görögkatolikus egyház tulajdonában,¹⁸ 1916-os források pedig mintegy 200 ezer katasztrális hold összesített birtoknagyságról számolnak be.¹⁹

Már az erdélyi világi katolikusok Szentszékhez írott 1921-es memorandum hangsúlyozta a parcellázás „faji célzatát”. A megalkotók véleménye szerint vagyonuk ezután a görögkeletiek pénzügyi kiadásait fogja szolgálni, emellett elősegítheti a magyarság kivándorlását Erdélyből, megváltoztatva az etnikai viszonyokat, és még inkább kisebbségi státuszba kényszerítve az ott maradt lakosokat, ami egyben az egyházmegye kihalását eredményezheti.²⁰ Hasonló módon nyilatkozott a trianoni béke egyik előkészítője, a kortárs román közéleti sajtóban sokat emlegetett brit történész, Seaton-Watson (Scotus Viator)²¹ is: „Az agrárreform nemcsak a magyar birtokoso-

¹⁵ BÍRÓ, 2002. 330–333. p.

¹⁶ Az erdélyi világi katolikusok memoranduma az Apostoli Szentszékhez. 1921. (továbbiakban: Memorandum, 1921.) 10. p.

¹⁷ KOSUTÁNY IGNÁC: A római katolikus egyház Erdélyben. Szeged. 1925. (továbbiakban: KOSUTÁNY, 1925.) 8. p.

¹⁸ KOSUTÁNY, 1925. 8. p.

¹⁹ BÍRÓ, 2002. 330–333. p.

²⁰ Memorandum, 1921. 11. p.

²¹ Robert William Seton-Watson (1879–1951), oxfordi történészprofesszor. Korai írásában használt írói álneve: Scotus Viator. „Az angol nyelvterületen a 20. század első felében Magyarország, a Habsburg monarchia és egész Délkelet-Európa egyik legalaposabb ismerőjének számított. [...] A trianoni békeszerződés talán legfontosabb szellemi előkészítőjévé, majd szívós védelmezőjévé vált. Ennek megfelelően magyar részről (legalábbis 1945-ig) jórészt csak [...] a történelmi Magyarország sírásóját és a magyarság halálos ellenségét látták benne. Szomszédaink viszont a két világháború között lelkesen ünnepelték, [...] emléktáblákat helyeztek el tiszteletére. Munkásságának elfogulatlan tanulmányozása valószínűleg a két szélsőség között jelölné ki helyét a térség historiográfiájában.” JESZENSZKY GÉZA: Seaton-Watson és a magyarellenesség. In: *História*, 1987. 1. sz. 20. p.

kat tette tönkre, hanem az egyházakon keresztül az egész magyar értelmiségi osztályt és néha a nemzeti bosszú látszatát keltette.”²²

A többségi közvélemény negatív befolyásolása érdekében a román sajtó még 1932-ben is óriási státusi vagyont és földterületet emlegetett. Gyárfás Elemér a Státus kapcsán a román szenátus előtt elhangzott beszédében cáfolta ennek realitását: a főleg Báthori által adományozott és – a jezsuiták feloszlata után – Mária Teréziától kapott földek nagysága az évszázadok során csökkent, illetve a fent említett földreform is jelentősen megapaszította a birtokok méretét. Gyárfás 220 millió lej nagyságú improduktív tulajdonról számolt be, hangsúlyozva, hogy ezeknek a fenntartása inkább további terheket rótt a Státusra, nem pedig bevételi forrás volt. Egyedül a Kolozsváron található két bérbe adott ház könyvelhető el produktív tényezőként – állította beszédében.²³

A román állam az egyházak és az etnikumok közötti megkülönböztetést a papi fizetéseket kiegészítő kongrua esetében is alkalmazta. 1920-tól indult meg a folyósítás, és körülbelül tíz évig nem jegyeztek le olyan kirívó megkülönböztetést, mint például az agrárreform megvalósítása közben; vagyis hozzávetőlegesen a törvényben előírtak szerint történtek a kifizetések. 1931-ben viszont Costăchescu – aki a nemzeti parasztpárt színeiben lett kultuszminiszter – előterjesztésére a hívek számának arányában indult meg a kiutalás. Meg kell említenünk, hogy ez szembement a kultusztörvény 31. szakaszában leírtakkal, mivel ott a törvényhozók kikötötték az egyházak anyagi feltételeinek és szükségleteinek figyelembevételét is.

1931 után a katolikus papok kongruája a hívek száma alapján 2050 és 3000 lej között volt. Az elkövetkező évek további jövedelemcsökkenést hoztak: 1933-ra összesen 4.606.209 lejjel kevesebb államsegélyben részesültek, mint 1931 előtt. A református egyház 1935-ös kongresszusára készült közigazgatási jelentés is ezt támasztja alá:

„Lelkészeink kongruája bár globális összegében valamivel emelkedett, ma sem éri el a létminimumot, sőt, több helyen, különösen városi helyeken néhány 100 lejre csökkentetett. A többségi egyházak kongruájával való egyesítés minden küzdelmünk, erőfeszítésünk ellenére sem sikerült [...]. A kongrua-csökkentéssel párhuzamosan sújtja egyházterületünket a vallásügyi miniszter úrnak az az intézkedése, hogy az elhalálozás, nyugalomba vonulás vagy lemondás folytán megüresedő rendes lelkészi helyek kongruája a folyó költségvetési évre beszünttetetik, illetve az ilyen helyre választott új lelkész akkor élvez kongruát, ha más kongruás helyről magával hozza, viszont ez esetben a másik egyház marad kongrua nélkül. Újjonnan végzett segédlelkészek 1935. április 1. óta kongruás helyre nem voltak ki-nevezhetők. Az ilyen irányban tett felterjesztések, személyes intervenciók mai napig eredménytelenek maradtak. Ha e rendelkezés tovább is fenntartatik, néhány év alatt számolnunk kell azzal, hogy a kongrua lelkészeinktől elvételük.”²⁴

²² SAS, 2008. 67. p.

²³ Az 1932. február 12-i szenátusi ülés jegyzőkönyve alapján ezt a bejelentést a román szenátorok gúnyos véleménynyilvánítása követte. Ez egyébként az egész ülés hangneméről elmondható.

²⁴ BÍRÓ, 2002. 333-334. p.

Bár a fenti idézet a református közösség viszonyait mutatja be, hasonlóan jellemezhető a katolikus lelkipásztorok helyzete is.

Nem szabad megfeledkezni arról a tényről sem, hogy az államsegély megadása, illetve annak megtagadása az állam számára kiváló kényszerítőeszközt, megfelelő alkupozíciót is biztosított a „rebellis” papok, lelkészek és egyházi vezetők „megregulálására”, hiszen bármikor megvonhatta azt a központi érdekeket és ideológiát nem megfelelően szolgáló egyházi személyektől. Ezt számos alkalommal meg is tette, főleg 1934 után. A legtöbb esetben a meglehetősen szélesen értelmezhető államellenes beszéd, cselekedet, irredenta viselkedés szerepel indoklásként, de elég volt nem megjelenni az állami ünnepeken. A kultuszminisztérium rendeleti úton, minden külön hivatalos vizsgálat nélkül, bármikor megvonhatta az államsegélyt. Mivel az állam gondoskodott a teológiatanárok és az egyházi központi vezetők fizetéséről is, így ezekben az esetekben is hasonló eszközök álltak rendelkezésére.²⁵

A vagyonrészek kisajátítása körüli jogvita

Mint az előzőekből kitűnt, Románia igényt tartott az Erdélyi Katolikus Státus korábbi vagyonára, illetve annak kezelési jogára, miután Erdélyt az országhoz csatolták. Jogi szempontból kérdőjelezték meg a Státus jogát az addig megélhetési forrásként birtokolt vallási és tanulmányi alapokhoz, illetve ingó és ingatlan tulajdonához. Elsődleges érvként hangzott el, hogy a magyar állam addig Erdélyben gyakorolt összes joga (főkegyúri jog, legfelsőbb betekintési jog stb.) egyenesen a román királyra, így az államra szállt.

Az elkövetkezőkben azt vizsgáljuk, milyen egyházjogi alapjai és törvényi elismertsége volt a Státusnak ebben a minőségében. A Státus egyik legfőbb feladata a vagyonkezelés, méghozzá az oktatási célokat szolgáló alapok vagyonának kezelése, illetve a felekezeti iskolák fenntartása. Az erdélyi római katolikus közösség ezen intézményének tagjai és vezetői történelmi tények felsorolásával igyekeztek bizonyítani jogaikat, különös hangsúlyt fektetve a szervezet megelőző ötvenéves történetére.

A Státushoz hasonlóan azok az alapok, amelyek az egyház közvagyonát képezték, szintén a történelmi fejlődés eredményeként alakultak ki. Ezek a következők: vallásalap,²⁶ tanulmányi alap,²⁷ ösztöndíjalap,²⁸ elemi iskolai

²⁵ BÍRÓ, 2002. 333–334. p.

²⁶ A vallásalap (Cassa Parochorum) eredetileg III. Károly hozta létre 1733-ban a plébánosok segélyezése céljából. Ehhez csatolta Mária Terézia a jezsuita rend 1773-as feloszlata után a fundus lusitanicus néven ismert portugál jezsuita missziós alapot. Ezt követően II. József 1782-ben a feloszlattott szerzetesrendek és kolostorok javai mellett a főpapok ún. várépítési hozzájárulását is a vallásalapba olvasztotta. Az alapot a magyar kamara kezelte. Ezenfelül az uralkodó ugyanebben az évben összeíratta az egyház vagyonát és jövedelmeit, és azokat is a vallásalap ellenőrzése alá helyezte.

²⁷ A tanulmányi alapot II. József hozta létre 1782-ben, a Mária Terézia által 1773-ban megszüntetett jezsuita rend vagyonából (később más felszámolt szerzetesrendek vagyona is belekerült), és az egyházi oktatási rendszer finanszírozására szolgált. Az alap – mint a vallásalap – magában foglalt kisebb adományokból származó jövedelmeket. Erdélyben ide sorolták a kolozsvári intézetek fenntartását szolgáló kolozsmonostori uradalmat is.

alap,²⁹ Teréz árvaházi alap,³⁰ nyugdíjalap,³¹ biztosítási alap.³² Ezek közül az 1868. február 9-re összehívott státusgyűlés szabályzatában nincs nevesítve a biztosítási alap és az elemi iskolai alap, közvetve azonban szerepelnek (ugyanis a tanítók fizetési alapját felsorolja),³³ de az 1931. május 13-i szabályzat szövegében már megtalálhatók.³⁴

Az 1581-es alapítólevél tanúsága szerint Báthory István erdélyi fejedelem a kolozsmonostori uradalmat – ami korábban a bencés rendé volt – a hozzá tartozó birtokállománnyal együtt a betelepülő jezsuitáknak adományozta. Célja ezzel „a katolikus érdekek előmozdítása” volt, „iskolában és iskolán kívül”.³⁵ Miután a protestáns fejedelmek idején a jezsuitákat kiűzték az országból, a birtokok egy része először a kincstárhoz, majd magán-személyekhez került. I. Lipót megegyezett az erdélyi rendekkel, és ennek következtében 1693. április 9-i rendeletében engedélyezte, hogy a birtokokat visszavásárolják, és az egyházé legyenek templomok és iskolák fenntartása céljából, „örök tulajdonjoggal”. 1732-ben III. Károly október 15-i határozata révén alkalmuk nyílt az uradalom többi részének visszaszerzésére is, saját pénzükön, kárpótlás nélkül; így az összeg előteremtése nagy áldozatot követelt. Az uradalmat az 1744-es 8. törvénycikk alapján törölték a pura fiscalitasok (kincstári javak) sorából, így vált a jezsuita rend 1773-as feloszlása után, uralkodói jóváhagyással, végül a birtok a Státus tanulmányi alapjának törzsvagyonává. Ennek alapját pedig az apostoli magyar királyi főkegyúri joga képezte, ez biztosította a királyoknak a katolikus vagyon feletti felügyeleti jogot.³⁶

A hagyományos egyházi álláspont szerint – amit a tridenti zsinat szentesített – a katolikus egyház anyagi javainak legfőbb kezelője a pápa, nem képezi nemzet, állam vagy uralkodó tulajdonát, még ellenőrzési joguk sincs felette. A felügyelet joga az egyházmegyékben a püspököt illette meg.

²⁸ Az ösztöndíjalap nem tér el jelentősen a tanulmányi alaptól, hisz mindkettő oktatási célokat törekedett szolgálni. Vagyonának jelentős részét a jezsuita vagyon tette ki, de – a többi alaphoz hasonlóan – ennek keretén belül is működtek egyéb alapítványok.

²⁹ Az elemi iskolai alapot Mária Terézia hozta létre 1776-ban, azzal a céllal, hogy az általa szervezett elemi iskolák fenntartását szolgálja.

³⁰ A Teréz árvaházi alap Mária Terézia adományára épült. 1770-ben ugyanis létrehozta a szebeni Teréz árvaházat.

³¹ A nyugdíjalap három részből tevődik össze: az elemi iskolák tanítóinak nyugdíjalapját I. Ferenc hozta létre 1808-ban, ehhez társult később a gimnáziumi tanárok és a Státus tisztviselőinek nyugdíjalapja. Mindhárom alapot a Státus vagyonának kell tekintelnünk, melyek a nevükben jelzettek nyugdíját biztosították.

³² A biztosítási alap a kötelezett vagy jogosult biztosítottak (szerzetesrendek, káptalanok) befizetéseiből jött létre. Ez sem tekintendő a Státus tulajdonában lévő alapnak; olyan közös alapról van szó, amely az érintettek befizetéseiből jött létre, megszűnés esetén pedig a befizetések arányában osztandó szét.

³³ Erdélyi Katolikus Státus Levéltára (továbbiakban: EKSL.) – Az Erdélyi Római Katolikus Státus Károlyfehérvárra 1868. február 9-ére egybehívott gyűlésről vezetett jegyzőkönyv VII. fejezete, a Státus közvagyonát tekintve.

³⁴ Az Erdélyi Római Katolikus Státus 1931-ben leszögezett Működési Szabályzata. In: EKSL. Külön kezelt iratok. 1932. IV/4 h.

³⁵ Az erdélyi katholicizmus. 1925. 359. p.

³⁶ Az erdélyi katholicizmus. 1925. 360. p.

„Az idők folyamán azonban az Egyház e tekintetben némi tiszteletjogokat engedélyezett az egyházi vagyon adományozása vagy megmentése körül érdemet szerzett világiaknak. [...] A magyar királyok is csak egyházi fölhatalmazás, privilégium alapján juthattak azon főkegyúri jogokhoz, amelyeket a történelem tanúsága szerint Szt. Istvántól kezdve gyakoroltak.”³⁷

Az így nyert főkegyúri jogokat a királyok csak az általuk adományozott javakra nézve gyakorolhatták, magánszemélyek adományaira nem terjedt ki.

Az idők során azonban ez a jog fokozatosan szélesedett. A reformáció térnyerésének idején az egyház a királyok segítségét kérte a hit védelmében. Ők ekkor olyan intézkedéseket fogantatosítottak, melyekhez csak az illetékes egyházi személyeknek lett volna joga. Ekkor terjedt el az a gyakorlat is, hogy a királyok az üresedés alatt levő egyházi javak kezelésével a királyi kamarát bízták meg.³⁸ Ezek a tényezők mind fontos szerepet játszottak a főkegyúri jog későbbi kiterjesztésében, mely így már – egyebek mellett – az egyházi vagyon feletti felügyeletet, annak ellenőrzési jogát jelentette.³⁹ Az eredetileg „a pápától elismert tiszteleti jog”⁴⁰ törvénybe iktatásával közjoggá vált, és a felségjogok közé került (de a főkegyúri jog nem egyenlő a király személyes felségjogával).⁴¹ Mária Terézia és II. József túlzott mértékben élt ezekkel a jogosítványokkal, melyek akkori formájukban nem illették volna meg őket.⁴²

„A magyar alkotmányjog szerint a király a szt. korona révén jut szt. István örökébe. A koronázáskor, amely szt. mise alatt történik, esküt tesz a király a katolikus egyház jogainak megvédésére. Ennek fejében koronázza meg őt az esztergomi érsek szt. István koronájával és ezen ténnyel lép a főkegyúri jogok birtokába.”⁴³

És mivel az ország területe a Szent Koronáé, a király pedig nem egyedüli birtokosa a Szent Korona jogainak, a földterület sem képezi az ő magánvagyonát. Adományozási joga van „mint a közhatalom gyakorlására hivatott alanynak”,⁴⁴ de a fentiekből következik, hogy ez nem magánjog, hiszen nem a saját vagyonából adományoz. „Ennél fogva a királyi adomány sem létesíthet magánjogi viszonyt az adományozó király és a megadományozott között.”

Amennyiben a fenti értelmezést fogadjuk el kizárólagosnak, akkor a király főkegyúri joga általános felségjogaiból adódik, így pedig az utódállá-

³⁷ Az erdélyi katholicizmus. 1925. 378. p.

³⁸ Az erdélyi katholicizmus. 1925. 379. p.

³⁹ Az erdélyi katholicizmus. 1925. 380. p.

⁴⁰ Az erdélyi katholicizmus. 1925. 382. p.

⁴¹ „Ezen felségjogok [jura maiestatica/jura circa sacra – S.Cs.M.] fogalmát, amely az államfőt a vallások főfelügyelőjévé teszi, a protestantizmus honosította meg Európában.” A katolikus egyház ezeket a jogokat soha nem ismerte el. Az erdélyi katholicizmus. 1925. 380., 382. p.

⁴² KARÁCSONYI JÁNOS: Ne faljuk fel egymást. In: *Magyar Kisebbség*, 1924. 7. szám. 298. p.

⁴³ Az erdélyi katholicizmus. 1925. 381. p.

⁴⁴ KOSUTÁNY, 1925. 14. p.

mokat a Magyarországtól elvett területek mindegyike felett megilletné ez a jog. És bár a román kormány valóban ebben a szellemben igyekezett eljárni,⁴⁵ ez csak egyike a lehetséges interpretációknak.

Ugyanakkor ezen megközelítés esetén is problémásnak látszik a közvetlen jogi átszármaztatás. Az erdélyi fejedelmek idejében ez a jog fel volt függesztve, és nem illette meg automatikusan az utódállamokat, sőt még a magyar kormányzót sem.⁴⁶ Onisifor Ghibu azt is állította, hogy a Szent Korona joga Romániára szállt át, Kosutány ezzel szemben leszögezi, hogy „nem szállt se a török szultánokra, se a római császárokra, még I. Ferencz Józsefekre is csak akkor szállott, mikor őt az ország királlyá koronázta 1867-ben. Nem száll az Romániára sem.”⁴⁷

Érdemes itt megemlíteni, hogy a főkegyúri jog részlegessége jól megvilágítja a Státus és a Catholica Commissio közötti kánonjogi különbséget. A középkorban a királyok ezt a jogukat udvari emberek közreműködésével gyakorolták. Hasonló szerepet töltött be a Commissio is, mely a főkegyúri hatáskörbe tartozó ügyeket kezelte, de mindez nem befolyásolta a Státus létét, sem jogát az egyház hatáskörébe tartozó ügyek további intézésére. A Commissio „belügye” volt a királynak mint főkegyúrnak.⁴⁸

A katolikus egyház anyagi javainak felügyeleti joga az erdélyi egyházmegyében a püspököt illette meg, akinek szerepét a hosszú vakancia idején a Státus vette át.⁴⁹ Befolyása több ponton – kisebb-nagyobb szünetekkel – a későbbiekben is többnyire megmaradt. A Státust ezért gyakran érte az a vád, hogy „protestáns ízű gyülekezet, mely püspöki jogokat vindikál magának és a püspök hatalmát a protestáns főpásztorok szűk jogkörére szorítja”. Ezért – ellenfelei szerint – megszüntetése nem jelenthet hátrányt Romániára nézve, sem a Nemzetek Szövetsége, sem a Szentszék előtt, mert ezzel „visszaállítja egyszer s mindenkorra a gyulafehérvári róm. kath. püspökmegyében is az egyetemes kath. egyház teljes egészében mindenütt szokásos kánonjogi helyzetét, szemben a XVIII. századbeli osztrák kormány által teremtett jogi helyzettel, amelyet a XIX. századbeli magyar kormányzat folytatott”.⁵⁰ A katolikus püspökök jogköre azonban korántsem merült ki sem az egyházmegyei vagyon közvetett kezelésében, sem az iskolák felügyeletében, így ezek a vádak egyértelműen túloznak. A világi főurakat – mint láttuk – a kényszer vitte rá a vagyonkezelés átvételére, de azóta is, amióta a püspökök visszatértek Erdélybe, vezetik a Státust, és osztoznak vele ezeken a jogokon. Míg a protestáns főpásztorok az egyházkerületi gyűléseknek, az erdélyi püspökök elnökei a státusgyűléseknek voltak alárendelve. A vagyonkezelésnek ezt a formáját az egyházjog sem tiltotta. A Codex Juris Canonici 1519. és 1520. kánonjai értelmében a vagyonkezelés a püspök feladata. A püspöknek vagyonkezelési bizottságot kellett felállítania felügyelet céljából, saját székhelyén, legalább két taggal, „hacsak különle-

⁴⁵ FRITZ LÁSZLÓ: Ghibu Onisifor: Egy anakronizmus és egy kihívás II. In: *Magyar Kisebbség*, 1932. 1. köt. 5. szám. 145. p.

⁴⁶ Az erdélyi katholicizmus. 1925. 381–384. p.

⁴⁷ KOSUTÁNY, 1925. 14–15. p.

⁴⁸ Az erdélyi katholicizmus. 1925. 386. p.

⁴⁹ Az erdélyi katholicizmus. 1925. 378. p.

⁵⁰ FRITZ LÁSZLÓ: Ghibu Onisifor: Egy anakronizmus és egy kihívás I. In: *Magyar Kisebbség*, 1932. 1. köt. 3–4. sz. 109. p.

ges jog vagy szokás révén más egyenértékű módon nem történt már törvényes gondoskodás”.⁵¹ Persze azt sem szabad elfelejteni, hogy ezek a kánonok a vagyon felügyeletére vonatkoztak, de a Státus ezen felül kezelte is őket. Ezt az 1521. kánon 2. §-a alapján tehette meg, mely megengedte a laikusok részvételét ilyen tevékenységekben (ha a püspök azt jóváhagyta), és megmaradt ellenőrzési joga. Feltétel volt emellett az alapítók jóváhagyása is, ami – mint már korábban láttuk – a Státus elismerésével szintén megtörtént. Minden feltétel adott volt tehát ahhoz, hogy ez az intézmény ellássa az oktatási intézmények felügyeletét, meghatározza működésük kereteit, és kezelje a finanszírozásukra szolgáló alapokat.

További világi jogi hivatkozási alapként felhozhatták az 1867. szeptember 12-i 896. számú miniszteri rendeletet, melynek értelmében megszűnt a Catholica Commissio, és helyét, illetve feladatkörét az Erdélyi Katolikus Státus vette át. Ideiglenesen a Catholica Commissio munkáját 1873-ig egy bizottság látta el, mely az addigi jogokat gyakorolta, illetve szervezte az átadást. Ez képezi a Státus létezésének közjogi biztosítékát.⁵² Erdély uniója után ideiglenes helyzetnek tekintették az ezt követő éveket, mivel az országos katolikus autonómia szervezetének megalakulásáig egyes vélemények szerint nem lett volna szerencsés, ha a minisztérium veszi kezelésbe a vallási és tanulmányi alapokat. A Státus is kezdeményezte ennek megvalósítását. Az álláspont hívei vagy az Erdélyi Katolikus Státus, vagy az országos autonómia kezelésében szerették volna látni a vagyont.

1873-ban az akkori vallás- és közoktatási miniszter, Trefort Ágoston törvényileg nem engedte át az állami kezelésből az erdélyi közalapokat a Státusnak. Ugyanakkor a korabeli források arról számoltak be, hogy a Státus használta azokat, és gyakorlati kezelésükben is részt vett.⁵³ A testület tagjai ezt azzal indokolták, hogy a miniszter nem kívánt az átengedéssel beavatkozni az akkor szerveződő országos autonómia leendő ügyeibe, illetve akkor még nem volt pontosan látható a feladatok megosztása, és az országos autonómiával való viszonya az erdélyi szervezethez.⁵⁴

Csorba Ferenc 1891-es – az akkori magyar kormány centralizációs törekvéseit szem előtt tartó – értelmezésében azt hangsúlyozta, hogy gyakorlatilag csak a felterjesztések érkeztek meg a minisztériumhoz, ahonnan mindössze a beleegyezést várták. Az alapok és azok kezelési joga a Vallás- és Közoktatási Minisztérium hatáskörébe tartozott, mivel a miniszter a királyi főkegyúri jog gyakorlati érvényesítője. E koncepció szerint a Státus azért nem kaphatta meg ekkor a korábban említett alapok kezelési jogát, mert azok országos alapítványok részét képezték, amit egy – utóbb létrehozandó – országos autonómia szervezet hatáskörébe kívántak vonni, a Stá-

⁵¹ Az erdélyi katholicizmus. 1925. 389–390. p.

⁵² BALÁZS, 1929. 219. p.

⁵³ Példaként említhető a nagyalmási és a radnóti uradalom megvásárlása, amikor a bizottság a törzsvagyon jelentős részét felhasználva a Státus teljes tulajdonjogi szabadságot nyert. A kormány nem lépett közbe, tehát gyakorlatilag legalizálta a tranzakciót, csak annak törvényességét és helyességét vizsgálta.

⁵⁴ Az Erdélyi Római Katolikus Státus. Emlékirat, melyet az erdélyi róm. kath. Státus igazgatótanácsa Románia kormányához román nyelven terjesztett fel 1932. január 20-án. Kolozsvár, 1932. 9. p.

tus kompetenciája pedig pusztán az erdélyi egyházmegyére terjedt ki.⁵⁵ Pedig a vagyonkezelés jogát nemzetközi szerződések is biztosították,⁵⁶ de miután Erdély román fennhatóság alá került, ezeknek a jogoknak az érvényesítése komoly akadályokba ütközött. A román szenátusban hangzott el Oanea véleménye, ő azt hangsúlyozta, hogy 1873-ban a Katolikus Státus egyszerűen csak rátette a kezét az akkori (magyar) állam vagyonának ezen részére, ezzel gyakorlatilag kimondta, hogy jogi értelemben ellopta azt.⁵⁷

Az impériumváltás után a Státus arra hivatkozott, hogy a magyar állam nem tarthat igényt a vagyonra, mivel az adott terület már nem oda tartozik, ezért annak kezelése az ő feladatuk és jogosultságuk. Erre volt válasz az Oanea álláspontját tükröző román álláspont a korábban „eltulajdonított” állami jogok általuk történt visszavételéről és „átörökléséről”.

⁵⁵ CSORBA FERENC: Az erdélyi katolikus autonómiáról. In: *Budapesti Szemle*, 1891. 337–368. p.

⁵⁶ Az erdélyi katholicizmus. 1925. 333. p.

⁵⁷ Az Erdélyi Katolikus Státus a Szenátus előtt. Gyárfás Elemér világi elnök beszéde és N. Jorga miniszterelnök válasza a Szenátus 1932. február 12-iki ülésén. Cluj–Kolozsvár. 1932. (Különlenyomat az „Erdélyi Tudósító” 5. számából.) 8. p. Online: Magyar Elektronikus Könyvtár, <http://mek.oszk.hu/08500/08563> – 2015. február.

Összegzés

Az impériumváltás révén bekövetkezett állami birtokpolitika a Státus által kezelt iskolai- és vallásalapok jövedelmeiben összesen mintegy 24.207.138 lej nagyságú deficitet okozott. A vallásalap mintegy 2.542.659 lej, a tanulmányi alap 8.480.086 lej, az ösztöndíjalap 139.376 lej, az elemi iskolai alap 13.619.274 lej hiánnyal küzdött az 1920 előtti évek bevételeihez képest. Egyedül a tisztviselők és a tanárok nyugdíjalapja jutott némi többletbevételekhez.⁵⁸

Más szóval a Státus kezelésében lévő birtokok kisajátítása nagyon súlyos veszteséget jelentett. Az általuk működtetett intézményi költségek nagy részének fedezésére a földekből származó bevétel szolgált. Érthető, hogy ez a drasztikus bevételkiesés milyen súlyos következményekkel járt; az egyház földjeinek csupán 11%-a maradt meg. Ennek következtében a bevételek és a kiadások között a legnagyobb különbség a tanulmányi alap és az elemi iskolai alap esetében keletkezett. Az oktatás volt tehát az a terület, melyet az elvonások a leginkább érintettek, ahogy az a rendelet kibocsátóinak szándékában is állt. A felekezeti iskolák száma a forráselvonások és más rendeleti akadályok következtében lecsökkent az évek során, és a megmaradtak fenntartása is főként a hívek áldozatkészségének eredményeként valósulhatott meg.⁵⁹

A fenti elemzés tükrében azonban szükséges leszögezni, hogy erre a helyzetre nem adható a mai kor elvárásainak megfelelő, egzakt magyarázat. A felvetett konkrét kérdés és a többi ehhez kapcsolódó probléma közös gyökere az egyházi vagyon tulajdonjogának értelmezése.⁶⁰ Az ezzel kapcsolatos álláspont a klérus részéről lényegileg változatlan. Szerinte ez szerzés és bírás tekintetében a nemesi birtokkal teljesen megegyező jogi természetű magántulajdon, vagyis érdemekért járó adományként vagy szerzeményi úton jutott a kezére, és örök, elidegeníthetetlen módon birtokolja azt. Azaz: az egyházak és a nemesek egyazon nemesi kiváltságok birtokosai.

A reformkorban kialakult liberális érvelés – amely a dualizmus korában is tovább élt – az egyházi vagyon tulajdonjogát tekintve is abból indul ki, hogy a papság kulturális és vallási feladatokat ellátó államhivatalnokkar volt. Az államhivatalnok az állam által meghatározott funkció ellátásáért kapta a fizetést, ami az adott korban nem pénz, hanem birtokadomány volt. A liberálisok célja az állam és az egyház szétválasztása. Így a deszakralizált államban az azonos nézetet vallók magánegyesületeként értelmezett egyházak tisztviselői az általuk betöltött funkciók állami kézbevétele után tovább már nem jogosultak a fizetségként kapott vagyon használatára. A tulajdonsértés vádját úgy cáfolja meg ez a gondolatsor, hogy a fentiek szerint az egyház vagyona soha nem is volt az egyházé, így az nem volt

⁵⁸ SAS, 2008. 67. p.

⁵⁹ SULLYOK ISTVÁN: Végső veszedelemben középfoku oktatásunk III. In: *Magyar Kisebbség*, 1923. 2. köt. 13. sz. 497. p.; BÍRÓ SÁNDOR: Az erdélyi magyar iskola keresztútja. In: *Magyar Szemle*, 1941. 60. köt. 1. sz. 31. p.

⁶⁰ Az elemzés során főként az alábbi írásokat használtuk: CSORBA LÁSZLÓ: A szekularizáció kérdése a reformkori országgyűléseken. In: *Világosság*, 1979. 10. 603–610. p.; UŐ: A Vallásalap „jogi természete”. Az egyházi vagyon problémája a polgári átalakulás korának Magyarországon, 1782–1918. Bp., 1999. (továbbiakban: CSORBA, 1999.) 29–44. p.

annak tulajdonosa, csak birtokosa. A tulajdonos végig az állam maradt, így tehát nem igényelhető utána kárpótlás sem. A fentiek jogosságát igyekeztek történetileg is alátámasztani. Visszatekintésük során a feudális jogtörténeti tényeket polgári jogelvek szerint reinterpreterálták.

A klerikális és a liberális elképzelés közti különbség gyökere a feudális és a polgári tulajdonfelfogás közti lényegi eltérés. A feudális megközelítésben a lényeges a tényleges birtoklás, amelynek idővel jogkeletkeztető hatása van. Így válhatott az ideiglenes beneficium örökölhető feudummá. Ezenfelül az egyházra még a visszaháramlási jog – a jus fiscalitatis – sem volt érvényes, mert csak a megadómányozott egyházi személy veszi át az adományát, de az továbbra is az egyház kezén maradt.

Mivel a polgári tulajdonfogalom rendelkezés-centrikus, a liberális reformerek a törvényhozás által a rendelkezési jogot gyakorló nemzetet tekintették az egyházi vagyon való tulajdonosának. Ebből kiindulva értelmezhetők úgy, hogy a feudális adományozásban kapott birtok az egyháznak mint államhivatalnak szóló fizetés és költségterítés, amivel a nemzet rendelkezik.

A rendelkezésen alapuló polgári tulajdonfelfogás alapján elvileg sem lehetett eldönteni a problémát. Csorba László vallásalapra vonatkozó érvelését a tárgyalt vagyonrészekre is vonatkoztathatjuk:

„A kezelő és a kedvezményezett kölcsönös kizárólagossága az államot is, az egyházat is megfosztotta attól, hogy a korabeli jogi normák szerint minden kétséget kizáróan bizonyíthassa saját tulajdonosságát. Hogy egészen pontosan fogalmazzunk: mivel nem léphettek túl saját koruk szellemi világának meghatározottságain, [...] számukra a valóságban éppúgy lehetett mindkettőé, ahogy egyiké sem a vallásalap, csupán azt nem állíthatták az adott pillanatban róla, hogy kizárólag az egyház vagy az állam kezében van. Egy korábbi korszak viszonyainak megfelelő összefonódottságban oszlott meg [...] mindazon jogosítvány, ami a polgári tulajdonviszonyok szabályrendszerében kizárólagos érvennyel csupán egy természetes vagy jogi személyt illethetett volna”.⁶¹

Az utóbb említett érvelést értelmezi újra a kortárs Kosutány Ignác:

„A magyar katolikus egyházi vagyon tulajdona és tulajdonjoga a mi modern jogi fogalmaink és felfogásunk kategóriáiba bele nem illeszthető. [...] Nagyban különbözik mindattól, amit a modern jogász tulajdon, tulajdonjog és birtok fogalma alatt ismer. [...] Mai fogalmaink szerint a magyar katolikus egyházi vagyon jogi fogalma nem konstruálható. Maradványa az egy régi és ma már letűnt időnek, amidőn azok a tényezők, amelyek a mai jogéletnek alaptényezői [...] még nem léteztek, vagy a fejlettségnek alacsony fokán állottak. Ellenben létezett olyan [...] mely ma már nem létezik. [...] A magyar egyházi vagyon csak részben tartozott és tartozik a magánjog keretébe, nagy része pedig átnyúlik a magyar államjog területére. Magánjog és államjog pedig egymással olyan összefüggésben állanak [...] ami minden modern meghatározást lehetetlenné tesz. Ez az oka annak, hogy a

⁶¹ CSORBA, 1999. 43. p.

magyar egyházi vagyon tulajdonjogának alanyát adni a mai jognézet mellett nem lehet. Az egyházi vagyon fogalma egy történeti fogalom.”⁶²

Érdemes mindezt szem előtt tartani. Azoknak, akik a Státus felszámoltatásán igen sokat fáradoztak, ezen alapok vagyonának megszerzése volt az elsődleges céljuk. A cél érdekében pedig igyekeztek összemosni a Státus és az alapok keletkezése idején létező jogértelmezést a saját korukéval. Egy ilyen összemosás pedig „a tudománnyal való visszaélés”, annak „erőszakolása”, és téves magyarázatokra ad lehetőséget.⁶³

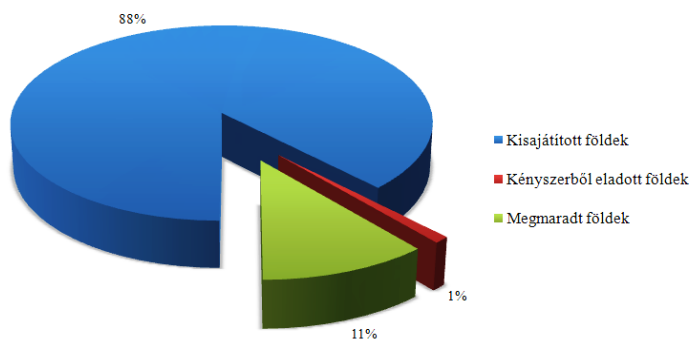
⁶² KOSUTÁNY, 1925. 21–22. p.

⁶³ KOSUTÁNY, 1925. 21–22. p.

ÁBRÁK

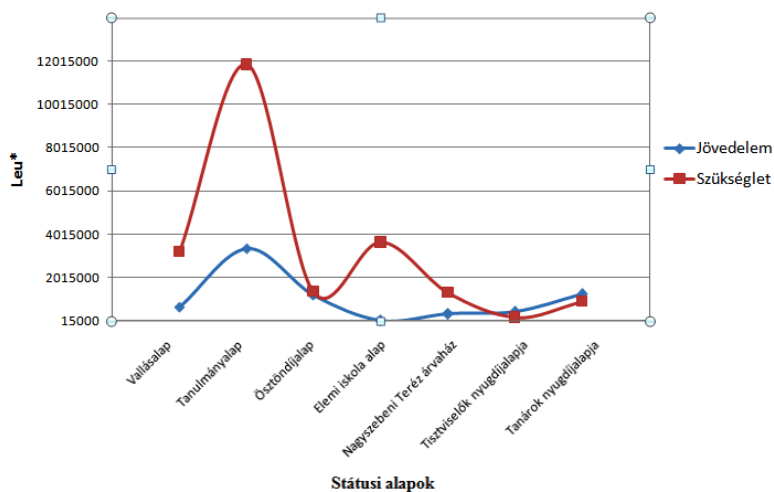
1.

**Az 1921-es agrártörvény 6. cikkelye értelmében
kisajátított státusi földek**

2.

**A státusi alapok jövedelmeinek és szükségleteinek
alakulása a birtokkisajátítások után**

SUMMARIES IN ENGLISH

Early History of the Székesfehérvár Basilica and Provostship *Thoroczka, Gábor*

This study shows the early history and treasures of the Székesfehérvár Basilica and provostship which was founded by the first Hungarian king, Saint Stephen (1000/1001–1038), also serving as a burial place of his. The study covers the descriptions of the building destroyed at the very beginning of the 17th century during the Turkish occupation from the Árpád ages (Hungarian Chronicle and the legends of Saint Stephen). It also covers the attempts to reconstruct the building, the coronations taking place in the Basilica from the early ages, the royal burials getting more frequent from the 12th century and the canonizations of King Stephen and his son, Imre taking place within the Basilica in the year 1083. The study describes in detail the issue of the Holy Crown of Hungary, the royal lance of German origin which has been lost, the still remaining coronation mantle of unique value which originally belonged to the provost of the Basilica as his chasuble, and the issue of the Székesfehérvár rationales, the pontificals wore by the coronizing bishops, which had presumably existed.

Poetical Representation of the Installation Ceremony of Sándor Rudnay *Vaderna, Gábor*

The highest position of the Hungarian Catholic Church, the Primateship of Esztergom was vacant between 1809 and 1820. This vacancy was one of the most important issues of Hungarian politics that time. The Habsburg Court did not want to remedy for this grievance as the revenue of the archbishopric had been collected by the Habsburg Monarchy itself and had been spent on the Napoleonic wars. Hence the Hungarian orders waited hopefully for the great moment of a nomination. Finally, the king, Franz II chose the bishop of Transylvania, Sándor Rudnay (1760–1831) who was approved of by the Vatican too. This paper presents the poetical representation of the installation ceremony, which was held in May 1820. More than a hundred poems were born in several languages (Latin, Hungarian, German, Slovakian, and French) by numerous kinds of authors (such as clerics, nobles, students, or simple citizens). Of course, in these laudations (*encomiasticums* as it is termed) they all praised the excellence and virtue of Rudnay, but they also tried to articulate what their wishes were, what expectations they had, what they thought about their political chances, and how an archbishop should support a political cause at the Court. In this sense, the poetry that appeared for this occasion was a specific tool of political communication by which one could express one's opinions and desires.

Milestone in the Hungarian and Romanian Greek Catholic Historiography

Katkó, Márton Áron

Present article's issue is Cecilia Cârja's monograph published in 2012, titled *Church and Politics. The Creation of the Hajdúdorogh Diocese (1912)*. This article's goal is not only the presentation of Cârja's work, but also to synchronize with the results of the Hungarian researches. The mentioned book is unique at the map of the Hungarian and Romanian historiography. After many short articles and chapters this is the first experience of a complex review of one of the last great nationality confrontations in the old Hungary. Cârja's work presents not only ecclesiastical questions of the creation of diocese, but it is also useful for the exploration of the differences and contradictions between the Hungarian and Romanian national self-reflection (lingual nation vs. confessional nation) or the different nationbuildings.

The author starts her argumentation with the Hajdúdorog movement in the 1860's and presents its development: claims and struggles for own bishopric institution with Hungarian liturgical language.

By processing the documents of the Archivio Segreto Vaticano, Cârja sketches the goals of this movement and the difficulties of its achievement from the point of view of the higher ecclesiastical authorities' attitudes, primarily the Vatican refusing the national campaign in the church. The author explores many new sources, but she doesn't use Hungarian documents thus her interpretation of the most significant secular authority, the Hungarian government's goals is incomplete.

Indirectly the government's opinion determined the limits of movement's wishes. Before the 1910's, because of national reasons the government refused the erection of a new diocese, but supported the introduction of the Hungarian liturgical language because of the same motives. Cârja describes these two questions in separate chapters correctly, but without the governmental sources she cannot reconstruct all aspects of their connection, especially in the period between 1902–1910, when the government step by step gravitated from the introduction of the new liturgical language towards the erection of the diocese.

The most interesting part of the book is the interpretation of Romanian Greek catholic society's reaction to the erection of the Hajdúdorog diocese, in 1912. During the Romanian protestation evolved a division of labour among all affected members. Priests and their parishes edited memorandums, the high clergy protested at Rome and tried to slow down the foundation of the diocese, the secular Romanians reached to get support from the Romanian government and heir to the Habsburg throne.

Economic Conditions of the Roman Catholic Community in Transylvania after the Change of Countries, with Special Regards to the Properties of the Transylvanian Catholic Status
Sarnyai, Csaba Máté

Romania's estate politics after the Trianon treaty caused about 24,207,138 lei deficit in the school and religious funds managed by the Transylvanian Catholic Status. It is understandable that such a dramatic loss of income had serious consequences. Education was the most affected field, just as intended by the creators of the edict. The number of denominational schools decreased due to source redistributions and other obstructive decisions, and even the maintenance of the remainder was possible only through the selflessness of the followers.

But it must be noted, as our analysis shows, that an exact explanation for such a situation, according to present expectations, cannot be given today. The difference between clerical and liberal views is rooted in the essential difference between the feudal and modern civil concepts of property. The primary goal of those who worked much on the elimination and abolishment of the Status was to acquire the money of these funds. For this purpose, they attempted to confuse the legal interpretation of the time when the Status and the funds were created with the interpretation of their own time. Such a confusion attempt is actually 'an abuse of scholarship', its 'violation' and an opportunity for false explanations.

A katolikus egyház reprezentációja egy Horthy-korszakbeli történelemtankönyv-sorozatban*

Somodi Imre

A katolikus iskolákban minden korban igen jelentős szerepet szántak a vallásos nevelésnek – ez annyira magától értetődő, hogy szinte említeni is felesleges –: nem volt ez másként a két világháború közötti időszakban sem. A katolikus iskola nem csupán azt a célt tűzte ki maga elé, hogy tanulóinak értelmi képességeit fejlessze, tudását gyarapítsa, hanem azt is, hogy őket a katolikus keresztény hitben és erkölcsökben megerősítse. A következő oldalakon arra keressük a választ, hogy ez a fajta vallásos motiváció befolyásolhatta-e a katolikus gimnáziumokat az iskolában használatos tankönyvek megválasztásában?

A humán tudományok műveléséből a szubjektivitás sosem küszöbölhető ki. Ugyanez igaz ezen diszciplínák iskolai tanítására. A különböző történelemtankönyvek ugyanazon történeti tényeket nagyon eltérően interpretálhatják szerzőjük világnézeti beállítottságától függően. A továbbiakban azt fogjuk megvizsgálni, hogy egy, az 1924. évi középiskolai törvény érvényességének idején a katolikus gimnáziumokban széleskörűen elterjedt történelemtankönyv-sorozatban hogyan kerül bemutatásra a katolikus egyház történelmi szerepe, s ez alapján logikusnak tekinthető-e, hogy a katolikus szellemiségű iskolák éppen ezeket a tankönyveket alkalmazták?

A szóban forgó sorozat Marczell Ágoston és Szolomájer Tasziló egyetemes történelmet tárgyaló tankönyvei a középiskola IV–VII. osztálya számára.¹ Ami a könyvek szerzőit illeti: Szolomájer Tasziló egyházi személy volt, bencés szerzetes. Marczell Ágoston ugyan nem volt klerikus, de maga is katolikus értelmiségi volt.² A tankönyveket a katolikus egyház kiadója, a Szent István Társulat jelentette meg. A Szent István Társulat tankönyvei minden bizonnyal élvezték a katolikus iskolák tanárainak és vezetéseinek preferenciáját, mivel a nagy múltra visszatekintő katolikus kiadó biztosíték volt a könyvek színvonalára és megfelelő szellemiségére vonatkozóan.³

A két szerző és a kiadó tehát már önmagában garancia lehetett a katolikus iskolák számára, hogy az említett tankönyvek az iskola katolikus szel-

* Jelen tanulmány a XII. Országos Neveléstudományi Konferencián (Budapest, 2012. november 8–10.) tartott előadás írásos változata.

¹ MARCZELL ÁGOSTON – SZOLOMÁJER TASZILÓ: Egyetemes történelem a gimnázium, reálgimnázium és reáliskola IV. osztálya számára. Bp., 1927. (továbbiakban: MARCZELL–SZOLOMÁJER. IV.); UŐK: Egyetemes történelem a gimnázium, reálgimnázium és reáliskola V. osztálya számára. Bp., 1928. (továbbiakban: MARCZELL–SZOLOMÁJER. V.); UŐK: Egyetemes történelem a gimnázium, reálgimnázium és reáliskola VI. osztálya számára. Bp., 1929. (továbbiakban: MARCZELL–SZOLOMÁJER. VI.); UŐK: Egyetemes történelem a gimnázium, reálgimnázium és reáliskola VII. osztálya számára. Bp., 1930. (továbbiakban: MARCZELL–SZOLOMÁJER. VII.)

² Magyar Katolikus Lexikon, VIII. köt. Bp., 2003. 605. p. Magyar Katolikus Lexikon, XII. köt. Bp., 2007. 676. p.

³ ALBERT B. GÁBOR: Súlypontok és hangsúlyeltolódások. Középiskolai történelemtankönyvek a Horthy-korszakban. Pápa, 2006. (továbbiakban: ALBERT, 2006.) 32–33. p.

lemiségének megfelelő módon tárgyalják a történelmet. De valóban „katolikus” módon tárgyalják? A következőkben erre keressük a választ oly módon, hogy végighaladva a történelmen megvizsgáljuk, hogy a fenti tankönyvek szerzői hogyan beszélnek a katolikus egyházról, illetve a katolikus egyház szempontjából neuralgikus kérdésekről (egyéb vallások, humanizmus, reformáció, felvilágosodás stb.). Kitérünk arra is, hogy a modern katolikus egyháztörténet-írás és teológia eredményeinek fényében mennyiben tekinthető a tankönyvek által közvetített egyházkép objektívnek.⁴

Haladjunk tehát végig kronologikus rendben a történelmen a kezdetektől az újkorig, s vizsgáljuk meg, hogyan mutatja be és értékeli az egyes történelmi eseményeket a két tankönyvíró!

Az ókori népek vallásait Marczell és Szolomájer sokszor úgy ismerteti, hogy kihangsúlyozza azon hitelveiket, amelyeket a kereszténység is vall: például halál utáni örök élet, halál utáni ítélet, jó és rossz harca, aszkézis stb. Sőt olyan sommás véleményt képviselnek, miszerint a görögök eredetileg egysistenthívők voltak, s később váltak többistenhívővé,⁵ mely megállapítás éles ellentétben áll a mai vallástudománynak a monoteista vallások genezisére vonatkozó elképzeléseivel. A zsidóság legkorábbi történetére, a pátriárkák korára vonatkozó bibliai elbeszéléseket kritikátlanul történelmi tényekként kezelik. A zsidókról úgy beszélnek, mint akik egyedül őrizték meg „az *egy igaz Isten* tiszteletét”.⁶ Ebben a kijelentésben – akár teista, akár ateista, akár agnosztikus álláspontot képviselünk – olyan értékítéletet fedezhetünk fel, amely nehezen egyeztethető össze a történettudomány és a történelemtanítás lehetőség szerinti objektivitásával. Hasonló esetekkel, amelyekben az istenhít, a kereszténység, a katolicizmus egyértelműen pozitív értékűként tűnik fel, többször találkozhatunk a vizsgált tankönyvekben. Mi több: teljességgel áthatják ezen tankönyveket.

Ez a fajta „elfogultság” azonban különösen erőteljesen van jelen a kereszténység születéséről szóló fejezetben. A szerzők szerint Jézus Krisztus – akit a tankönyvírók egyszerűen csak „Meváltónak”⁷ neveznek – tevékenysége és az egyház alapítása „a világtörténelem legnagyobb eseménye”. Ezt követően az érzelmekre ható kifejezésekkel mutatják be Jézus tevé-

4 Elengedhetetlenül fontos tisztázni a kutató helyzetét ebben az összehasonlításban: mit hasonlít össze mivel, és mit tekint az objektivitás alapjának? A Marczell–Szolomájer-féle tankönyvek egyházképét azokkal a ma már evidenciának számító megállapításokkal vetem össze, amelyekben a mai katolikus egyháztörténet-írás és teológia képviselői egyetértenek. Például: A dogmatika kézikönyve I–II. Szerk.: Schneider, Theodor. Bp., 1996–1997.; GÁRDONYI MÁTÉ: Bevezetés a Katolikus Egyház történetébe. Bp., 2009.; GESZTESY ANDRÁS: Jézustól Krisztusig. Fundamentális krisztológia jegyzet. Pécs, 1997.; KÜNG, HANS: A katolikus egyház rövid története. Bp., 2005.; RÓZSA HUBA: Ószövetségi bevezető. Bp., 1991.; VANYÓ LÁSZLÓ: Bevezetés az ókeresztény kor dogmatörténetébe 787-ig. Bp., 1998. Stb. Hangsúlyozom tehát, hogy az összehasonlítás alapját a mai történettudományi és teológiai megállapítások adják, ezekhez viszonyítom Marczell és Szolomájer állításait, nem pedig a korabeli egyháztörténet-írás és teológia eredményeihez. Utóbbi esetben valószínűleg részben más tanulságokat eredményezne az összehasonlítás.

5 MARCZELL–SZOLOMÁJER. IV. 31. p.

6 MARCZELL–SZOLOMÁJER. IV. 9. p. (Eredeti kiemelés.)

7 Más helyen pedig „Üdvözítőnek”. MARCZELL–SZOLOMÁJER. V. 85. p.

kenységét és tanítását, s így összegzik azt: „mindenekelőtt pedig megjelölte az élet igazi értékét”.⁸ Más helyen pedig ezt olvashatjuk: „Az emberi művelődés hajtóereje Jézus Krisztus óta a kereszténység.”⁹ Továbbá, a szerzők szerint a kereszténység „kielégítő feleletet ad az emberi lélek legégetőbb kérdéseire”.¹⁰ Az ilyen jellegű kijelentések – akár egyetértünk velük, akár nem – értelmezhetetlenek a történettudomány számára, mert túlmutatnak rajta, s egy másik tudomány, a teológia illetékességi körébe tartoznak.

Marczell és Szolomájer az egyháznak jelentős szerepet tulajdonít a koraközépkori művelődésben és társadalomszervezésben. Ebben egyetértenek velük. Ám rendkívül erős és túlzó kontrasztot festenek a „barbár” germánok és a civilizátor egyház között. Utóbbinak nem kevesebbet tulajdonítanak, mint „az egész társadalmi és állami élet” illetve „a teljes szellemi és anyagi kultúra” megszervezését. Ez amellet, hogy nyilvánvaló túlzás, a világi kultúra jelentőségének, szerepének el nem ismerése is egyben. A szerzők különösen fontosnak látják a bencés szerzetesek szerepvállalását a koraközépkori művelődésben és társadalomszervezésben.¹¹

Az egyházi állam kialakulásáról szóló fejezet megfogalmazásaiból, szövegeiből – például: Róma „felé már két ezredéve hódoló tisztelettel tekint a katolikus világ”¹² – kiérződik a szerzők tisztelete a pápaság intézménye iránt (Talán némi ultramontanizmus is.). Ugyanakkor a szerzők tárgyilagos módon megemlítik azt is, hogy a pápák világi hatalma a történelem során sajnálatos módon sokszor fontosabbnak bizonyult spirituális feladataiknál, s ez olykor a keresztény ideál megfakulásához vezetett.¹³

Az iszlámot tárgyilagosan mutatják be a szerzők. Sőt kifejezetten nagyra értékelik az arab kultúrát.¹⁴

Ezzel szemben a tankönyvek lapjain a keleti (ortodox) kereszténységgel szemben ellenszenv, de legalábbis lekicsinylés érződik. Marczell és Szolomájer egy helyen nem kevesebbet állít, mint hogy a keleti kereszténységet felvevő népek „kizárták magukat a kultúrnépek közösségéből és messze elmaradtak a művelt Európától”.¹⁵ Ezzel bennfoglaltan azt mondják a szerzők, hogy a „kultúrnépnek” kizárólag katolikus népek tekinthetők. Ez a keleti kereszténység sajátos kulturális értékeinek el nem ismerése, továbbá figyelmen kívül hagyása annak a ténynek, hogy Bizánc az antikvitás számos olyan kulturális eredményét őrizte meg, amely Nyugaton rég feledésbe merült. Ezenkívül azt állítják a szerzők, hogy a keleti egyház hitbeli kérdésekben eltért a nyugatitól. Ez nem igaz: a legalapvetőbb dogmatikai kérdésekben nincs eltérés a két egyház között. Sőt a filioque-betoldás miatt éppen a keleti keresztények okolhatnák – és okolták is – a nyugatiakat hitbeli elhajlással. A keleti keresztények hitbeli eltéréseinek bizonyítékaként azt felhozni – ahogy a szerzők teszik –, hogy a nagy eretnokségek keletről

⁸ MARCZELL–SZOLOMÁJER. IV. 113. p.

⁹ MARCZELL–SZOLOMÁJER. V. 9. p.

¹⁰ Uo.

¹¹ MARCZELL–SZOLOMÁJER. V. 35–36. p. (Megjegyezzük, Szolomájer Tasziló maga is bencés volt.)

¹² MARCZELL–SZOLOMÁJER. V. 39. p.

¹³ MARCZELL–SZOLOMÁJER. V. 78–79. p.

¹⁴ MARCZELL–SZOLOMÁJER. V. 29–35. p.

¹⁵ MARCZELL–SZOLOMÁJER. V. 63. p.

erednek, nem releváns érv. A keleti egyháznak semmi felelőssége nem lehet abban, hogy a legjelentősebb eretnokségek éppen keleten vették eredetüket. Annál is inkább, mivel ugyanúgy küzdött ezen eretnokségek ellen, mint Róma. A két egyház szakításában hitbeli kérdések helyett valójában inkább a hatalmi rivalizálás és személyi ellentétek játszották a fő szerepet. Erre a tankönyvszerzők is utalnak. Arra azonban – érthetően – nem, hogy Róma püspökének egyházon belüli legfőbb hatalma történeti képződmény, és – főleg a keleti egyház számára – közel sem magától értetődő.¹⁶

Egyáltalán nem meglepő, hogy a pápaság és a császárság középkori küzdelmeiben a szerzők a pápaság mellett foglalnak állást. VII. Gergelyről egyoldalúan pozitív módon nyilatkoznak, s a pápaságnak „erkölcsi fölényt” tulajdonítanak a világi hatalommal szemben.¹⁷ Hasonlóképpen a pápai hatalom mellett foglal állást a tankönyv Szép Fülöp francia király és VIII. Bonifác pápa küzdelmében.¹⁸

A keresztes hadjáratokat a tankönyvírók „legeszményibb háborúnak” nevezik, melyet „az igaz hit” védelmében vívtak. Viszonylag nagy terjedelmet, mintegy tíz oldalt szentelnek ennek a témának. A hadjáratok pozitívumainak és negatívumainak bemutatásakor a következőket olvashatjuk: „E sok jó mellett azonban a kár is csakhamar jelentkezett. Az anyagi haszon lehetősége kapzsivá tette a társadalmat, s a középkor természetfeletti világnézetét anyagi gondolkodás kezdte felváltani. A keresztény aszkézis is háttérbe szorult, s [...] mindjobban a földi, érzéki örömök hajhászása nyomul előtérbe, s ez megmetelyezte a lovagi osztály nemes erkölceit.”¹⁹ Ezekből a sorokból következtetéseket vonhatunk le a tankönyvírók világnézetére vonatkozóan. Látható, hogy előszeretettel viseltetnek a „természetfeletti világnézet” és a „keresztény aszkézis” iránt. S e „keresztény aszkézis” általuk vélt magasabbrendűségének tudatában hajlamosak leértékelni a világi kultúrát. A szerzők kárhoztatják, hogy az emberek preferenciája a középkor végén a természetfeletti javakról a természetes javakra helyeződött át.²⁰ Ebből nem csupán a természetes javak alulértékelése olvasható ki, hanem egyfajta romantikus nosztalgia is a keresztény középkor iránt. Albert B. Gábor kutatásai egyértelművé teszik, hogy a keresztény középkor felülértékelése nem volt egyedi eset a korszak történelemtankönyveiben.²¹ Hogy a vallásos középkor, a *Respublica Christiana* felé oly előszeretettel fordultak egyes magyar tankönyvírók a két világháború közötti időszakban, azt Albert B. Gábor azzal is magyarázza, hogy „a forradalmi »kilengésekkel« szemben a középkor keresztény eszmeisége jelentette a gyógyulást nyújtó emberi ideált”.²²

Akárcsak a koraközépkor esetében, a szerzők az érett középkorra vonatkozóan is „az egyház társadalomnevelő munkásságáról” beszélnek, s nagy elismeréssel szólnak a koldulórendek szerepéről ebben a tevékenységben. Szent Ferencről és a ferences rendről rendkívül pozitívan, már-már

¹⁶ MARCZELL–SZOLOMÁJER. V. 77–78. p.

¹⁷ MARCZELL–SZOLOMÁJER. V. 82–85., 94–103. p.

¹⁸ MARCZELL–SZOLOMÁJER. V. 106–107. p.

¹⁹ MARCZELL–SZOLOMÁJER. V. 94. p.

²⁰ MARCZELL–SZOLOMÁJER. VI. 4. p.

²¹ ALBERT, 2006. 59–61., 64–65. p.

²² ALBERT, 2006. 59. p.

panegyricusokban írnak. Szokatlan módon Szent Ferencet tartják a reneszánsz atyjának. A koldulórendek és egyéb szerzetesrendek részvételét az európai kultúra középkori gyarapodásában igen nagyra értékelik.²³

Annak ellenére, hogy a reneszánsz születését Szent Ferenchez kötik, később mégis rendkívül dörgedelmes szavakkal ítélik el azt, mivel szerintük a reneszánsz elfordult a középkor aszkézisétől, „a társadalom közönyössé vált a természetfeletti iránt”, és „a földi javak és örömök szolgálataba szegődött”, ebből fakadóan pedig a reneszánsz az erkölcsi romlás kora lett. Sőt a humanizmust egyenesen a kereszténységre ártalmas eszmének és az egyház ellenségének nevezik.²⁴ A szerzők állításai több oldalról is támadhatók. Egyrészt a tankönyv által eszményített középkor erkölcsi szempontból koránt sem volt eszményi. Másrészt egyáltalán nem igaz, hogy a reneszánsz kor vallástalan lett volna. A reneszánsz kor emberét a természetfeletti legalább annyira foglalkoztatta, mint a középkor emberét. Hisz például a reneszánsz művészet alkotásainak nagy részét vallási témájú, funkciójú művek teszik ki, legyen szó építészetéről, képzőművészetéről, zenéről vagy irodalomról. Sőt a reneszánsz korban a művészek legnagyobb megrendelője, mecénása épp az egyház volt. Igaztalanul állítja a tankönyv, hogy humanisták érdeklődése egyoldalúan az ókori pogány szerzők felé fordult, hiszen a humanisták tevékenységének legalább ennyire fontos tárgya volt a Szentírás és az ókeresztény írók műveinek filológiai vizsgálata. Marcell és Szolomájer a reneszánsz és a humanizmus ilyen egyoldalú értékelésekor paradox módon ugyanazt a történeti toposzt veszi elő, mint az egyházat kritikával illető történészek – csak éppen más előjellel. A reneszánsz elszakadt a középkor vallásos világnézetétől – állítja mindkét oldal. Az egyik csoport szerint ez negatívum, a másik szerint pozitívum, de a dolog pikantériája, hogy egyiküknek sincs igazuk.

Ahhoz képest, hogy a reneszánszról és a humanizmusról milyen negatívan nyilatkozik a két tankönyvíró, a protestantizmusról alkotott véleményük sokkal kiegyensúlyozottabb. A reformációról szóló fejezet elején a szerzők ugyan kifejezik, hogy a protestantizmusra úgy tekintenek, mint ami az egységes kereszténységet megbontotta és egyes népeket elszakított a katolikus egyháztól, de a továbbiakban viszonylag tárgyilagosan mutatják be a reformáció előzményeit, a reformátorok hitelveit, a reformáció eseménytörténetét és a vallásháborúkat. Leginkább az anglikanizmussal szemben elítélő a szerzők véleménye, mivel az angol reformáció nem elvi kérdések miatt robbant ki, hanem politikai érdekek motiválták a hitújítást. Az, hogy a szerzők a katolikus féllel szimpatizálnak, leginkább a szóhasználatból derül ki. A katolicizmussal kapcsolatban gyakran használnak pozitív jelzőket: „buzgó katolikus”, „lánglelkű főpap”, „atyáink hite”, a trienti zsinat „korszakalkotó munkája”, „nagy pápák, kitűnő egyházfejedelmek, szent férfiak és nők” stb. Míg a protestantizmussal kapcsolatban gyakoriak a negatív töltetű kifejezések: „tanításai nagy zavarokat keltettek”, „a protestánsok elkeseredett gyűlölete”, „kálvini rideg egyszerűség”, „gyűlölettel volt eltelve a katolicizmus iránt”, „üldözte az egyház híveit” stb. Ennek a szóhasználatnak a fordítottja egyáltalán nem jellemző.²⁵ Hogy a reneszánszról

²³ MARCELL–SZOLOMÁJER. V. 135–140. p.

²⁴ MARCELL–SZOLOMÁJER. VI. 21–22., 26., 54. p.

²⁵ MARCELL–SZOLOMÁJER. VI. 58–85. p.

és – amint hamarosan látni fogjuk – a felvilágosodásról mondottakhoz képest ennyire tárgyilagosan nyilatkozik Marcell és Szolomájer a protestantizmusról, abban bizonyára annak is szerepe van, hogy a reneszánsz és a felvilágosodás lezárt történelmi korszakok, míg a reformáció képviselői, a protestáns egyházak a jelen magyar társadalom integráns részét képezték, s a tankönyvírók valószínűleg tekintettel voltak erre a felekezeti béke érdekében.²⁶

A felvilágosodás tárgyalásakor a szerzők a kinyilatkoztatott igazságok és a pozitív (tételes) vallás felől kritika alá veszik az empirizmust, a deizmust, a szabadművészetet, a racionalizmust, a materializmust és a kanti kritizmust. A felvilágosodást alapvetően vallásellenes korszakként láttatják, amelynek gondolkodói „elvetették a (keresztény) hagyományokat” és „*ádáz gyűlölettel* támadták az egyházat”.²⁷ Hasonlóképpen elítélően nyilatkoznak a tankönyvírók a francia forradalom egyház- és vallásellenes lépéseiről.²⁸ A vallástalan felvilágosodással a vallásos romanticizmust állítják szembe.²⁹ Ahogyan a középkor eszményítése, úgy a felvilágosodás elutasítása sem volt ismeretlen jelenség a korabeli magyar tankönyvirodalomban.³⁰

A 19. század uralkodó eszméi közül mind a (gazdasági) liberalizmust, mind a marxizmust elutasítja a két szerző. Előbbit a társadalmi igazságosság hiánya és szociális érzéketlensége, utóbbit materializmusa és ateizmusa miatt. Követendő alternatívaként a keresztényszocializmust tárják a tanulóknak elé. Különösen elítélően nyilatkoznak a vallási liberalizmusról és a kultúrharcról.³¹

A fentiekben röviden végigtekintettünk az egyetemes történelmen abból a szempontból, hogy egy katolikus írótól származó történelemtanókönyv-sorozat miként láttatja abban a katolikus egyház szerepét. Terjedelmi okokból nem tértem ki részletesen ezen tankönyvek egyházképére a magyar történelem vonatkozásában. Röviden azonban megjegyezhetjük, hogy hasonlóképpen pozitív szerepet tulajdonítanak a tankönyvírók a katolikus egyháznak Magyarország történetében is (Például a kereszténység felvétele, Szent István tevékenysége esetén.³²). A katolicizmus és protestantizmus küzdelmében a katolicizmussal szimpatizálnak, például Bethlen Gábor ellentmondásos megítélése kapcsán, szemben Pázmány egyértelműen pozitív minősítésével.³³ Ugyancsak megjelennek az egyházra való utalások az állampolgári ismeretekben, például: az egyház mint az állam támasza, a vallásosság pozitív szerepe a társadalmi életben, a polgári házasság katolikus megítélése.³⁴

²⁶ Annak háttérében, hogy a két katolikus szerző a protestantizmusról nem nyilatkozik kifejezetten elítélően, az is állhat, hogy a tankönyvek írásának idején Magyarország államfője és kormányfője egyaránt protestáns felekezet tagja volt.

²⁷ MARCELL–SZOLOMÁJER. VII. 5–15. p. (Eredeti kiemelés.)

²⁸ MARCELL–SZOLOMÁJER. VII. 31–32. p.

²⁹ MARCELL–SZOLOMÁJER. VII. 62–63. p.

³⁰ ALBERT, 2006. 67–69. p.

³¹ MARCELL–SZOLOMÁJER. VII. 110–113. p.

³² MARCELL–SZOLOMÁJER. V. 69–75. p.

³³ MARCELL–SZOLOMÁJER. VI. 104–110. p.

³⁴ MARCELL–SZOLOMÁJER. VII. 141., 159., 164. p.; ALBERT, 2006. 108., 112. p.

Végezetül megállapíthatjuk, hogy a katolikus középiskolák tanárai, vezetése indokoltan választották éppen a Marcell–Szolomájer-féle tankönyveket a történelem oktatására. Ezek a katolikus szerzők által írt tankönyvek markánsan domborítják ki a katolikus keresztény világnézetet – sokszor a történettudomány számára értelmezhetetlen (teológiai) állításokkal is. A katolikus egyház szerepét mind az egyetemes, mind a magyar történelemben rendkívül pozitívan értékelik. A protestantizmus és katolicizmus vitájában diszkréten, de egyértelműen a katolicizmus mellett foglalnak állást. A katolicizmus számára elfogadhatatlan világnézetekkel (materializmus, marxizmus, liberális kapitalizmus stb.) erélyesen vitába szállnak. Ezek alapján érthető, hogy a katolikus gimnáziumok, melyeknek célkitűzése volt, hogy tanulóikat ne csupán tudással vétezzék fel, hanem a katolikus keresztény hitben és ennek megfelelő erkölcsben is megerősítsék, éppen ezeket a tankönyveket vették használatba, mert ezek a katolikus iskola vallási-erkölcsi nevelési céljait egy tantárgy – a történelem – keretei között hatékonyan támogatták.

Egy különös barátság a szolgálatok látókörében: Endrédy Vendel zirci főapát és Germanus Gyula orientalista¹

Endrédy Vendel és Germanus Gyula tisztelték és kedvelték egymást. Egy meggyötört, megalázott, igaztalanul börtönbe vetett, hithű katolikus főpap, és egy zsidó származású, muszlimmá lett, a Kádár-rendszerben parlamenti képviselőséget is vállaló (és azzal azt legitimáló), világotutató orientalista. Mi vonzotta ezt a két embert, hogy hajlott korukra barátságot kössenek egymással? A kölcsönös bizalom, a közös érdeklődési kör és egymás életművének elismerése? A tanári pálya iránt érzett rajongás és nosztalgia? Egy bizonyos, a kapcsolattartás felkeltette az állambiztonsági szervek (III/III.) érdeklődését is. A forrásokból kiderül, hogy egy közös tanítvány, a meglehetősen zavaros életpályát befutó dr. Zádor Jenő István (Zádor I. István) Afrika-utazó, író, apáti titkár, későbbi nyelvtanár, egyetemi oktató² volt az összekötő kapocs kettejük között. 1942 körül ő ismertette meg egymással az akkor már Zircen tevékenykedő főapátot és a budapesti egyetemi tanárt.

A Zirci Ciszterci Apátság honlapja alapján az alábbiakban foglalható össze a főapát páratlan életpályája:

„Endrédy Vendel (Hadarits Kálmán) O.Cist. zirci apát a Sopron megyei Fertőendrédén született, 1895. január 19-én, mélyen vallásos családban. 1919. december 28-án szentelték pappá. 1921. augusztus 31-én ünnepélyes fogadalmat tett. 1922-ben tanári oklevéllel a zsebében, apátja kinevezi a rend budai gimnáziumába matematika-fizika tanárnak. Igazi pap-tanár egyéniség volt, akiből áradt a megértő, segítő emberszeretet. 1938-ban a gimnázium igazgatójává nevezik ki. 1939. március 18-án nagy többséggel a Zirci Apátság apátjává választják. 1950-ben a szerzetesek elhurcolásakor 500 szerzetesnővért fogadott be a zirci apátságba, akik között jelentős számban voltak súlyos fekvőbetegek. Úgy gondoskodott róluk, mint saját rendtársairól. 1950. október 29-én letartóztatták és 8 hónapi embertelen kínvallatás után, a Grósz-perben 14 évi szabadságvesztésre ítélték. Hat évig magánzárkában, teljes elhagyatottságban, megfagyott kézzel, lábbal, kihullott fogakkal, megalázottan név nélkül – 475-D-975-ként –, de töretlen hittel és lélekkel élt.

»Minden lelki és idegerőmmel azon dolgoztam, hogy lefoglaljam magamat pozitív irányban. Minden ami jó és szép volt az életemben, azt többszörösen átéltem. Így duplázódott meg bennem Isten kegyelme, amely állandóan erősített a rabéletben.«

1956. november 1-én rövid időre kiszabadult. 1957. március 1-én visszaviszik a börtönbe, ahonnan súlyos betegsége miatt 1957. augusztus 23-án ideiglenesen szabadlábra helyezik, majd 1957. december 17-én Pannonthalmára az idős szerzetesek szociális otthonába internálják. 1981. decem-

¹ Készült a Nemzeti Kulturális Alap Szépirodalom és Ismeretterjesztés Kollégiuma illetve miniszteri kerete életrajzi monográfia elkészítésére „Ex oriente lux. Germanus Gyula keletkutató élete és munkássága”, illetve „Germanus Gyula orientalista életművének kutatásához” című pályázatokra 2012-ben és 2014-ben megítélt alkotói támogatás segítségével.

² Főműve: ZÁDOR I. ISTVÁN: Álmodó oázisok. Bp., 1942.

ber 29-én hosszú, küzdelmes keresztút után hazatért Isten Országába. A zirci apátság templomában nyugszik, Szent Bernt oltára alatt.”³

Endrédy Vendelt a kommunista állambiztonsági szervek 1956 után is a legszorosabb megfigyelés alatt tartották.⁴ Vaskos munkadossziék⁵ tanúsítják, hogy szinte napról napra pontosan nyomon követték tevékenységét, számon tartották kivel, mikor és hol találkozik.

Germanus Gyula (1884–1979) zsidó származású orientalista, író, nyelvész, irodalomtörténész, egyetemi tanár életrajzát egy általunk publikált önéletrajz vetíti elénk, melyből részleteket közlünk.⁶

„Született Budapesten 1884-ben. Egyetemi tanulmányait a budapesti, konstantinápolyi, bécsi és lipcsei egyetemeken végezte és 1907-ben a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karán summa cum laude doctor philopophiae-vá avatták a török nyelv és irodalom (Vámbéry Ármin), az arab nyelv és irodalom (Goldziher Ignác) és ókori világtörténelem (Kuzsinszky Bálint) tárgyaiból. 1908-ban pályadíjat nyert, majd Londonba utazott és 1911-ig a British Museum Keleti osztályában folytatott tudományos kutatómunkát. 1912-ben az akkori M. Kir. Keleti Kereskedelmi Akadémiára a török és arab nyelv és iszlámtörténelem tanárává nevezték ki, mely állást 1921-ig töltötte be, mialatt többször tett tanulmányutat a Balkánon és Törökországban. Ugyanez idő alatt a budapesti református teológiai akadémián, mint magántanár az arab nyelv és összehasonlító vallástudomány előadója volt. 1918 decemberében feleségül vette Hajnóczy Rózsát, aki 1944-ben elhunyt. 1921-ben kinevezték az akkor létesített Közgazdaságtudományi Kar dr. Teleki Pál elnöklete alatt álló Keleti Intézete rendes tanárává. 1926-ban John Galsworthy ajánlatára az akkor létesült Magyar Pen Club főtítkárává választották.

1929-ben a Rabindranath Tagore elnöklete alatt álló santiniketáni (Bengál) egyetem meghívta, hogy az iszlámológiai tanszéket megszervezze és betöltse. Ezt a tanszéket a hyderabadi Nizám ul-Mulk fejedelem alapította és ezért dr. Germanus Gyula a Nizám ul-Mulk professzor cím viselésére jogosult. Az első világháború alatt (1915-18-ig) a török Vörös Félhold megbízottjaként részt vett a Dardanellák védelmében, fogadta VI. Mehmed Resád szultán és a Medsidije rendjellel tüntette ki. Indiában folytatott tudományos munkáinak eredményeként a kalkuttai és a daccai egyetemek vizsgabizottságai tagjává nevezték ki. Ezt a tiszteletet 1936-ig töltötte be.

1935-ben az egyiptomi ezeréves Azhar mecsetiskola tanítványaként előkészítette magát a mekkai zarándoklatra, amelyről 1936-ban magyarul megjelent kétkötetes „Allah Akbar” című könyve. 1939-ben ismét Egyiptomba utazott, majd átment Arábiába, hogy Mekkában és Medinában kutatások elvégzése után karavánnal áthatoljon a Ghureirai sivatagon Riádhba, amely utat előtte európai kutató még nem tette meg. Dr. Teleki Pál halála

³ Harminc éve halt meg Endrédy Vendel zirci apát. In: A Zirci Ciszterci Apátság honlapja: <http://www.ocist.hu/> – 2015. június.

⁴ A főapát életéről könyv is megjelent: BADÁL EDE ÁLMOS O.CIST: Endrédy Vendel a ciszterci pedagógus és mártírsorsú zirci apát. Bp., 2012.

⁵ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban: ÁBTL.) 3.1.2. M-34203/3. (= „Ráckevei” MNK BM III. Munka dosszié.)

⁶ Magyar Földrajzi Múzeum (Érd), Germanus Gyula hagyaték (továbbiakban: MFM. Germanus-hagyaték), 4. dob.

után 1941-ben a Kar őt bízta meg a Keleti Intézet igazgatásával és 1945-ben a Közgazdaságtudományi Kar nyilvános rendes tanárává lépett elő. Ezt a munkakört 1948-ig töltötte be, amikor az Eötvös Lóránd egyetem (sic!) Bölcsészeti Karán az arab nyelv és mohamedán művelődéstörténelem tanszékvezető nyilvános rendes tanárává nevezték ki. 1948-ban feleségül vette Kajári Katót, aki az óta is munkatársa. 1955-ben a kairói és az alexandriai tudományegyetem meghívta, hogy az arab irodalomról tartson előadásokat, majd a damaszkuszi egyetem is meghívta. Eme előadások eredményeként 1956-ban a kairói arab nyelvű Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta. 1957-ben az Arab Írók Szövetsége tiszteletbeli tagjává választotta és ünneplésére egyhetes úgynevezett »Germanus-hetet«, előadás-sorozatot tartott, amelyen ő is felszólalt. 1958-ban az indiai kormány meghívta, hogy a mohamedán művelődés köréből nyolc egyetemén (Bombay, Agra, Aligarh, Lucknow, Calcutta, Santiniketán, Hyderabad, Delhi) angol nyelvű előadás-sorozatot tartson. A Magyar Tudományos Akadémia a tudományok doktora címmel tüntette ki és az Orientalisztikai Bizottság tagjává választotta. 1958-tól 1966-ig, mint országgyűlési képviselő élénken részt vett a Parlament munkájában. 1961-ben a marokkói kormány meghívására Rabatban és Fezben nagyszámú egyetemi hallgatóság előtt arab nyelvű előadásokat tartott az arab irodalomról. Tudományos munkái elismeréséül 1967-ben a baghdadi Tudományos Akadémia is levelező tagjává választotta és az iraki kormány meghívta, hogy feleségével együtt Bagdad alapításának évezredes ünnepélyén részt vegyen. Ebben a minőségben az Eötvös Lóránd Tudományegyetemet képviselte és átadta az egyetem arab nyelvű üdvözlő dísziratát. Évente a téli hónapokat Kairóban és Damaszkuszban töltötte, tudományos kutatások és előadások céljából. 1964-ben az újonnan létesített kairói egyetemen arab nyelvű előadásorozatot tartott az arab irodalom köréből. 1965 tavaszán a szaudi arab kormány meghívására felesége kíséretében ismét Arábiába utazott és Mekkában elvégezte a Kába körüli szertartásokat, azután arab nyelven tudományos előadásokat tartott. 1966 decemberében a damaszkuszi tudományos akadémia is levelező tagjává választotta.

Mindeme évek alatt szorosán vett tudományos munkái mellett számos előadást tartott a budapesti Rádióban, magyar, német, angol, török és arab nyelven, a bécsi Rundfunk-ban német nyelven, a kairói és damaszkuszi televízióban arab nyelven. Keleti útjainak történetét: »Kelet Varázsa« (Magvető Kiadó) c. munkájában, unikumértékű fényképekkel örökítette meg. 1973-ban a londoni Institute for Cultural Research és a delhi Indian Institute of Islamic Studies rendes tagjává választotta. Tudományos munkái magyar, német, francia, olasz, angol, török, arab és hindosztáni nyelven jelentek meg. 1979-ben jelent meg »Az arab irodalom« (Gondolat Kiadó) harmadik bővített kiadása.”

A két idősödő tanárember hamar szót értett egymással. Zádor volt a közvetítő kettejük között. A róla szóló ügynökjelentés szerint:

„A harmincas évek második felében, amíg a politikai helyzet nem akadályozta meg, vakációit előbb Angliában, majd pedig Észak-Afrikában töltötte. Ez idő tájt ismerkedett meg Germán Gyula (sic!)⁷ orientalista profesz-

⁷ Jellemző az állambiztonsági szervek felületességére és figyelmetlenségére, hogy a világhírű bestseller író tudós nevét többször, több helyen elírták.

szorral. Afrikai tapasztalatai és German-nal való barátsága érdeklődését egyre jobban Kelet világa (arab) felé fordította. Közben a világháború akadályozta további külföldi útjait. Endrédy Vendel zirci apát 1941-ben kinevezte apáti titkárrá. 1941-45-ig apáti titkár volt Zircen. Ez alatt az idő alatt is nyelveket tanult és Germanus vezetésével tovább folytatta orientalista tanulmányait. 1942-43-ban megjelent a Stádium kiadó vállalatnál Zádor István: Álmodó oázisok c. könyve. A műben Zádor afrikai élményeiről számol be. A könyvnek számos része ellenkezett a keresztény, katolikus világszemlélettel. [...] Zádor révén Endrédy is megismerkedett Germán professzorral. Közöttük olyannyira barátság fejlődött ki, hogy Germanus több alkalommal vendégeskedett Zircen. 1944 körül lehetett hallani, hogy Zádor már a keleti mágiával foglalkozik. 1946. augusztus végén bejelentette, hogy kilép a Ciszter rendből. Nyelvórák adásából él. A Bölcsész Kar néprajz tanszékén rendszeres előadásokat tartott.”⁸

„Ráckevei” egy másik jelentése szintén megerősíti az apát és a professzor közti jó kapcsolat tényét: „Endrédy Vendel zirci apát [...] látogatást tervez: Germánusz professzorhoz és Keresztury Dezsőékhez.”⁹

A Germanus-hagyatékban talált iratok szerint is rekonstruálható a baráti kapcsolat tartás. Egy 1976. január 16-án keltezett nyilvántartás¹⁰ szerint „Kelet Varázsa” adományoztatott – többek közt – az alábbi személyeknek: Fekete János, a Nemzeti Bank elnökhelyettese, Kiss Károly, Czinege Lajos, Garai Róbert, Nagy János, Endrédy Vendel, Blaskovic József, Dr. Kapossy Béla (USA), Juhász László (USA), Dr. Dóri Antalné, Kállai Gyula, Dr. Jakab Sándor, Puja Frigyes, Lévai Jenő, Nagy Józsefné, Sipos László igazgató, Mrs. Ammi Forbat, Nagy Miklós (Kult. Kapcs.), Németh Gyula és Zsigmond Zoltán.¹¹ Germanus 90. születésnapjára 1974 őszétől számos gratuláció érkezett bel- és külföldről egyaránt. Természetesen Endrédy Vendel is meleg hangú levelet küldött barátjának.¹²

Végezetül Endrédy Vendel így írt az agg Germanusnak Pannónhalmáról 1979. augusztus 3-án:¹³ „Megírom az én örömeimet. (A megosztott öröm dupla öröm.) Idén március 18-án volt negyven esztendeje az apáttá választásomnak. (..) A Szentatya, II. János Pál pápa március 10-én kelt levelében emlékezett meg róla, az eltelt negyven esztendőről, gratulált és »amantissime« küldte apostoli áldását.” Sajnos a kutatók iratokból nem derült ki,

⁸ ÁBTL. 3.1.2. M-34203/2/171. (= „Ráckevei” MNK BM III. Munka dosszié.) Adta: „Ráckevei” fn. ügynök. Vette: Tölgyesi László r. őrgy. Tárgy: Zádor Jenő István dr. Jelentés. Budapest, 1963. június 28.

⁹ ÁBTL. 3.1.2. M-34203/3. (= „Ráckevei” MNK BM III. Munka dosszié.) Adta: „Ráckevei” fn. ügynök. Vette: Varga r. fhdgy. Idő: 1965. május 26. Tárgy: Endrédy Vendel. Jelentés, Budapest, 1965. május 27. Megjegyzés: Germanus pontos vezetéknevét itt sem sikerült megörökíteni. A jelentés egyébként a főapát tervezett budapesti útjának programjait szinte percekre lebontva közli.

¹⁰ MFM. Germanus-hagyaték. 5. dob.

¹¹ Germanus Gyula és második felesége, Kajári Katalin kínos alaposággal dokumentálták életüket. Pontosan számon tartották a ki-és bejövő leveleket, táviratokat, meghívókat, ajándék könyveket.

¹² MFM. Germanus-hagyaték. 7. dob.

¹³ MFM. Germanus-hagyaték. 5. dob.

hogy mikor és hol találkoztak utoljára. Germanus 1979-ben, Endrédy 1981-ben hunyt el.

(közli: *Udvarvölgyi Zsolt*)

Geleji Katona István disputációjának fogalmazványa David Pareus autográf kéziratában

Az egyetemi tanulmányok megkoronázásaként a kora újkori akadémiákon szokásos disputációk eredményeként kinyomtatott füzetek fontosságát már sok tekintetben tárgyalták. Elsőrangú egyháztörténeti és peregrináció-történeti, témájukat tekintve pedig tudománytörténeti (főként teológiai és filozófiai tárgyú) források. Számátalan esetben egyetlen nyomtatott dokumentumként tanúskodnak a kora újkori külföldi egyetemet megjárt értelmiségjeink műveltségéről. Mégis, viszonylag ritkán kísérhetjük figyelemmel a születésüket, jobbára kész egészként találkozunk velük egyes témák vagy életművek vizsgálata során. Jelen híradásban egy olyan kéziratra szeretnénk felhívni a figyelmet, amelyik ebben is a segítségünkre lehet.

Református lelkészek könyveit kutatva találtam rá a marosvásárhelyi Teleki Téka Bo-22675 jelzetű kötetére. A kolligátum Geleji Katona István (1589–1649)¹ tulajdonában volt, a supralibros („S. K. G. 1617”) szerint az 56 nyomtatványból álló kolligátumot az első heidelbergi látogatása idején köttette egybe. Érdekessége, hogy a hátsó szennylapon olvashatjuk a tulajdonos 1615 és 1620 között Heidelbergben szerzett könyveinek jegyzékét.² A kötetet kézbe véve szinte kiesett egy egyszerű fonallal az első kötéstáblához rögzített (feltehetően eredetileg is a kötetbe hajtogatva őrzött) különálló kézirat, az első levélen így tanúskodva eredetéről: „Theses Doctoris D(avidis) Parei, propria manu scriptae, me Responde(n)te disputata Heidelb(ergae)”. Eredetiségéről a Pareus autográf ajánlását tartalmazó 1612. évi genfi *Institutio*-kiadással³ összevetve bizonyosodhattam meg. Geleji Katona 1616. május 3-i *De certitudine fidei, gratiae, iustificationis, perseverantiae, salutis, praedestinationis deniq(ue) fidelium adversus epochn dubitationem papisticam* című disputációjával azonosíthatjuk a kéziratot. Pareus *Collegiorum theologicorum, quibus universa theologia*

¹ Hazai iskolai végeztével (Monok, Szántó, Gönc, Sátoraljaújhely, Sárospatak) Beregszászra ment rektóriára, 1615 novemberétől a heidelbergi egyetemen tanult. 1617-től Gyulafehérvárott tanított, majd 1619 tavaszától az ifjú Bethlen István (a fejedelem unokaöccse) nevelőjeként tért vissza a palatinátusi akadémiára. 1621 novemberétől előbb Károlyi Zsuzsanna, majd a fejedelem udvari papja volt. 1633-ban erdélyi püspökké választották. Ld.: HELTAI JÁNOS: Adattár a heidelbergi egyetemen 1595 és 1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról. In: Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve, 1980. Szerk.: Bata Imre et al. Bp., 1983. 279–280. p.

² Erdélyi könyvesházak, III. 1563–1757. A Bethlen-család és környezete. Az Apaficsalád és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források. Sajtó alá rend.: Monok István – Németh Noémi – Varga András. Szeged, 1994. (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmainak történetéhez, 16/3.) 3–8. p.

³ PERGER PÉTER: Újabb adalék Dávid Pareus magyarországi kapcsolataihoz. Heidelbergi professzorok ajándékozó sorai Lóvei Pellionis György kötetében. In: „Kézembe vészem, olvasom és arról elmélkedem”. Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára. Szerk.: Gáborjáni Szabó Botond – Oláh Róbert. Debrecen, 2015. (Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai.) 202–208. p.

orthodoxa [...] explicantur, pars altera (Heidelberg, 1620)⁴ címmel kiadott gyűjteményében, az 1616 februárja és júniusa között lezajlott VII. Collegium IX. részeként találunk rá a polemikus értekezésre, két másik, szintén Katona által megvédett munka társaságában. A kötet további érdekessége, hogy Keserői Dajka János udvari prédikátornak, egykori tanítványának ajánlotta Pareus. Az egykori heidelbergi diákok 1633-ban egymást váltották az egyházkerület püspöki székében, sorsuk az *Óreg Gradual* kiadása kapcsán is egybeforrott.

David Pareus három alkalommal rendezte sajtó alá az elnökletével lezajlott nem nyilvános viták anyagát, kétszer *Collegiorum theologicorum* (1611, 1620), egyszer pedig *Thesaurus Biblicus* (1621) címmel. A témánk szempontjából érdekes második *Collegium* 192 Pareusnál megvédett értekezést tartalmaz, s a professzor magyarországi kapcsolatainak fontosságára utal, hogy ebből 138 esetben magyar deák volt a respondens.⁵ Az 1620. évi kollektiót egy internetes adatbázis honlapján tanulmányozhattam.⁶

A disputáció a katolikus féllel szembeni dogmatikai vita folytatását tűzte ki célul. Hivatkozásai közül kiemelkedik az elsőként idézett Roberto Bellarmino S.J. bíboros protestáns körökben sokat olvasott és citált *Disputationes de controversiis christianae fidei adversus huius temporis haereticos* című, a hitviták szisztematikus összefoglalásának negyedik része, melynek egyik központi témája a Megigazulás tana volt. A *Disputationes* e részének másfélezer oldalas cáfolatát alig egy évvel Geleji Katona egyetemi vitája előtt bocsátotta sajtó alá Pareus, így nem lehetett véletlen, hogy a magyar deák disputációs témájaként is éppen a *De Justificatione* szolgált.⁷ Bellarmino mellett mindössze két Szent Ágoston- valamint egy Aranyászjú Szent János-citátumot tudunk felmutatni.

A kézirat sebtében készült fogalmazvány lehetett, az első oldalon még tisztább, rendezettebb formát mutató textusban a második oldaltól egyre több javítás figyelhető meg, a korrekció az utolsó négy tételt tartalmazó céduleszerűen levágott papíron volt a legintenzívebb. A nyomtatott verzió szinte minden tételénél találunk betoldást és átdolgozást, a XXII. rész terjedelme nyomtatásban közel duplájára nőtt, főként az újabb ígehelyek beemelése miatt. Jellemző példa, hogy a X. pontnál nyomtatásban már pótolták a kimaradt tagadószt, a szerző eredeti szándékának megfelelően

⁴ RMK III. 6089., 309–314. p. Köblös Zoltán már 1910-ben felhívta a könyvészet figyelmét a mű létezésére (KÖBLÖS ZOLTÁN: Adalékok a Régi Magyar Könyvtárhoz. Tizenkettedik közlemény. In: *Erdélyi Múzeum*, 1910. 5. sz. 293. p.), ám a nemzeti bibliográfiába csak Heltai János feltáró munkája nyomán került be.

⁵ Ld.: HELTAI JÁNOS: Egy RMK a nagyraktárból. (David Pareus: Collegiorum theologicorum... pars altera. Heidelberg 1620). In: Interpretációk interpretációja. Tudós bibliothecariusok, tudós elődök. Tudományos ülészak az Országos Széchényi Könyvtárban. 2014. november 24. (Megjelenés alatt.) A szerző segítségét ezúttal is köszönöm!

⁶ *Münchener Digitalisierungs Zentral* (MDZ): <http://reader.digitale-sammlungen.de/> – 2015. május 26.

⁷ PAREUS, DAVID: Roberti Bellarmini [...] de justificatione impii libri V. explicati et castigati. Heidelberg, 1615.

korrigálva a fogalmazvány ellenkezőjére fordult értelmét.⁸ Előfordulhatott, hogy Pareus az évekkel korábbi védés során már elhangzott szöveghez fűzött újabb részeket a kinyomtatás előtt, de az is elképzelhető, hogy Geleji Katona bővítette ki a professzora kéziratát a védés előtt. A kérdést eldönthetné, ha előkerülne az önállóan kinyomtatott disszertáció – ha egyáltalán létezett.

Mindez azért is tanulságos, mert viszonylag ritkán tekinthetünk az egyetemi viták kulisszái mögé. Általánosan elfogadott tételnek számít például, hogy a címlapon „author et respondens”-ként feltüntetett deákok saját munkával álltak ki megmérettetésre.⁹ De milyen szerep jutott az egyszerű „respondens”-ként feltűnő egyetemi hallgatóknak a „praeses” professzor mellett? Az egyetem tipográfusánál kinyomtatták a tételeket, majd megvédték azokat az opponens(ek) ellenvetéseinek kereszttüzeiben. Ezen túl időnként talán maguk is kiegészíthették néhány ponton a professzor téziseit, esetleg corollariumokat csatoltak a kéziratokhoz.

(Oláh Róbert)

⁸ „Hoc vero est dicere, neminem posse vel debere certo credere, promissiones gratiae tam generales, quam speciales esse veraces: et Deum **non** [kiemelés tőlem – O. R.] posse esse mendacem.”

⁹ Az egyetemi disszertációkra lásd: FREEDMAN, JOSEPH S.: Disputations in Europe in the Early Modern Period. In: *Hora Est!, On Dissertations*. Leiden, 2005. (Kleine publicaties van de Leidse Universiteitsbibliotheek, 71.) 30–50. p.

Könyvek Sajószentpéteri István és rokonai könyvtárából

Sajószentpéteri István (1655–1730) hajdúsági lelkész életútját, nyomtatott és kéziratos prédikációit, ehhez idézett olvasmányait már korábban több ízben vizsgáltam, könyvtárának töredékéről nemrég írtam.¹ Azóta újabb példányok kerültek elő, így a könyvbeszerzés időrendjében haladva közlöm a teljes listát, a korábban ismertetett három kötet adatait csak röviden közölve.

- 1) Stephanus SZEGEDI KIS, *Theologiae sinceræ loci communes*, Basel, haer. Nik. II Episcopus, Konrad von Waldkirch, 1599, 2° (RMK III, 932); coll.: (RMK III, 1082)
Helye: Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára, jelzete: O 58.
Beszerzés: 1672.

Az itt közölt sorrendben az első kiadvány belső tábláján olvasható a tulajdonos jelmondata, mely visszaköszön legtöbb kötetében nagyjából ebben a formában: „Deus est spes et fortitudo mea, auxilium in tribulationibus. Stephan. Szent-Péteri. 1672. 25. Jun. Praeclara mihi supellex, Const. Tall. 2. Cui non invenias equivalens pretium.”

- 2) Johannes MEZŐLAKI P[AP]., *Disputatio Theologica Anti-Papistica. De Genuina ac Triumphante Religionis Reformatae Orthodoxia*, Sub Praes. Nicolai Arnoldi, Franekeræ, Johannis Wellens, 1666, 4° (RMK III, 2328).
Helye: Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, jelzete: RMK 359–373 (18 részes kolligátum, 1642–1687 közötti kiadványokkal).
Beszerzés: 1690 előtt; kötetítés: 1690.
- 3) LISZNYAI K. Pál, *Professionum Scholasticarum*, pars 1, Debrecini, apud Viduam Johannis Rosnyai, 1683 (RMK II, 1519); coll. p. 2, Debrecini, P. Kassai, 1687 (RMK II, 1609); coll. p. 3, Debrecini, P. Kassai, 1690 (RMK II, 1658)
Helye: Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára, jelzete: L 559
Beszerzés: 1690.

A Lisznyai-kötet belső tábláján olvasható Sajószentpéteri István ismert jelmondata, a beszerzés éve és a kötet ára, melyet jóval ára felett becsült: „Deus est fortitudo mea, auxilium autem in tribulationibus. Stephan. Szent-Péteri. 1690. Chara haec mihi supellex. Const. uno aureo, denariis 36 minus. Cui non invenias aequivalens pretium.” A könyvet több 18. század

¹ CSORBA DÁVID: A Sajószentpéteri-család fennmaradt könyvei. In: Ki nem száradó Patak. Győri István tiszteletére. Szerk.: Enghy Sándor. Sárospatak, 2014. 431–447. p.

közepi tulajdonos után,² az ismert pataki könyvtáros, Szombathi János bevételte egy újabb tulajdonostól a kollégium könyvtárának állományába, ahol jelenleg is található. „Collegii Bthecae Colleg. Ref. S. Patak, Ao. 1795. a Btheca q[uon]dam Beleznaian. Notante Joan. Szombathi. mp.”. A címlap alja levágva, az itt valószínűsített tulajdonosi bejegyzéssel együtt. A hátsó táblán olvasható textus bejegyzés (a francia teológus Jean Prideaux művére, ld. Prideaux, Lect 11., p. 157.) még az első tulajdonos kéznyomát jelzi.

Ezt a kötetet biztosan olvasta a tulajdonosa, ugyanis az első kötetének datálása ennek a bibliai szemléletnek a talaján áll: a *Hangos trombita* (1698) című prédikációjának az utolsó sora egy záróformulát ad („Anno Mundi creati 5620. Epochæ Christianæ. 1682. patientiæ Sanctorum in Ungaria 10. ætatis meæ 27. currente.”),³ ez pedig ebben a formában található meg Lisznyai 1683-as művében több helyen is.⁴ Ne tévessze meg a figyelmes olvasót az évszám: Sajószentpéteri István 1682-re elkészítette és lezárta a kötetét ezzel a formulával, de az – eddig ismeretlen okok folytán – csak 16 évvel később jelenhetett meg. S ekkor pedig a szerző érdekes módon nem változtatott a datálásokon: az előszót a szerző szentmihályi lelkészként szignózta csak az év jelölésével, a cenzori Approbatio dátuma pedig 1698. márc. 13., a szöveg zárósoraiban megmaradt a 16 évvel korábbi jelölés („concepi [K]jevini Cumania”, azaz ekkor még türkevei lelkész volt). A debreceni történelem-tanár 1679-től oktatott az intézményben, ebben az évben volt a lelkészi avatása Sajószentpéterinek, aki innentől csak közvetve juthatott hozzá Lisznyai művéhez. Feltehetően azonban legkésőbb 1682-ben találkozhattak össze megint, amikor mindketten a debreceni nyomdánál terveztek megjelentetni egy-egy kiadványt. Lisznyaié a következő évben meg is jelent, idős Köleséri Sámuel vagy Csúzi Cseh Jakab műveivel együtt,⁵ de a kevei lelkészé nem. Figyelmetlenségből vagy más okból, de a sokkal később kiadott kötet szövegében benne maradt az 1682-es datálás.

- 4) *Sympathia memoriae nominis Michaelis Köleséri, Puelli (...) ad magna quaeque natissimi*, Debrecini, Rosnyai, 1679, 4° (RMK II, 1443).

Helye: Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, jelzete: RMK 195–205 (11 részes kolligátum, 1679–1705 közötti kiadványokkal)

Beszerezés: 1705 előtt.

A Szentpéteri név és család elterjedtségét mutatja, hogy számos ilyen nevű könyvtulajdonostól került kötet a pataki könyvtárba. Korábbi tanulmányomban már jeleztem, hogy találtam két kötetet, amelyek valamelyik Sajószentpéteri Jánoshoz tartoztak,⁶ illetve kéziratot könyvmásolatot, mely

² A következő possessorbejegyzéseket olvasni ugyanitt: „Stephani Kolozsvári Comp. die 22. Nov. Anni 1740”; „Josephi N. Dáncsházj. comp. Debr. 24a Apr. [1]742. Mar 6.”.

³ SAJÓSZENTPÉTERI ISTVÁN: *Hangos trombita*. Debrecen, 1698. (RMK I, 1521.) 18v.

⁴ LISZNYAI K. PÁL: *Professionum Scholasticarum. Pars 1.* Debrecini, 1683. (RMK II, 1519.) A1v.

⁵ RMK I, 1274; 1281–82.

⁶ Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára, jelzeteik: M 531, RMK 317.

az egyik Szentpéteri-családon belül öröklődött.⁷ Előkerült ezenfelül két kötet egy (vagy két) Sajószentpéteri Istvántól. Az egyik kötet tulajdonosa kortársa volt a fenti hasonló nevű lelkésznek (sőt akár a fia is lehetne), annyi bizonyos, hogy más szimbólumot, jelmondatot használt (Zsolt 119,71 héberül).⁸ Ez a lelkész Patakon 1714-ben szerezte be a teológiai témájú kötetet, mely a svájci észszerű ortodoxia kálvinista képviselőjének, Turretinusnak, a predestináció újraértelmezéséről szóló 1696-os műve, mellékletként pedig Pictetnek a szerzőt parentáló beszéde található.⁹ A pataki diáklisztákon több személy is szerepel ezen a néven ekkortájt: 1706. május 31-én és 1711. február 25-én is Patakon lett tógátus egy-egy ilyen nevű ember, többet róluk nem tudunk, s így nem azonosítható, hogy melyikük kötetéről van szó.¹⁰ A másik hasonló nevű személyről nem tudni semmit: csak a nevét hagyta fenn egy Pápai Páriz-kötet szennylapján.¹¹ Annyi bizonyos, hogy ennek a személynek a kézírása egyik előző névrokonával sem mutat egyezést. Ennek a kötetnek van azonban egy sokkal ismertebb tulajdonosa: az első belső táblán levakarva, alig kiolvasható módon találjuk meg a 17. századi debreceni püspök, Nógrádi Mátyás fiának a bejegyzését: „...Benedi[cti] P. No[gradi] ex donatione Clarissimi [Do]mini Authoris, [16]84. die 22. Maji. Mp.”. Azaz Pápai Páriz Ferencnek személyes szerzői adományából került ez a kötet Nógrádi Benedek kezébe rögtön a könyv megjelenését követően.

A fenti Szentpéteri Istvánokon kívül akad még egy Szentpéteri József nevű könyvtulajdonos is (1766).¹² Végül a pataki könyvtár 19. századi jókedvű adakozója volt valamelyik ilyen nevet viselő család egyik kései leszármazottja, Szentpéteri Sámuel, akitől 25 olyan kötet került a könyvtárba, amelyek mind a 18. század előtti régi könyves állományhoz tartoznak, s nagy részben az RMK–RMNY adattárát gyarapítják.¹³ Ezeket az adatokat a pataki könyvtár Czegle Imre által elkezdett possessor-katalógusa tartja nyilván.

(Csorba Dávid)

⁷ Uo., Kt. 683.

⁸ Uo., A 403–404. TURRETINUS, FRANCISCUS: Institutio Theologiae elencticae. 1–2 vol., Lugd. B., Haring, Tr. Rh., Voskuyl, 1696. coll. PICTET, BENEDICTUS: Benedicta memoria Francisci Turretini, Oratio parentalia. (1687. 11. 11.) In: Uo. 1. vol., 5§2r–8§2v.

⁹ Az első kötet első előzéklapjának rectóján: „Ex libris Stephanus Sz. Péteri [lekaparva, föléírva: Nicolai Dapsy] Anno 1714. comparavit Saros Patakinii in Ill. Coll. Refor. Constat totum operum flor. Hungarici 12. Symbolum Psal. 119:71 [héberül]”, szintúgy a második kötet élén ugyanott: „Ex libris Stephanus Sz. Péteri Anno 1714 Comparantis. Symb. Psal. 119:71 [héberül]”.

¹⁰ HÖRCSIK RICHÁRD: A Sárospataki Református Kollégium diákjai, 1617–1777. Sajtó alá rend.: Dienes Dénes, Sárospatak, 1998. 210., 215. p.

¹¹ Pápai Páriz Ferenc *Rudus rediviuma* (RMK II, 1554) egyik debreceni példányának, mely a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában található (jelzete: RMK 85) az első előzéklapjának rectóján áll a bejegyzés: „Steph. Sz. Péteri”.

¹² Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára, jelzete: L 641.

¹³ Uo., jelzeteik: C 348, N 5, 18, P 9, 22, 26–28, 35, 39, 48, 58, 59, R 9, 24, 47, 48, 57, 67, 112, RMK II, 612, 1043, 1063, 1071, 1130.

SZÁRAZ ORSOLYA: Paolo Segneri (1624–1694) és magyarországi recepciója.

Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012. (Csokonai Könyvtár, 49.) 361 old.

A 17. században tevékenykedő Paolo Segneri neve Magyarországon kevésbé ismert, annak ellenére, hogy az itáliai jezsuita szerzetes missziós módszere és prédikációgyűjteménye a hazai vallási életre is hatással volt a 18–19. században. Száraz Orsolya doktori értekezésének kötetté formált változata Segneri életéhez és munkásságához egyház-, prédikáció-, retorika- és könyvtörténeti szempontok felől közelít. Ezt a fajta változatosságot a szerző azzal indokolja, hogy Segneri fő tevékenységei – a misszionárius, a prédikátor, illetve az egyházi író – különböző, de egymástól elválaszthatatlan, összefonódó szerepek. Ebből az egymásba fonódásból következik, hogy a monográfiában többféle tudományterület szempontjai érvényesülnek. (12. p.) A trienti zsinatnak a vallási életet megújító törekvéseit papi munkája során mindvégig szem előtt tartó Segneri magyarországi hatástörténetét bemutató kötet aprólékos filológiai kutatás eredménye, kompakt, lezárt munka, ugyanakkor a szerző nem mulasztja el jelezni azt sem, ha egy-egy kérdés bővebb kifejtése további kutatást igényel.

A trienti zsinatnak a népi vallásosságot érintő intézkedései (a vallási ismeretek gyarapítása, a vallásgyakorlás kanonizált formáinak megtanítása a babonák, „eretnekgyanús”, az egyház által elfogadottól eltérő rítusok helyett, a hit elmélyítése) meghatározóak Segnerinek a kötet második nagy fejezetében bemutatott missziós tevékenységével kapcsolatban. A jelentős részben a szerző által – olaszországi és hazai archívumokban – feltárt források kapcsán Száraz Orsolya arra utal, hogy a népmissziókról szóló, főként szerzetesrendektől származó jegyzőkönyveket, leveleket fenntartásokkal kell olvasni. A misszionárius atyák ugyanis igyekeztek saját tevékenységük eredményességét kiemelni akár azzal is, hogy jelentéseikben a valódinál kedvezőtlenebb színben tüntették fel az érkezésükkor tapasztalt helyzetet. Az azonban bizonyos, hogy a misszió sikerességének fokmérőjeként funkcionáltak azok a kimutatások, amelyekben a szentségekhez (gyónás, áldozás, házasság) járultak számát tartották nyilván (55. p.). Segneri a maga kialakította missziós módszerrel nagy tömegekre tudott hatni. A szervezési feladatokról a következőket lehet tudni: „A segneriánus misszió jellegzetessége, hogy több, nyolc-kilenc napos misszió követi egymást ugyanabban az egyházmegyében. A misszió központjának kiválasztásában a fő szempontot a közelség, a könnyű megközelíthetőség jelenti. A cél: minél nagyobb tömegek részvétele. Az egyes állomások ezért hat mérföldnél nem lehetnek távolabb egymástól. A missziós időszak húsvét után kezdődik, és szeptemberben ér véget.” A résztvevők általában egy domboldalon foglaltak helyet, ahol társadalmi rang és nemek szerint különültek el (62–63. p.).

A missio Segneriana sikerességét az is bizonyítja, hogy Itália-szerte folytatói akadtak nemcsak a jezsuiták, hanem még a ferencesek között is. A Segneri-féle missziós módszer utóéletéről szólva azonban azt is megjegyzi Száraz, hogy „[a] kiemelkedő tehetségű és elismert segneriánus misszionáriusok tevékenysége ellenére Itáliában már a 17. század végén, majd a 18.

században még erőteljesebb kritikával illették a módszert, amelyet támadások értek nemcsak a renden kívülről, hanem belülről is. A 18. században több jezsuita is arra figyelmeztetett, hogy a segnerinás misszió olyan elemei, mint a bűnbánati körmenet és a nyilvános flagelláció nem hozzák meg a várt eredményt, hanem inkább elvonják a résztvevők figyelmét a lényeges dolgokról. Általánossá vált az a vélemény, miszerint ezek a missziók csak alkalmi látványosságot jelentenek, amely után minden marad a régiben.” Mindezek következményeként a 18. század végén betiltják a penitenciális missziókat, helyettük a katekétikai misszió kerül előtérbe (73–75. p.).

A penitenciális missziók eredményességéről szólva Száraz kritikusan kezeli azokat a statisztikai jellegű forrásokat, amelyekben a gyónások, áldozások, nyilvános bocsánatkérések és megbocsátások számát rögzítik, mert egyrészt ezek megbízhatósága, másrészt relevanciája (képesek-e pusztán számadatok bármit is elárulni a vallásosságról?) kérdéses. A szerző összefoglalója szerint ez a fajta misszió nem a térítő missziók feladatát látta el, hanem arra volt alkalmas, hogy visszavezesse a híveket a valláshoz és az egyházhoz. Száraz úgy vélekedik, hogy ehhez a retorikai, ikonográfiai, szcenikai eszközök felhasználása sem volt kifogásolható a korban, az viszont sokkal inkább, hogy a népmissziók nem egy átfogó, nagyobb léptékű, a helyi papságot még aktívabban bevonó missziós program részeként jöttek létre (76–77. p.). Kérdés azonban, hogy elvárható-e a különböző szerzetesrendek és a világi papok munkájának effajta tudatos összehangolása ebben az időszakban.

A magyarországi és erdélyi segnerinás missziók feltárásához a szerző egyelőre a jezsuita rend római központi levéltárában található leveleket, évkönyveket és missziós jelentéseket használta fel, de utal arra, hogy a kutatást további katolikus, illetve protestáns forrásokra, valamint megyei és városi iratokra is ki kívánja terjeszteni a későbbiekben. Az eddig vizsgált anyagból levonható tanulságokat három kérdés köré csoportosítja: Hogyan változik a misszió működési területe? Hogyan alakul a misszionáriusok száma? Hogyan fogadják a katolikus hívekre kidolgozott missziós módszert egy vallási szempontból heterogén területen (78–79. p.)? Úgy tűnik, az első és a harmadik kérdés közt szorosabb az összefüggés, hiszen Száraz egy 1715-ös forrás alapján leírja, hogy a neustubeni és hodritschi protestánsok nem igazán hajlottak a konverzióra. Ezért a következő misszió területének kiválasztásánál a missziós atyák a nyugat-magyarországi katolikus többségű településeket részesítették előnyben (82–83. p.). Emellett fontos szempont volt az is, hogy a lakosság németül tudó legyen, hiszen a missziót vezető Cerroni és Grembs jezsuita szerzetesek közös nyelve a latin mellett ez volt (85). A misszió bővítése ügyénél rendre előkerült a nyelvtudás kérdése, hiszen olyan papokra is szükség volt, akik a horvát, szlovén vagy román anyanyelvű lakossággal is tudtak kommunikálni (A misszió nyelvek szerinti elkülönülése 1730-ra történt meg, 114. p.). Emellett nagy fizikai terhet rótt a misszionáriusra a missziós területek bejárása és a flagelláció (95–96. p.). Az 1720-as évekre mégis egyre több magyarországi területen volt jelen a segnerinás misszió, majd 1727-ben Kolosvári Pál és Berzeviczi János megtartotta az első erdélyi missziókat (99–101. p.). Ezeket 1731-ig, Kolosvári haláláig több is követte.

Úgy tűnik, nem voltak egységes szempontok ahhoz, mit kell tartalmaznia egy-egy, rendi évkönyvben rögzített beszámolóknak, ugyanis a fel-

tárt források nem egyformán részletesek: az egyik leírásban például még a résztvevőknek a missziót dicsérő szavai is olvashatók, egy másikban viszont roppant szűkszavúan szerepel a missziós atyák kedvezőtlen fogadtatása (116. p.). Pedig az önreprezentációs gesztusok (azaz az eredmények kiemelése) mellett biztosan hasznos lett volna a negatív tapasztalatok rögzítése is, nemcsak a segneriánus misszió működését feltáró mai kutató, hanem a missziós módszert átvenni kívánó korabeli szerzetesek számára is. Száraz Orsolya viszont az elvégzett sokrétű és aprólékos forrásfeltárással, a különböző szövegek összevetése alapján megpróbál választ adni a felmerülő kérdésekre.

A jelentős forrásfeltáró munka mellett a szerző külön érdeme, hogy rátalált egy 1749-es kéziraatra, amely „[a] provinciabeli segneriánus missziók szempontjából egyedülálló”, ugyanis mindeddig nem került elő olyan dokumentum, amely ettől részletesebben és rendszerezettebben taglalná, hogyan végezze munkáját a segneriánus módszer szerint dolgozó misszionárius (123–124. p.). Száraz ismerteti e kézirat tartalmát és összeveti az addig tudottakkal, így több változásra is fény derül. Például tudatosabbnak tűnik a szentképek használata az 1740-es évek végére. Száraz úgy értékeli e forrás jelentőségét, hogy az „teljesen új nézőpontból láttatja a provinciabeli segneriánus missziókat. Mentés az évkönyvek olykor glorifikációba hajló elbeszélésmódjától, de a generális levelek sokszor sablonos [...] kifejezőmódjától is. E dokumentum révén egy minden részletében megtervezett misszió tárul elénk.” (128. p.) Adódik a kérdés, vajon a bemutatott kézirat a jezsuita rendnek a segneriánus misszióra vonatkozó hivatalos előírásait foglalja-e össze, illetve hogy milyen hatása lehetett a gyakorlatban, de ezekre vonatkozóan Száraz egyelőre nem talált adatot. (129. p.) A II. fejezet *Összegzésében* a szerző így fogalmaz: „Az osztrák provinciabeli missio Segneriana története [...] [n]em tekinthető lezártnak. Az adatok gazdagsága és sokszínűsége miatt számos diszciplína figyelmére tarthat még számot”. (152. p.)

A III. fejezet *A prédikátor Segneri* címet viseli. Jelentősége abban áll, hogy irodalomtörténeti kontextusba helyezve mutatja be az eddig főként az egyháztörténet és a jezsuita rendtörténet keretei közt vizsgált, az itáliai jezsuita névéhez köthető prédikációkat. Száraz Orsolya azt fogalmazza meg, hogy „[a] fejezet ezért a későbbiekben egy nagyobb kutatás kiindulópontját jelentheti, amely a Segneri-műveket a jezsuita és az olasz prédikációs hagyomány viszonylatában, valamint más korabeli prédikátorok gyakorlatával összehasonlítva vizsgálja majd.” (153. p.)

Két alfejezet mutatja be, hogy milyen, a trienti zsinathoz, illetve a jezsuita regulához köthető előírások szabályozták a prédikációszerkesztést és a prédikálást a 17. században. A források alapján megmutatkozik a régi és az új jezsuita prédikációs gyakorlat szembenállása is. (165. p.) Carlo Reggionak és Giulio Mazarininak a 17. század elején keletkezett prédikációelméleti munkája alapján megmutatkozik, hogy a keresztény hitszónoknak ismernie kell az antik retorika tanításait, de ezeket a mindenkori hallgatóság igényeihez alkalmazkodva használja fel. (171. p.) A prédikáció három feladata közül a legfontosabb a *docere*, ezt követi a *movere* és a *delectare* (175–177. p.).

Ezek után következik Segneri az 1660-as és 1690-es évek között keletkezett három prédikációgyűjteményének bemutatása. A *Panegirici sacri*

még az előtt jelent meg, hogy a jezsuita megkezdte volna népmisszionáriusi munkáját, és Száraz úgy véli, e tevékenység hatása már megmutatkozik a későbbi prédikációskötetekben, hiszen Segneri egészen más hallgatósággal találkozott a népmissziókon, mint a városokban (183–184. p.). A *Quaresimale* című kötet – nagybőjti, előzetesen leírt, memorizált és előadott beszédek gyűjteménye – keletkezési körülményeit Száraz Segneri levelezése alapján rekonstruálja (184–190. p.). A kötet paratextusait, főként az olvasóhoz írt előszót vizsgálva pedig arra a megállapításra jut, hogy Segneri „[e]gyetlen más művében sem található [...] ilyen hosszasan és rendszerezetten kifejtett, a saját szövegalkotási eljárásaira reflektáló megjegyzések.” (195. p.) A prédikációk exordiumának vizsgálata alapján arra a kérdésre is választ kapunk, miért tekinthetők ezek barokk szövegeknek, Segnerinek a kortársaitól eltérő hitszónoki modora ellenére: a jezsuita olyan dialógusokat szerkesztett, amelyekben a prédikátor mindkét beszélő fél szerepét magára veszi. A szerző példát is hoz, amelyben Segneri előbb a maga, majd a hallgatóság nevében szólal meg, végül megidézi marseille-i Salviánt, hogy a továbbiakban az ő nevében szóljon a hívekhez. Ettől a mozgalmasságtól nyerik el a prédikációk barokk karakterüket (213–215. p.). A *Prediche dette nel Palazzo Apostolico* prédikációit Száraz nemcsak önmagukban, hanem a *Quaresimaléban* szereplőkkel összehasonlítva is vizsgálja. Főként arra helyezi a hangsúlyt, hogy ezek nem érik el a nagybőjti prédikációk beszédmódbeli virtuozitását, de erre nincs is szükség, hiszen e munkájával Segneri leginkább a papságot kívánta tanítani (223. p.).

Alapos könyv- és könyvtártörténeti kutatások állnak a IV. fejezet mögött, mely Segneri műveinek magyarországi kiadásait tekinti át. Míg a pasztorációhoz, vallásgyakorláshoz, lelkigyakorlatokhoz és Mária-tisztelethez kötődő művek már a 17. század legvégén megjelentek Magyarországon, addig a prédikációk csak a 19–20. század fordulóján. Ezek alapján úgy tűnik, azok a művek voltak népszerűbbek hazánkban, amelyek tanító szándékkal, gyakorlati szellemben íródtak. Ezekből is a legtöbb a felsópapság, illetve a szerzetesek könyvtáraiban volt megtalálható, az alsópapság körében jóval kisebb ismertséggel számolhatunk.

Száraz Orsolya könyvének címe Paolo Segneri magyarországi recepcióját állítja középpontba. Az *Összefoglalásban* ezt olvashatjuk: „míg a korábbi szakirodalom többnyire csak feltételezéseket fogalmazott meg Paolo Segneri magyarországi recepciójával kapcsolatban, jelen kötet többféle forrás adataira támaszkodva mutatta be, hogy az olasz jezsuita hatása hogyan és milyen területeken jelentkezett a 18–19. századi Magyarországon.” (273. p.) A szerző azzal, hogy alapos forrásfeltárást és elemzést végez, nemcsak a cím alapján megképződő olvasói elvárásoknak tesz eleget, hanem annak a lehetőségét is megteremti, hogy ez a kutatás tovább folytatódjon, újabb diszciplínákat és vizsgálati szempontokat bevonva.

(ism.: Ivancsó Mária)

Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében. A Budapesti Történeti Múzeum és az Országos Széchényi Könyvtár közös kiállítása, 2013. április 5. – 2013. szeptember 15. A kiállítást rendezte és a katalógust szerkesztette: Kovács Bálint és Pál Emese. Budapest, BTM – OSZK, 2013. 184 old.

A Kárpát-medencei armenológia súlyát mutatja, hogy az utóbbi évek rendszeres szakmai konferenciái után egyre gyakrabban rendeznek Budapesten örmény tematikájú kiállítást. Ami a szakmai műhelykonferenciák alkalmával érlelődött, annak aprópénzre váltásával találkozhattak azok, akik a Budapesti Történeti Múzeumban megtekintették a *Távol az Araráttól* című kiállítást. A bemutatni kívánt kötet ennek a kiállításnak „katalógusként” jelent meg, azonban attól több. A tárlat megnyitásakor 2013. április 5–6-án a kiállítást szervező intézmények a Lipcsei Egyetem GWZO intézetével közösen rendezték meg a *Kulturális transzfer lehetőségei – Örmények Közép- és Kelet-Európában* konferenciát. A kötet első felében található tíz tanulmány tehát, a megnyitó konferencia és kiállítás főbb témáit járják körül, amelyet a kiállítás szigorúan vett „katalógusa” követ. Üdvözlendő, hogy két tanulmány elkészítését egy-egy tudományos alap támogatja.

A kötet első tanulmányát PÁL JUDIT: *Az erdélyi örmények a betelepüléstől a beilleszkedésig* címmel írta (9–16. p.). A tanulmány célkitűzése az örmények erdélyi betelepülésének ismertetése a 17. század második felétől a 19. század közepéig. A tanulmány súlypontja az erdélyi örmények lélekszámának meghatározása adja. Pál Judit más szerzők véleményétől eltérően nem 3000 családra teszi a betelepült örmény családok számát, hanem 300 család alatt becsüli (11. p.). Az erdélyi örmények jelentőségét a szerző Michael Lebrecht gondolatával foglalta össze: „A görögök és az örmények olyanok az erdélyi államszervezetben, mint az érverés az emberi testben. Bővérúséget éppen úgy jelzik, mint a lázat. Arckifejezésükről egész pontosan le lehet olvasni, hogy az állam egészséges-e vagy pedig sorvadás emészti.” (15. p.)

A kötet második tanulmányát NAGY KORNÉL készítette *Az erdélyi örmények vallási uniója – Oxendio Virziresco unitus püspök portréja* címmel (17–27. p.). A szerző Oxendio püspök életútjának ismerője, amit a tanulmány gazdag apparátus-jegyzéke is bizonyít. Fontos hangsúlyozni Nagy Kornél megállapítását, miszerint „az erdélyi örmények egyháztörténetét a tudomány művelői mindig is marginális témának tekintették. Ehhez nagyban hozzájárult az is, hogy az erdélyi örmények felekezeti viszonyaira vonatkozó tetemes számú forrásanyag túlnyomó többségét nem hazai, hanem külföldi levéltárak iratanyagaiban őrzik.” (17. p.) Bizonyosan hasonló megállapítást más résztémákkal és korszakokkal kapcsolatosan is tehetünk. Biztató, hogy napjainkban a kutatók előtt megnyíltak a határok és tudományos gyűjtemények, így differenciáltabb képet kaphatnak a vizsgált témájukat illetően.

A harmadik tanulmányban *„Isteni láng és pokoltűz között” – Örmény írásművészet és könyvkultúra* (29–34. p.) címmel foglalta össze ARMENUHI DROST-ABGARJAN az örmény betűírás történetét. A szerző véleménye szerint az 5. századra kialakult örmény írásbeliség jelentőségén keresztül ért-

hető meg jobban az örmény tradíció. A tanulmányhoz kapcsolódó erdélyi örmény kéziratos emlékekkel illusztrált cikk hangsúlyosabbá teszi az örmények Kárpát-medencei jelenlétét és annak vizsgálati lehetőségeit.

A negyedik tanulmányban MELINÉ PEHLIVANIAN „*Velencében kezdődött*” – *A korai örmény könyvnyomtatás rövid történetét* (35–43. p.) ismertette a 16–18. századokban. A tanulmány alapját a vizsgált időszakból ismert 1154 örmény nyomtatvány jelentőségének az ismertetése adja. A szerző véleménye szerint „az örmények talán még azt is a könyvnyomtatásnak köszönhetik, hogy sikerült megmenteniük kulturális és szellemi örökségüket a széthullástól és megsemmisüléstől. A nyomdászatnak köszönhetően válhatott az államtól megfosztott, szórványban élő örmény nép a szó modern értelmében vett nemzeté.” (43. p.)

PERGER PÉTER: *M. Tótfalusi Kis Miklós örmény betűi* (44–51. p.) c. tanulmányában a magyar művelődéstörténet számára is jelentős betűmetsző életművének egy kevésbé kutatott részletét vette részletesen górcső alá. Az összefoglaló feldolgozásban Tótfalusi Kis Miklós örmény betűinek és az amszterdami nyomdászat történetének segítségével érthetjük meg jobban a Kárpát-medencei örménység identitását.

A hatodik tanulmányban KOVÁCS BÁLINT: *Örmény könyvkultúra és örmény irodalmi értékek a Kárpát-medencében* (53–63. p.) címmel az örmények uniójától a 19. század elejéig tekintette át a Kárpát-medencei örmény irodalmi emlékeket (kéziratok, örmény tematikájú iskoladramák, örmény könyvhagyatékok); a kulturális transzfer elméletére alapozva vizsgálta az örmény és magyar kulturális kölcsönhatást. Felhívta a figyelmet egy magyar nyelvű, örmény karakterekkel másolt kézíratra, a „Makula nélkül való tükör”-re, amely teljesen unikális a Kárpát-medence kultúrtörténetében. A szerző alapvetően esettanulmányokon keresztül mutatja be azokat a köteteket, amelyek jelentősen hatottak az erdélyi örményekre.

A kötet hetedik és nyolcadik tanulmánya szorosan egymásra épül. Míg TAMÁSKA MÁTÉ: *Kultúrák szintézise Szamosújvár városképében* (65–71. p.) címmel az örmény települések lakó- és szakrális építészetét veszi vizsgálat alá, addig a nyolcadik tanulmányban PÁL EMESE a szakrális terek belső kialakításának és díszítéseinek bemutatását kísérelte meg. Tamáska Máté az erdélyi örmény települések közül egyedül Szamosújvárra koncentrált. A szerző az épített művészetten keresztül kívánta bemutatni; hogy „Szamosújvár városképe nem csupán erdélyi, de európai viszonylatban is kiemelkedő értéket képvisel. Kitüntetett művészettörténeti jelentőségét mindenekelőtt barokk karakterének köszönheti.” (65. p.) E lokális példán keresztül érzékeltette az örményeket érő külső hatásként jelentkező rekatolizációt, ami mellett szinte az önazonosság és az asszimiláció kérdései épphogy csak megjelennek.

Pál Emese *Az erdélyi örmények szakrális művészeti emlékeit* (73–83. p.) mutatta be. A tanulmány célja az volt, hogy ismertesse, miként változtak meg az örmények vallásgyakorlásának helyszínei, ezáltal templombelső kialakulásai a 17–20. századokban. Markáns eltérésekről nem tájékoztat a szerző. Az erdélyi örmények szenttiszelete illetve azoknak képi megalkotása révén az asszimiláció és önazonosságtudat kettősségébe tekinthetünk be. Az örmény templomok, illetve kultuszi terek berendezése, kialakítása, kialakulása tehát lenyomata egy közösség útkeresésének.

E tanulmányhoz kapcsolódóan egy kitérőt is tennünk kell. A szerző – feltehetően szövege simulékonyabbá, változatosabbá tétele kedvéért – használta az „istentisztelet” kifejezést (például 73., 75. p.), ami tipikusan protestáns szóhasználat. Ezzel szemben a „mise” kifejezés egyetlen egyszer sem fordul elő. Az olvasók számára mindkét fogalom érthető és értelmezhető, azonban a két fogalom között olyan jelentős teológiai különbség van, ami egy tudományos, tudományos-ismeretterjesztő szöveg esetében nem hagyható figyelmen kívül.

A kötet kilencedik írásában IFJ. BERTÉNYI IVÁN: *Örmény származású politikusok a dualizmus kori Magyarországon* (85-103. p.) címmel azt kívánta bizonyítani, hogy az örmények számarányukat jelentősen meghaladóan vették ki a részüket a dualizmus korának parlamenti politikai életéből. A szerző a legbővebb értelemben minden olyan politikust örmény képviselőnek tekintett, akit valamilyen születési, vallási vagy kulturális tradíció révén odasorolhatónak vélt. Ezen módszertani elv további finomítása, fejlesztése esetében a dualista időszak politikájáról tagoltabb, részletgazdagabb képet alkothatnak a történészek. A tanulmány érdeme a külön táblázatokba rendezett függelékben található örmény származású miniszterek és parlamenti politikusok adattára.

A tizedik tanulmányban, KRÁNITZ PÉTER PÁL: *Az új otthon – Örmény menekültek Magyarországon az örmény népiirtás után* című tanulmányában képet kapunk az örmények első világháborút követő életéről. (104-108. p.) Az örmények által korábban lakott települések kivétel nélkül Romániához kerültek a trianoni béke értelmében. Ennek ellenére a két világháború közötti Magyarországon is újjászerveződtek az örmények vallási, művelődési intézményei. Az örmények identitásának megőrzésében jelentős segítséget nyújtott az államapparátus, így 1925-ben az útlevélkényszer alól kaptak mentességet (105. p.). Néhány évvel később, 1932-ben pedig megalkulhatott a Budapesti Örmény Katolikus Egyházközség.

A keményborítású kötet nyomása, fűzött kötése méltóan reprezentálja a kiállítás célját, amit „az örmény könyvnyomtatás 500. évfordulója” kínált. A kötet olvasói mind kül- mind belbecsre vonatkozóan színvonalas kiadványt vehetnek a kezeikbe. Mind a tanulmányok, mind a katalógus részben nagyméretű, jó minőségű képek és ábrák segítségével mutatják be a kárpát-medencei örménység több évszázados életét. Napjaink tipográfiai elvárásainak is megfelel a hasábkötés szedése. Némi bosszúságot jelenthet az olvasóknak mégis, hogy a kötetben található táblázatok és diagramok – feltehetően szinte változatlanul a szerzőktől kapott módon – tördelése és szedése, esetlegesen átformázása elmaradt. Nem kételkedem a táblázatok készítő kutatók felkészültségében, azonban a kötetben található táblázatok, diagramok és térképek esetében minden esetben hiányoznak a források jelölései.

A kötet igazán nagy érdeme mégis abban rejlik, hogy nemcsak a magyar olvasók számára kínálja a „kulturális transzfer” fogalmának a megismerését, hanem az angol nyelvű kötetten keresztül ennek a nemzetközi tudományos életbe történő csatolása is megvalósulhat.

(ism.: Molnár Sándor Károly)

RÓNAY LÁSZLÓ: Egyenes gerinccel. A magyar katolicizmus Trianontól a világválságig. Budapest, Éghajlat Könyvkiadó, 2012. 286 old.

A kiváló irodalomtörténész, újságíró és lapszerkesztő számos kötetben, tanulmányban foglalkozott a katolikus szellemi élet múltbeli aspektusaival. Esszéikben, szövegkiadásokban elemezte a 19–20. század fordulóján, illetve a 20. században a katolikus egyházban lezajlott szellemi változásokat, állított emléket kiváló, különösen vallásos kötődésű íróknak, költőknek. *Egyenes gerinccel* címmel közreadott kötetében a magyar katolicizmus mintegy egy évtizedes történetét kívánja dokumentálni. Az időszak különösen fontos és jelentős, nem véletlenül keltette fel számos történész, egyháztörténész figyelmét. Különösebben aligha kell indokolni, hogy a katolikus egyház az 1919 után megváltozott politikai rendszerben milyen meghatározó szerepet játszott, mind szellemi, mind közéleti-politikai szempontból.

Az előszót jegyző Erdő Péter bíboros, esztergom-budapesti érsek általánosságban méltatja Rónay László munkásságát, a magyar katolikus egyházért tett, több évtizedes erőfeszítéseit. „A keresztény ihletésű, illetve a katolikus irodalomnak pedig aligha van nála szakavatottabb értője és terjesztője” – írja a főpásztor. Magáról a könyvről helytállóan jegyzi meg, hogy „egyfajta szemelvénygyűjteményként működik” (valóban az), viszont kissé pontatlanul írja, hogy a szerző a „korabeli katolikus sajtó” feldolgozását nyújtja. Rónay ugyanis nem a katolikus egyházi sajtót tekintette fő forrásbázisának, hanem a jobboldali, önmagát kétségkívül „keresztényként” definiáló politikai újságírás termékeit, elsősorban a *Nemzeti Újságot*. Azt a megjegyzést pedig már kritikával kell fogadnunk, miszerint a dokumentum-szemelvényeket összefűző „szerzői főszöveg kiváló történeti áttekintést–értékelést nyújt a tárgyalt korszakról” – ugyanis pont ezen értékelés tekintetében marad hiányérzet olvasójában.

A kötet mindazonáltal valóban fontos kiadvány. Az 1919 és 1929 közötti periódus jelentős mennyiségű forrásanyagát ollózta össze, a korabeli laptudósítások gazdag tárházát kínálja a korszak iránt érdeklődőknek, felhívja olyan eseményekre, beszédekre, megnyilatkozásokra a figyelmet, amelyek egy részre kevéssé volt ismert a kutatók előtt, vagy talán egyáltalán nem. A forrásközlések tehát fontos adalékokat nyújtanak, továbbá kiindulópontokat is jelenthetnek az egyház társadalmi szerepvállalásának, közéleti tevékenységének dokumentálásában. Hat fejezetben, alapvetően a kronologikus tárgyalásmódot követve ismerteti az eseményeket, többnyire egy hosszabb dokumentumszemelvény közlésével, valamint azt megelőzően, illetve követően a korabeli szövegben foglaltak háttérét, értelmét tagláló bemutatással, helyenként elemzéssel, szépirodalmi alkotások újraközlésével. Ezek a szerzői szövegek rendkívül olvashatók, könnyen „fogyaszthatók” az egyház múltja iránt érdeklődőknek, s Rónay László gördülékeny stílusának köszönhetően e szövegek nemcsak történészek, kutatók számára érdekesek, hanem az egyházi kötődésű nagyközönségnek is.

A kötet azonban számos erénye és használhatósága ellenére – talán sietős sajtó alá rendezés eredményeként – több problémát is felvet olvasójában. Először a már említett forrásbázis kapcsán. Látszik, hogy a szerző alaposan átlapozta a *Nemzeti Újság* c. jobboldali napilap évfolyamait, a

szemelvények, hivatkozások túlnyomó többségét innen merítette. Alig néhány esetben hivatkozik más sajtótermékre vagy egyéb korabeli forrásra, tárgyalásmódja így óhatatlanul egyoldalú, vagy inkább féloldalas lett. Ráadásul a *Nemzeti Újságnak* nemcsak a szövegeit emelte át a szerző a művébe (egyébként az idézés és a hivatkozás szabályainak betartásával¹), hanem a szóhasználatát, politikai szemléletmódját is. Alig-alig találkozunk a forráskritika megnyilvánulásaival, a jórészt már saját korában is radikálisnak számító szóhasználatok árnyalásának, magyarázatának kísérletével. Az természetes, hogy a katolikus szerző nem egyszer többes szám első személyben beszél a múlttól („egyházunkról”), az azonban joggal észrevételhez tehető, hogy nem vette figyelembe az eltelt bő nyolc évtizedben a katolicizmus megváltozott társadalmi-politikai környezetét.

Az általános megállapítások előtt szót kell ejteni a kötetben található, nagy számú pontatlanságról is. Több helyen foglalkozik a korszakban kiemelkedő jelentőségű országos katolikus nagygyűlésekkel, egy helyen azt írja, hogy „az 1920-as és '21-es őszre tervezett nagygyűlések elmaradtak” (16. p.), ez azonban nem pontos, mert 1920 októberében megtartották a háború utáni első katolikus rendezvényt, csak az 1921. évi maradt el. (Ezért pontatlan az 1922. évi nagygyűlésről az a megállapítása is, hogy „a lelki újjászületés és a letargiából való kilábalás jeleként [...] végre megrendezték”, amely a „reneszánsz igazi kezdeteként” értékelhető (Vö. 41. p.). A 68. oldalon ír arról a rokonszenvtüntetésről, amelyet „fővárosi keresztény szervezetek” (tegyük hozzá ezek mellett a korabeli szélsőséges csoportosulások) szerveztek Prohászka Ottokár mellett. Ez egyébként nem 1923 (mint a szerző írja), hanem 1924 októberében volt, és a püspök iránti szimpátia kifejezése mellett radikálisan antiszemita hangvétel is jellemezte. (A tüntetés kiváltó oka egyébként egy *Esti Kurír*-ban megjelent, Prohászka nagygyűlési beszédét kritizáló publicisztika volt, melyet Rónay „útszéli hangnemű támadásként” jellemez – az eredeti források elolvasása után a minősítés százszor inkább volt igaz a püspök mellett tüntetőkre, például a szerző által csak részben hivatkozott Lendvai István költő és politikus beszédére.²) Bár a kötet időrendi sorrendet tartva az 1919 utáni események bemutatásával foglalkozik, nem érthető, hogy a keresztényszociális tanítás bemutatásához miért illesztett be gyűjteményébe csak ebben az esetben a szerző korábbi időszakból származó szemelvényeket (70–72. p.), más esetekben pedig miért került ez³ (A keresztényszocializmus ismertetéséhez lett volna bőven 1919 utáni anyag is.). Az pedig tartalmilag szorult volna magyarázatra, hogy Giesswein Sándorról ugyanígy miért állapította meg, hogy „nézetei némely pontjaikon Prohászkaéval rokonok”, ami a századforduló korára még el is fogadható, a Horthy-rendszer első éveiben azonban kettőjük álláspontja között inkább a markáns különbségek szembetűnőek.

Ugyanígy nem világos, mit értett a „Keresztény Párt 1923-as súlyos vereségén” (76. p.), a párt (valójában több keresztény politikai csoportosulás)

¹ Egyes pontatlanságokra ld. alább, hivatkozás elmaradásával is találkozhatunk néhány esetben, pl. 55., 112–113. p.

² A témáról részletesen e sorok írójától: Prohászka Ottokár a XVI. Országos Katolikus Nagygyűlésen, 1924. október. In: Prohászka-tanulmányok, 2009–2012. Szerk.: Mózessy Gergely. Székesfehérvár, 2012. 153–174. p.

³ Hasonló eljárása a Szent Imre Kollégium kapcsán: 113. p.

hivatalos neve nem ez volt, legfeljebb a hétköznapi elnevezése, s a parlamenti választásokat is 1922-ben tartották. (Bár a választási szereplés minősítése önmagában indokolható.⁴) Rónay foglalkozik a vidéki katolikus nagygyűlésekkel, melyek szintén az egyház társadalmi súlyát demonstrálták, a szerző által használt korabeli kifejezéssel „hitvéseknek” számítottak (84–87. p.). Helyesen állapítja meg, hogy az általa összeállított táblázat „csak néhányat” említ a sok vidéki városban tartott rendezvény közül, valóban a korban nagyon gyakran került sor hiterősítő, demonstratív gyűlésekre, „katolikus napokra” (Bemutatásában összerosódnak a helyi illetve regionális hatáskörű összejövetelek, amelyeket jelentős részben az országos katolikus nagygyűlésre felkészülő, előzetes tanácskozásoknak tekinthetünk. Kevésbé érthető, hogy miért nem említette például az 1923 májusában Székesfehérváron tartott katolikus napot, pedig Prohászka Ottokár püspök szereplése ezt jelentősen felértékelte.). Azonban így is szerepelnek további pontatlanságok: két alkalommal is említ „békéscsabai nagygyűlést” 1924 augusztusában – egyrészt ilyen nem volt, másrészt még az is elkerülte a szerző figyelmét, hogy ugyanebben az időpontban Gyulán rendezték az alföldi katolikusok – egyébként általa is említett – III. gyűlését (A *Nemzeti Újság* „Békésgyula”-ként említi a város nevét, ez okozhatta a tévedést. A szerző által idézett tudósítás egyébként nem az augusztus 20-i, hanem az egy nappal korábbi lapszámban jelent meg, de ez igazán figyelemre nem méltó apróság. Hasonlóan ahhoz, hogy miért maradt le közlésében Prohászka Ottokár beszédének két zárómondata, amely a katolikus egység jelentőségének hangsúlyozása szempontjából fontos.). A szekszárdi Katolikus Napot Rónay 1924. szeptember 16–19-re teszi, valójában 8–9-én tartották, a résztvevők számára vonatkozó adatot (ellentétben néhány korábbi rendezvénnyel) nem közölte, pedig az általa is használt lapszámban szerepelt egy erre vonatkozó, 40 ezer fős becslés.⁵ Rónay a vidéki nagygyűlések kapcsán idézett egy általa meg nem nevezett gyulai szónokot, akinek ezt a mondatot tulajdonította: „Vezércikkkel és arany halással nem lehet agrárpolitikát csinálni.” (87. p.) A gondolat Czettler Jenő katolikus politikustól, nemzetgyűlési képviselőtől, a Magyar Gazdaszövetség vezetőjétől származik, de ő az idézett napilap szerint nem „arany halászlóról”, hanem „aranykálászlóról” beszélt⁶ (A mondat ebben a formában ráadásul a *Nemzeti Újság* tudósítójától származó bekezdéscímbe szerepel, Czettler beszédében másként fogalmazta meg ugyanezt.)! Korábban hasonló hibának tekinthető, hogy bár Rónay részletesen ismertette a Csernoch János esztergomi érsek aranymiséjén történeteket, Prohászka beszédét, az üdvözléseket (62–67. p.) – az eseményt következetesen 1923-ra tette, pedig 1924 novemberében volt. (Az megint csak apróság, hogy egy idézett tudósítása a *Nemzeti Újságnak* nem a november 21-i, hanem 19-i számában jelent meg, vö. 67. p.) Később a vidéki katolikus gyűléseken elhangzottakra szintén csak szűrőpróbaszerűen tért vissza (126–127. p.), eljárásában nehéz bármilyen koncepciót is felfedezni.

⁴ Ld. a témáról részletesen pl.: GERGELY JENŐ: A keresztény pártok és a választások, 1920–1947. In: *Századok*, 1996. 3. sz. 613–638. p.

⁵ *Nemzeti Újság*, 1924. szeptember 10. 4. p.

⁶ *Nemzeti Újság*, 1924. augusztus 17. 5. p.

A ténybeli pontatlanságok mellett fontosabbnak érezzük a köteten végighúzódnó következtelen tárgyalásmódot. A kronologikus renden kívül nem nagyon lehet tematikai rendező elvet kimutatni. A szerző sok dologba inkább csak „belekap”, részletesen, újságcikkek idézésével ismertet az egyház szempontjából is inkább másodlagos eseményeket, fontosabbakat pedig figyelmen kívül hagy. Mint említettük, az 1922. évi országos katolikus nagygyűlés eseményeit részletesen közölte, az 1923. évit megemlítette (87. p.), az 1924–1929. években tartott rendezvényekre helyenként utalt, helyenként nem, ráadásul ezt az eljárást nem indokolta. Gyakran foglalkozott Prohászka Ottokárral, számos beszédrészletét közölte és méltatta, ami önmagában teljesen helyeselhető eljárás, tekintettel arra, hogy a székesfehérvári püspök – 1927. április elején bekövetkezett haláláig – majdnem a tárgyalt korszak egészében kiemelkedő, meghatározó szerepet játszott az egyházban és a közéletben egyaránt. Az viszont ugyanakkor érthetetlen, miért csak három mondatot szentelt Prohászka püspöki beiktatása 1925. őszén (illetve 1926. elején) ünnepelt 20. éves évfordulójának (121. p.). Egyrészt az 1925. évi országos katolikus nagygyűlés jórészt erről a jubileumról „szólt” (a grandiózus rendezvény említése nem szerepel a kötetben), másrészt más, Prohászkaéhoz képest jóval kevésbé fontos egyházi személyek évfordulóinak jelentősebb teret szentelt (Vö. pl. 109. p.). Prohászkaéhoz kapcsolódó kisebb jelentőségű eseményekről ugyanakkor részletesen, a *Nemzeti Újság* hosszas lapkivágatainak közlésével (39–41., 92. stb. p.) beszámolt.

A kötet harmadik fejezetét szinte teljes egészében az 1925. évi szentévi eseményeinek, az azokon való magyar részvétel részletei bemutatásának szentelte (103–110. p.). Emellett semmiféle módszertani magyarázatot nem adott arra, hogy melyik eseményt miért tartotta fontosnak megemlíteni. Úgy tűnik, a *Nemzeti Újság* nem is feltétlenül következetes átlapozásakor hol ez ragadta meg a szerző figyelmét, hol az. Külföldi vonatkozású egyháztörténeti eseményt keveset ismertet, nem indokolta, hogy miért pont az 1926. évi chicagói eucharisztikus kongresszust, illetve Hanauer Á. István váci püspök észak-amerikai pasztorációs útját választotta (126., 130–131. p.), vélhetően azért, mert a magyar vonatkozások kapcsán ezekről az újság részletesen beszámolt. A mexikói egyházüldözés részletezése (131–132. p.) ennél is nehezebben indokolható, hiszen a katolikus egyházzal szembeni intézkedésekre más országokban is került sor (Kisebb említések még: 137. p.). Részletesen beszámolt az 1926. évi megyeri cserkész nagytáborról (133–136. p.), majd váratlanul újra néhány vidéki katolikus gyűlésen elhangzott gondolatra utalt (136–137. p.), a fejezet végén – meghökkentő módon – a Katolikus Néppárt megalakulásának 30. évfordulójára tért át. Ráadásul itt is maradtak követhetetlen gondolatok: „Az első nemzetgyűlési választásokon azonban a párt súlyos veszteségeket szenvedett: nem szerzett mandátumot vezetője, Zichy Nándor gróf sem, helyébe a párt parlamenti frakciójának élére Zichy János gróf került, majd évek múlva Zichy Aladár gróf követte.” (138. p.) Az első nemzetgyűlési választásokat 1920-ban tartották, ahol az 1895-ben alakult Néppárt azért nem tudott vereségeket szenvedni, mert ilyen néven már nem is létezett, így a választásokon sem indult (A különböző keresztény párti formációk közül ekkor a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja volt a legjelentősebb, amelyre az 1920. évi választáson véletlenül sem lehet azt mondani, hogy súlyos vereséget szen-

vedett.⁷) A mondatról továbbá annyit, hogy Zichy Nándor azért nem szerzethetett 1920-ban mandátumot, mert 1911-ben elhunyt, Zichy János sem lehetett frakcióvezető, mert csak 1922-ben választották képviselővé, 1920-ban nem, pozíciójában Zichy Aladár pedig azért nem követhette, mert ő viszont a Horthy-korszakban a képviselőháznak nem, csak a felsőháznak lett tagja, értelemszerűen 1927-től⁸ (Vélhetően a dualizmus korában történetekkel kavartak össze az információi.). A tárgyi tévedéseken túl mindez azért problematikus, mert Zichy János és Zichy Aladár a kor katolikus közéleti tevékenységének kiemelkedő alakjai, akikről érdemes lett volna rendesebben is megemlékezni, nem beszélve a hasonló módon inkább csak utalt világi politikusokról.

A negyedik fejezet *Prohászka Ottokár halála és öröksége* címet viseli, amelyben a teljesség igényét súroló alapossággal foglalkozott a székesfehérvári püspök halálát követően megjelent méltatásokkal. (139–162. p.) A részletességre jellemző, hogy még a székesfehérvári polgármester emlékműállításra vonatkozó közleményét is szó szerint átvette a *Nemzeti Újságból* (152–153. p.). Ehhez képest aránytalannak tűnik, hogy Csernoch János esztergomi érsek nem sokkal később bekövetkezett halálának, az ahhoz kapcsolódó országos gyásznak három rövid mondatot szentelt (163. p.), inkább az utódára, Serédi Jusztinián kinevezésére koncentrált (163–168. p.). Az még érthető, hogy a fenti című fejezetbe sok, nem Prohászka halálához kapcsolódó, 1927. évi esemény került, az már kevésbé, hogy a nagy hatású püspök tevékenységét illető terjedős méltatások miért kerülnek elő később is ilyen súllyal, például halálának évfordulóin (Ld. pl. 184–189., 221–222., 252–256., 276–277. p.).

A kötet utolsó fejezeteiben a szerző érdekes adattárakat is szerkesztett, vagyis táblázatos formában közölte két időszak (1927. november–december és 1928. szeptember–november) egyházi vonatkozású eseményeit (169–173., 225–228. p.). Egy ilyen aprólékos adattár valóban jó segítség a korszakban tájékozódni kívánó olvasó, kutató számára, önmagában mutatja az eleven katolikus egyházi és közéleti életet a korszakban. Csak az nem világos, miért pont ezekről – a különösebben azért nem nevezetes vagy mozgalmas – hónapokról készített kimutatást, a korábbiakról, a kettő közötti periódusról és a későbbiekéről miért nem.

Mindezek a kötet koncepciójának kiforrotlanságára, módszertani megalapozottságának esetlegességeire utalnak. Feltűnő továbbá, hogy míg a katolikus egyház működése szempontjából kiemelkedő jelentőségű intézmények alig-alig kerülnek említésre, addig a kevésbé fajsúlyosak részletebben szerepelnek. Például a püspöki kar rendszeres tanácskozásait csupán egyetlen alkalommal, 1925 őszén említi, a szekták ellen kiadott körlevél kapcsán (115–116. p.). Bár az egyház, illetve a politika világa között sokrétű és sokirányú kapcsolat alakult ki, a közélet eseményei még említés-

⁷ Vö. 4. sz. jegyz.-ben idézett és egyéb a témával foglalkozó szakirodalmat.

⁸ Ha már a felsőház szóba került, megemlítjük még, hogy a 168. oldalon új témakör kezdetéként, előzmények nélkül azt írja: „Hatalmas érdeklődés kísérte a négy hónapi szünet után, november 26-án újra munkához látó felsőház ülését.” Ez igaz (eltekintve attól, hogy november 25. és nem 26. volt az ülészak első napja), viszont azt meg sem említi, hogy 1920 és 1926 között egykamarás volt a magyar törvényhozás, a visszaállított felsőház 1927 januárjától ülésezett újra.

szerűen is alig-alig jelennek meg. A kivételek egyike a frankhamisítási botrány (118–120. p.), amelyet Zadravecz István tábori püspök érintettsége alapján részletez, megjegyezzük, a felhasznált jobboldali sajtócikkek az egykori radikális „keresztény” közélet értékelésének egyoldalú átvételével (Ezek egyértelműen mentegetik és igazolják Zadravecznek a botrányban tanúsított szerepét.). Sajnálatos, hogy a szerző maga is használja az 1920-as évek politikai szóhasználatát, meg sem próbálta árnyalni vagy magyarázni azokat a kifejezéseket, amelyeket saját korában is tarthattak szélsőségesnek, manapság pedig egyértelműen azok. Prohászka Ottokár egyik beszédében közölte például a „fajjudeizmus” „idegen hatalmáról” (86. p.) szóló eszmefuttatást – az élesen antiszemita szóhasználat finoman szólva megérdemelt volna egy kommentárt. Elítélően írta más helyen, hogy „a baloldali francia kormány fő ellensége a katolikus egyház lett, hevesen támadta miniszterelnöke XV. Benedek pápát, papokat és apácákat zaklattak”. (Nem írja persze, melyik kormányról van szó. Alighanem Aristide Briand-éra utalhatott, aki 1921 januárjától egy évig volt miniszterelnök, leköszönése majdnem egybeesett XV. Benedek halálával. Majd 1929-ig, 1924 és 1926 közötti kihagyással a jobboldali Raymond Poincaré irányította a francia kabinetet. Alighanem itt is Briand 1919 előtti politikai szerepvállalása kavarhatott be – 1905-ben ugyanis részese volt az állam-egyház elválasztásáról hozott döntéseknek, majd kultuszminiszterként is dolgozott –, vagy valami egyéb tévedésről van szó.) Viszont azt állapítja meg lakonikusan, hogy „Olaszországban is a hatalom megragadására törekedtek [ti. a baloldal és a liberálisok], de Mussolini és a fasiszmus erősebbnek bizonyult”. (76. p.) Alighanem a kötet minden olvasója érzi, hogy az olasz katolicizmus és a fasiszták kapcsolata ennél összetettebb dolog, és Mussolininak, mint az egyház védelmezőjének a megjelenítése részletesebb indoklást, történeti magyarázatot, árnyalást igényelt volna. (Már csak azért is, mert a fasiszta hatalomátvitelre Olaszországban csak XV. Benedek halála után, XI. Pius pápasága idején került sor.)

Az 1920-as évek jobboldali, vallásos-nacionalista szóhasználatának megfelelően bélyegezte meg a szabadkőműves páholyok tevékenységét (15–16., 76–78. p.), a propagandisztikus kirohanások helyett történeti méltatásra lett volna szükség. Kritika és megjegyzés nélkül vette át főszövegébe Bangha Béla 1920. évi értékelését, amely nemcsak elítélte 1848-at, mint a keresztény-nemzeti fejlődés Szent István óta tartó folyamatának megakasztóját (!), hanem a negatív következmények között tudományos megállapításként tüntette fel a „a zsidó plutokrácia előretörését”. (13. p.) Az egykorú szélső-radikális szóhasználat mai szakmai-tudományos szöveggé váló használata, az árnyalt történeti magyarázat elmaradása joggal kifogásolható eljárások.

Számos egykorú szervezettel ugyanez a helyzet. Ismertette például az Ébredő Magyarok Egyesülete 1924. évi kongresszusán fellépő Prohászka Ottokár nacionalizmusról tartott beszédét (69. p.). Az egy dolog, hogy az idézetben szereplő „fajvédelem” mibenlétét még csak nem is kommentálta, a szervező egyesületről is elfelejtette megállapítani, hogy esetükben szélső-jobboldali, radikálisan antiszemita társaságról beszélhetünk, amelyet kár volt a keresztény közéleti szerepvállalás hiteles képviselőjeként sugallni. Pozitív kicsengéssel említette a MEFHOSZ (Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége) tevékenységét (apróság: rosszul oldotta fel

a szervezet rövidítését⁹), meg sem említve, hogy a szervezet egyik kezdeményezője és harcos védelmezője volt a numerus claususnak, holott az egyik általa idézett újságcikk alcímében is benne maradt a megjelölés.

E sok következetlenség, téves megfogalmazás talán azzal is összefügg, hogy a kötetnek semmilyen szakirodalmi bázisa nem került említésre. A szerző illetet gyakorlatilag nem is használt, még csak tájékoztató jelleggel sem illesztett néhány bibliográfiai adatot a kötet végére (Könyvcímekre való utalások is csupán véletlenszerű jelleggel találhatók egy-egy szórványos lábjegyzetben, pl. 61., 136. p.). A szerző a Horthy-korszak katolikus egyháztörténetének első évtizedét kívánta monografikus igényrel feldolgozni, de nem említett egyet sem a témára vonatkozó könyvtárnyi irodalomból, sem monográfiát, sem tanulmányt, sem forráskiadványt. Ha nem is a Horthy-korszak politikatörténetének ismeretét kívánjuk, konkrétan katolikus egyháztörténettel rengetegen foglalkoztak és foglalkoznak. Elég talán csak Gergely Jenő szerzteágazó munkásságára utalni, aki több alkalommal, összefoglaló jelleggel dolgozta fel a témát, de említhetjük Csizmadia Andor vagy Balogh Margit nevét, a katolikus egyháztörténetírók közül Adriányi Gábort, László T. Lászlót és tényleg sokan másokat,¹⁰ a 20–21. század fordulóján számos fiatal egyháztörténészt is. Az egyes, Rónay László által érintett témákban is több önálló feldolgozás áll rendelkezésünkre a keresztényszocializmus kérdéskörétől a katolikus nagygyűléseken át a cserkészetig. A rengeteg forráskiadvány közül a püspöki kar tanácskozásainak jegyzőkönyvei több változatban, széles körben hozzáférhetők.¹¹ A kötetben sokat idézett Prohászka Ottokárról is a szerző álláspontjához közel álló katolikus szerzők tanulmányait használhatta vagy legalább említhette volna Barlay Ö. Szabolcstól Mózessy Gergelyen át Orvos Leventéig, de valamiért ezt sem tette. A források használatának egyoldalúságát említhetjük. Akkor is a *Nemzeti Újság* lapszámait alapján közölt szövegeket, ha a hivatkozott beszédnek, publicisztikának bírjuk rendezettebb kiadását is.¹² A pontatlanságok elkerülésében pedig akár a *Magyar Katolikus Lexikon* széles körben hozzáférhető kötetei is segíthettek volna.

⁹ A *Nemzeti Újság* 1923-ban tévesen jelentette meg a Szent István Társulat 19. századi elődszervezetének nevét, a szerző ezt is egy az egyben átvette. (94. p.) Helyesen: „Jó és Olcsó Könyvkiadó Társulat”-nak nevezték.

¹⁰ Tényleg csak egy-egy átfogó monográfia címe, a példa kedvéért: ADRIÁNYI, GÁBOR: *Fünfundzwanzig Jahre ungarische Kirchengeschichte, 1895–1945*. Mainz, 1974.; LÁSZLÓ, LESLIE: *Church and State in Hungary, 1919–1945*. New York, 1973. (Magyar kiadása: LÁSZLÓ T. LÁSZLÓ: *Egyház és állam Magyarországon, 1919–1945*. Bp., 2005.); CSIZMADIA ANDOR: *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban*. Bp., 1966.; GERGELY JENŐ: *A katolikus egyház története Magyarországon, 1919–1945*. Bp., 1999. (2. jav. kiad.) Stb.

¹¹ A magyar katolikus püspöki tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között. Szerk.: Beke Margit. Bp., 1992. (*Dissertationes hungaricae ex historia Ecclesiae, XII–XIII.*)

¹² Megemlíthetjük a Schütz Antal által 1928–1929-ben 25 kötetben kiadott *Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái* c. sorozat köteteit, vagy a már említett gyulai nagygyűlés jegyzőkönyvét: A Gyulán, Békésvármegye székhelyén 1924. évi augusztus 15., 16. és 17. napjain végbement III. Alföldi Katolikus Nagygyűlés Emlékkönyve. Szerk.: Apor Vilmos – Megyesy Ágoston. Gyulán, 1925. Stb.

Kétségtelen, vannak szövegek, amelyekre Rónay László könyve hívja fel először a figyelmet, ezeket érdemes lett volna szakavatott forrás- és szakirodalom-jegyzék segítségével még inkább kidomborítani. Így azonban még szembetűnőbb a kötetet sajtó alá rendező elv hiányossága, az összegyűjtött anyag eklektikus szerkezete, a szelekció elmaradása és a történelmi háttér elfogult, ugyanakkor elnagyolt megrajzoltsága. Ezek után a címadás nem meggyőző, hiszen olvasója aligha tudja meg, miért és hogyan állt „egyenes gerinccel” a magyar katolikus egyház az 1920-as években.

(ism.: Fazekas Csaba)

Menedék. A Debreceni Református Kollégium Gimnáziumában 1950-1958 között végzett diákok visszaemlékezései. Szerk.: Csiha András – Győri L. János – Nagy László – Molnár István – Virágh Lászlóné.

Debrecen, Debreceni Református Kollégium Baráti Köre, 2013. (Második, bővített kiadás.) 334 old.

„Több mint 60 év távlatából az emlékezés olyan, mint a ferdítő vagy torzító tükör. Egyes dolgok fel vannak nagyítva, mások kiesnek a fókuszról.” Az idézett sorok a 2011-ben először megjelent, 2013-ban a második, bővített kiadást megérő *Menedék* című kötet nyitó szövegének elejéről származnak. Az intézmény fennállásának 475. évfordulójára kiadott gyűjtemény – amint az előszóban is elhangzik – lehetőség arra, hogy „a [...] gimnázium öregdiákjai ily módon róhatják le hálájukat Alma Materük iránt”. (9. p.) Hasonló érzéseket nevez meg a vállalkozás fő mozgatórugójaként az emlékkönyv elkészítését kezdeményező, majd a szerkesztés folyamatában szintén szerepet vállaló Csiha András is: „A Kollégium, a Gimnázium és tanáraink iránt érzett szeretet és tisztelet motivált.” (244. p.)

A kötetben közel 60 – korabeli fényképekkel gazdagon illusztrált – visszaemlékezés található, kiegészülve az említett időszak végzős osztályainak névsorával. Az írások témája és terjedelme rendkívül változatos. A teljes élettörténet-elbeszélések mellett vannak olyanok, amelyek csak az iskolai emlékekre koncentrálnak, de előfordul az is, hogy egy szöveg csupán valamilyen konkrét, rövid történet felidézéséből áll.

Az öregdiákokkal szemben támasztott szerkesztői elvárásokat – már amennyiben voltak – nem ismerjük. Ugyanakkor egy ilyen jellegű kötetbe tervezett publikációra való felkérés gesztusszerűsége természetesen eredményezhet olyan prekoncepciót, amely szerint az adott iskolát mindenképpen fontos – vélhetően pozitív – szereppel kell felruházni a visszaemlékező a saját elbeszélésében. A kiadvány metaforikus címe szintén befolyásolhatta a készülő szövegek modalitását, hangvételt. Lehet, hogy már az első kiadás közreműködői is ismerték ezt írásaik elkészítése előtt, a második, bővített kiadásban először publikáló szerzőkre azonban bizonyosan hatott valamiképpen. Az ilyesfajta meghatározottság hasonló a szóbeli életút-interjú situációjához (ami az *oral history* alá sorolható megnyilatkozási formák egyike), amikor a kutató előfeltevései, kérdései irányítják az elbeszélőt. Fontos különbség azonban, hogy az írásbeli visszaemlékezések esetében nem kell számolnunk azzal a médiumváltással (tulajdonképpen az első interpretációval), amely a verbális közlések papírra rögzítésekor igen fontos tényező.

„Mennyire hihető és mire alkalmas?” – teszi fel a kérdést Gyáni Gábor az *oral history* alkalmazhatóságának vizsgálatakor,¹ és tehetjük fel mi is a *Menedék* szövegeit olvasva. Ezzel az állítással természetesen nem az írások „fontosságát” vagy igazságtartalmát szeretném kétségbe vonni, csupán a szóbeli, személyes történetek – az előzetes meghatározottság melletti – két

¹ GYÁNI GÁBOR: Emlékezés és oral history. In: Uő: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Bp., 2000. (továbbiakban: GYÁNI, 2000.) 128. p.

másik tulajdonságára célzok: az emlékezés sajátjaiból adódó szubjektív–rekonstruktív jellegre és a narratív megformáltságra. Gyáni szerint az emlékezés – legyen az bármilyen részletes – mindig a jelenből íródik, ami azt jelenti, hogy nem a múlt eseményeinek pusztá felidézéséből, reprodukciójából áll (ez nem is lenne lehetséges), hanem a visszaemlékezés horizontjából – szövegszerűen – konstruálódik. Amikor a múltról beszélünk, mindig egy összefüggő rendszer keretében tesszük: az előadott események azáltal lesznek kiválasztva, hogy mennyire relevánsak a – jelenből megalkotott – történet szempontjából – erre utal a recenzió elején álló idézet.² Ez a narratív megformáltság természetesen leegyszerűsítéssel, a történetek problémamentessé tételével jár együtt: egyes elemek elmaradnak, míg mások új részletekkel bővülnek.

Egy másik – az előbbihez szorosan kapcsolódó – szempontból megközelítve: az élettörténet elbeszélése, amellyel, hogy szelektálás, mindig ábrázolás, megjelenítés is, tehát fontos szerepe van az identitás létrehozásában.³ Boga Bálint szerint 65-70 éves korra már mindenképpen ki kell alakulnia annak a készletnek, amely az addigi életút áttekintésére, számbavételére, a saját pozíció kijelölésére sarkall.⁴ A kötetben megjelenő visszaemlékezések elkészítése erre is lehetőséget teremtett az öregdiákok számára. Az emlékezésem alapuló önazonosság az elmondás, a történetbe rendezés által válik megragadhatóvá, ezért beszélhetünk narratív identitásról,⁵ melyben alapvető törekvésként jelenik meg az egységes énkép felvázolása: a megjelenítendő események kiválasztása ez alapján megy végbe. Ennek megfelelően: a kötetben található írások egyik fontos része lehet az iskola (a „refis” múlt) szerepének elhelyezése a személyes élettörténetben. Azok a visszaemlékezők, akik teljes életútjukat áttekintik, szinte kivétel nélkül azzal zárják mondandójukat, hogy kifejezik hálájukat, köszönetüket az intézmény iránt: „A gimnáziumban és a kollégiumban töltött évek erősen befolyásolták egyéniségem kifejlődését. Nem bírom elképzelni, hogy a hazám, a népem, az egyházunk iránt érzett szeretetem, kötelességérzetem s az önfegyelem olyan fokra fejlődött volna a kollégiumi nevelés hatása nélkül, mint amilyenek lettek. Köszönet mindeztért.” (19–20. p.)

Nézetem szerint ezeknek az előzetes megfontolásoknak a mérlegelésével érdemes olvasni a *Menedék* szövegeit, melyek a Debreceni Református Kollégium történelmének egyik legnehezebb korszakáról közvetítenek képet, amikor az iskola olyan diákok (kuláknak minősítettek, lelkészek, egykori katonatisztek, csendőrök gyermekei) számára is tanulási lehetőséget biztosított, akiket nem sok más intézmény fogadott volna be az országban. Ebből a szempontból válik értelmezhetővé a kötet címében szereplő metafora, melyet tovább erősítenek a könyvben található hasonlatok, meg-személyesítések. Ilyen például az apafigurává antropomorfizált intézmény

² GYÁNI, 2000. 131. p. (Az emlékezés episztemológiája – ha olykor naivnak tűnően is – a *Menedék* c. kötet több másik elbeszélőjénél is reflektálttá válik: 119., 129., 148., 182., 223., 278. p.)

³ NIEDERMÜLLER PÉTER: Élettörténet és életrajzi elbeszélés. In: *Etnographia*, 1988. 3-4. sz. (továbbiakban: NIEDERMÜLLER, 1988.) 381. p.

⁴ BOGA BÁLINT: Időskor és narratív identitás. In: *Kultúra és közösség*, 2013. 3. sz. (továbbiakban: BOGA, 2013.) 47. p.

⁵ BOGA, 2013. 50. p.

képe: „Mit jelentett nekem a Debreceni Református Kollégium? A távoli apámat pótolta. Amióta pedig már ő nem él, azóta egyedül figyeli sorsomat, legalábbis én magamon érzem tekintetét és félőn tisztelem.” (52. p.) Az öregdiákok visszaemlékezéseiből egy olyan gimnázium képe rajzolódik ki, amely a korszak egyetlen működő református középiskolájaként védelmet tudott nyújtani a külső fenyegetéssel, a fennálló rezsim vallásellenességével szemben. Ahogyan arra többen is utalnak: elfeledtetve, „hogyan kívül milyen rossz világ van”. (220. p.)⁶ A „belül” és a „kívül” dichotómiája a szövegek alapvető szervező erejének tekinthető. A Kollégium sajátos előírásai, felépítése, belső rendje szembeállítódik a kommunista diktatúra működésével; míg az iskolát a nyújtott teljesítménnyel arányos elismeréssel jellemzik a visszaemlékezők, addig a kommunista rendszert a származáson alapuló egyenlőtlen megkülönböztetéssel írják le.

Az egyházi iskola tanulóinak jutott marginális pozícióból való kitörés, az öregdiákok szerint, jellemzően olyan területeken valósulhatott meg a korban, melyek önálló, rögzített szabályrendszerrel és értékelési normával rendelkeznek. Ezt, a tanulmányi versenyek mellett, leginkább a sportról mondják el: „A sport tehát, mint később tapasztaltam, nekem diákként egy tisztességes kitörési lehetőséget teremtett a hátrányos megkülönböztetés alól.” (207. p.) Az 50-es évek magas szintű refis sportéletét jól jellemzi, hogy – miként az első kiadáshoz írt előszóban elhangzik – Csiha András eredetileg csak ezt a területet szerette volna feldolgozni, a kötet végleges, tágabb koncepciója csak a későbbi egyeztetések során alakult ki (10. p.). A visszaemlékezők között szép számmal találunk egykori megyei-, országos bajnok, felnőtt-, vagy korosztályos-válogatott sportolókat, akik eredményeikkel nemcsak önmaguknak szereztek dicsőséget, hanem az iskola működését is legitimálták a rendszer támadásaival szemben.

Amint azt az eddigiekben is láthattuk, a visszaemlékezések általában az egyén és a közösség viszonylatai között artikulálódnak: az identitás csak a másokkal való interakcióban, külső referenciákhoz képest alakulhat ki, tulajdonképpen a személy és a társadalom kölcsönhatása fejeződik ki benne.⁷ A szövegeket olvasva nemcsak az adott elbeszélőről kapunk képet, hanem egyrészt – természetesen – az iskoláról, másrészt a tágabb társadalmi környezetről, tehát egyfajta korrajzot is nyújtanak. Ezeket a tablókat azonban azzal a kritikával kell kezelnünk, hogy az elbeszélő az írás jelenidejében (s nem a visszaemlékezés tárgyának idejében) számára rendelkezésre álló történelmi/politikai/stb. tudáskészletét felhasználva festette meg őket, tehát hangsúlyozottan számolnunk kell az emlékezés jelenből konstruáló, a későbbi közösségi, kanonizált és/vagy alternatív múltinterpretációkat is magába olvasztó jellegével. Mivel azonban a személyes visszaemlékezések (és általában az élettörténet-elbeszélések) egyik fő feladata az egyén számára, hogy a megtett életutat jelentéssel, jelentőséggel lássák el, szintén feltételezhető, hogy a közösségi, társadalmi kérdések valamelyest a

⁶ Egy másik visszaemlékező ezt így fogalmazza meg: „A politikai küzdelmekről hangos külvilág zaját felfogta a Kollégium vastag fala, és az újrakezdés nehéz éveiben az évszázados állandóság higgadt nyugalmát árasztotta. A régi szokások szerint zajló kollégiumi életben a szegénység, a sovány konviktusi koszt nem okozott riadalmat, kétségbeesést, sokkal inkább a rendíthetetlen megmaradás bizonyítéka volt.” (50. p.)

⁷ BOGA, 2013. 50. p.

visszaemlékező személyes tapasztalatát is képezik, az ő személyiségén keresztül átszűrődve jelenítődnek meg.⁸

A *Menedék*ben található írásokra is jellemző ez a kettősség: amellett, hogy egy-egy személy életútját (vagy annak részletét) mutatják be, egy közös identitásra, illetve a közösség identitására szintén következtetni engednek.⁹ A visszaemlékezéseket olvasva egy nagyjából homogén csoport-identitás bontakozik ki: többségében sikeres emberek írásait olvashatjuk, akik idős korukban is tartják a kapcsolatot a kollégiummal, illetve egykori diáktársaikkal. Éppen ezért a visszaemlékezők társasága – bár valószínűleg nem is ez volt a cél, és nem tudatosan alakult így – nem nevezhető reprezentatívnak. Az iskola 50-es évekbeli helyzetének pontosabb megértéséhez ugyanis szükséges lenne megnézni, hogy a későbbi életpályájukat tekintve kevésbé sikeresek miként emlékeznek utólag a kollégiumra. A hozzájuk mint kontrollcsoporthoz való eljutás azonban meglehetősen nehéz. Ők ugyanis nagyrészt talán nem tagjai annak a hálózatnak, amelynek azonban részei a *Menedék* szerzőgárdája. E közösség *utólagos, jelenlegi* fontos összetartóinak tűnnek a kisebb-nagyobb időintervallumonként megrendezett osztálytalálkozók, melyek a történetek közös újramondására is lehetőséget teremtenek – erre éppen egy olyan öregdiák elbeszéléséből következtethetünk, aki évtizedekig kimaradt ezekből a találkozókból: „Az én esetemben azért is nehéz a részletekre való emlékezés, mert az 1950-ben történt érettségim óta nagyon ritkán volt alkalmam találkozni volt osztálytársaimmal, amikor a gimnáziumi vagy kollégiumi emlékeimet felújíthattam volna.” (15. p.) A közös újramondás némileg egységesíti is a különféle történeteket, melyek így egyfajta kollektív, de részben *utólag* kialakított tudást eredményeznek az elbeszélések szerint *együtt* átélt múltból. A kötetből kibontakozó homogenitás tehát nem feltétlenül jelent az osztálytalálkozókat (mint csoportidentitást és elbeszélési narratívákat egységesítő eseményeket) is megelőző, azaz „kezdetől” azonos látásmódot.

A legizgalmasabb elbeszélések mégis azok lesznek (bár az előbbi megjegyzésem szerint ezeket nehéz szétszálazni), melyekben eltérő kép bontakozik ki ugyanazokról az eseményekről, személyekről,¹⁰ hiszen ezekben domborodik ki az emlékezés szubjektív, perspektivikus jellege, amely nem a múlt magyarázata, hanem sokkal inkább annak megértése szempontjából fontos.¹¹ A *Menedék* írásai egy olyan korszakról tudósítanak, persze utólag, évtizedek távlatából, melyről nagyon kevés írásos dokumentum maradt fent, ezért jóformán csak a ma is élő tanúk elbeszélései alapján tudunk róla képet alkotni.¹² A visszaemlékezések tehát természetesen nem alkalmasak egy átfogó történeti kép megalkotására, de személyességükkel, közérthetőségükkel ismerősebbé tehetik a Debreceni Református Kollégium történe-

⁸ Vö. GYÁNI, 2000. 138–139. p.

⁹ Ennek teoretikus, részletesebb áttekintését ld.: NIEDERMÜLLER, 1988. 378. p.; VÉRTESI LÁZÁR: Oral history – a szemtanúként elbeszél történelem lehetőségei. In: *Aetas*, 2004. 1. sz. 163. p.

¹⁰ Ebből a szempontból hasznos lenne egy névmutató összeállítása, amely megmutatná például ugyanazokról a tanárokról, alkalmakról szóló különféle feljegyzéseket.

¹¹ GYÁNI, 2000. 136. p.

¹² GYÓRI L. JÁNOS: „Egész Magyarországnak és Erdélyiségnek...világosító lámpása” – A Debreceni Református Kollégium története. Debrecen, 2006. 62. p.

tének egyik legnehezebb időszakát. A volt refisek csoportidentitását megerősítheti, a más iskolákba járók számára pedig a hasonlóságokkal és különbségekkel válhat izgalmassá az „emberarcú”¹³ történelem illúziója: „Egy ember életében 45 év nem kis idő. Megpróbálom ezeket sorba venni és érzékeltetni az életem évtizedeit, természetesen nem objektív történetíróként, mert ilyen képesítem nincs, hanem az eseményekben élőként, ha lehet, egy kissé távolról nézőként, ha lehet, megbocsátóként, közelítve a megbékélést.” (262. p.)

(ism.: Pótor Barnabás)

¹³ A kifejezést a következő kiadvány – BÖLCSKEI GUSZTÁV által jegyzett – előszavából kölcsönöztem: A Debreceni Református Kollégium és az 1956-os forradalmi események – Dokumentumgyűjtemény és visszaemlékezések az 1956/57-es tanév történetéhez. Szerk.: Győri L. János. Debrecen, 2006. 6. p.